

НАРИСИ
З
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИПУСК IV

Проф. М. Н. ПЕТРОВСЬКИЙ

ДОКТОР ІСТОРИЧЕСЬКИХ НАУК

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
ПРОТИ ГНІТУ ШВЕДЬСЬКОЇ ПОЛЬЩИ
І ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ

(1648 — 1649)

ДТВО Д. А. Д. С.

СІ

БІБЛІОТЕКА
ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА
167390

79

ДЕМІЯНАУКУРСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИПУСК IV

Проф. М. Н. ПЕТРОВСЬКИЙ
ДОКТОР ІСТОРИЧНИХ НАУК

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
ПРОТИ ГНІТУ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩИ
І ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ
(1648—1654)

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ

1940

АКАДЕМІЯ НАУК

167390

ПЕРВІДРУК
1954

32311

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису українського друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української книжкової палати.

Відповідальний редактор
С. М. ВЕЛОУСОВ

Друкарня-літографія Академії Наук УРСР, Київ

ПЕРЕДМОВА

Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі, яка тривала на протязі 1648—1654 років, є одна з найвизначніших подій в історії України.

З другої половини XVI століття наступ шляхетської Польщі на Україну посилюється. Раніш вона захопила Галичину і Поділля, а також західну частину Волині. За Люблінською унією 1569 року під владу її попали решта Волині, Підляшшя, Брацлавщина, Київщина з Подніпров'ям. На початку XVII століття шляхетська Польща загарбала ще й Чернігівщину.

Таким чином майже всі землі України опинились у ярмі Польщі.

Гніт польських шляхти і шляхти-магнатів тиснув на всі сторони життя українського народу, загрожував навіть самому існуванню його.

Люблінська унія 1569 року, постанова польського сейму про роздачу шляхти й шляхти-магнатам земель за Білою Церквою 1590 року, Брестська релігійна унія 1596 року, Житомирська і Раствавицька комісії 1617 і 1619 років, Куруківський трактат 1625 року, заборона в 1635 році мати вищі українські школи, збудування Кодацької фортеці в 1635 році, „ординація“ 1638 року, відбудування Кодака в 1639 році — ось головні етапи цього наступу шляхетської Польщі на Україну.

Наш великий вільнолюбивий український народ не корився загарбникові, який гнітив його і соціально-економічно, і чинив утиски національно-релігійні, а вів жорстоку, непримиренну боротьбу проти нього. З кінця XVI століття на Україні вибухає ряд кривавих повстань проти окупанта — шляхетської Польщі. Найголовніші з них були: повстання 1594—1596 років, очолюване Григорієм Лободою, Северином Наливайком, Матвієм Шаулою, повстання 1630 року на чолі з Тарасом Федоровичем, зруйнування запорожцями на чолі з Іваном Сулимою збудованої польським урядом фортеці Кодак у 1635 році, повстання 1637—1638 років на чолі з Павлом Бутом (Павлюком), Яковом Острянином і Дмитром Гунею.

Польський уряд у наслідок переваги, часто кількісної, свого добре озброєного війська жорстоко придушував ці

повстання. В боротьбі проти українського народу він уміло використовував класові суперечності між українською шляхтою, козацькою старшиною і заможним козацтвом, з одного боку, і рядовим козацтвом — з другого, притягаючи на свій бік зрадників українського народу — частину шляхти, козацької старшини і заможного козацтва.

Але український народ боровся не лише за звільнення від гніту шляхетської Польщі. В цій боротьбі ми бачимо і інший момент, який тісно переплітається з цією визвольною боротьбою і створює єдину картину, — стихійне прагнення українського народу до об'єднання з великим братнім єдинокровним російським народом, насамперед для боротьби проти спільного ворога — польської шляхти.

Спільна була попередня історія українського і російського (а також білоруського) народів, спільна була їх релігія, близькі були їх мова і культура. Був, нарешті, у них спільний ворог — шляхетська Польща, яка в ці часи загрожувала самому існуванню цих братніх народів.

Міцніють у ці часи зв'язки між народами українським і російським. Переселення люду з України в Росію, спільна боротьба проти спільних ворогів, культурні зв'язки в ці часи дедалі більше зростають.

Як неминучий наслідок і неминуче логічне продовження цього зростає в цей час і прагнення українського народу до об'єднання з народом російським.

Переговори посланців Ісаї Копинського в Москві в 1622 році, переговори там же посланця Юва Борецького в 1625 році, плани козаків 1630, 1632, 1637—1638 років — головні кроки до цього.

Весь історичний процес, вся історія України з неминучою логічною послідовністю вели до визвольної війни українського народу, вели до приєднання України до Росії, до об'єднання з братнім російським народом. На протязі як своєї попередньої історії, так і в часи визвольної війни 1648—1654 років український і російський народи тиснули на свої керівні кола в напрямку до цього об'єднання.

Боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі вимагала напруження всіх його сил. Це була тяжка, кривава боротьба з сильним, добре озброєним, міцним ворогом. Ми повинні пам'ятати, що шляхетська Польща того часу була одною з найсильніших держав Європи.

Визвольна війна 1648—1654 років завдала Польщі нищівного удару. Ця війна, як і повстання російського народу проти польсько-шляхетських інтервентів в Росії в 1612 році, відіграла, за визначенням К. Маркса¹, велику роль у падінні польсько-шляхетської держави.

¹ К. Маркс, Конспект книги Бакунина „Государственность и анархия“. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XV, с. 167.

Завданням нашої роботи є подати в марксо-ленінському освітленні, на засадах марксо-ленінської методології історію цієї війни і приєднання України до Росії.

Виконуючи це важливе для нашої радянської історичної науки завдання, ми повинні проаналізувати і об'єктивно висвітлити три моменти: поперше, питання про загально-народний характер цієї війни; подруге, прагнення українського народу до об'єднання з братнім народом російським; потретє, дати вірне, об'єктивне висвітлення особи Богдана Хмельницького, який стояв на чолі українського народу в цій війні і в справі приєднання України до Росії.

Історія визвольної війни українського народу 1648—1654 років, як ні один, може, період з історії України давніх часів, багата джерелами як видрукованими, так і невидрукованими.

Дослідник тих часів має в своєму розпорядженні величезну кількість джерел найрізноманітнішого характеру і походження. Тут ми бачимо силу матеріалів і актово-документальних, мемуарів, щоденників та ін. Трактують про ці події і ряд літописів.

Багато джерельного невидрукованого матеріалу переходить в різних архівах, рукописних збірках бібліотек тощо. На першому місці серед цих збірок стоять фонди „Государственного архива феодально-крепостной эпохи“ в Москві. Там, у таких фондах, як от „Столбцы Малороссийского приказа“, „Столбцы Сибирского приказа“, „Столбцы Белгородского стола“, а також у фонді „Дела польские“ та інших, знаходимо великий невидрукований архівний джерельний матеріал по історії визвольної війни.

Чимало невидрукованих джерел містять фонди Архіву стародавніх актів у Києві.

Із збірок, які переходять в бібліотеках Радянського Союзу, треба відзначити збірки Відділу рукописів Бібліотеки Академії Наук УРСР в Києві, в яких знаходимо чимало джерел до історії визвольної війни і зв'язаних з нею подій.

Велика і численна також присвячена цій війні історична література. Тут ми бачимо силу робіт про окремі моменти і питання цієї війни, а також праць монографічних. Нарешті, багато місця віддано цьому питанню і в таких працях, як загальні праці з історії Росії, України, Польщі.

Але ці численні праці не можуть задовольнити нашу історичну науку, яка повинна висвітлити питання з марксо-ленінського погляду.

З написаних у XIX столітті праць, які трактують про визвольну війну 1648—1654 років, основними є: праця М. Костомарова „Богдан Хмельницький“, яка вперше вийшла в світ у 1857 році, — у вступі до неї Костомаров досить

повно подає історію боротьби українського народу проти шляхетської Польщі від Люблінської унії 1569 року; в 1860 році вийшов десятий том „Истории России с древнейших времен“ С. Соловйова, де питання визвольної війни присвячені розділи III і IV; попередні часи історії боротьби українського народу проти шляхетської Польщі з кінця XVI століття висвітлені в першому розділі цього ж тому. З присвячених визвольній війні праць, написаних у XX столітті, треба відзначити найбільш відому працю М. Грушевського „Історія України-Русі“, де про визвольну війну трактується в частині другій і третій VIII тому, а також у IX томі. Крім того, про часи перед визвольною війною, зокрема після Люблінської унії 1569 року, автор подає досить матеріалу в томах V, VI, VII і в першій та другій частинах тому VIII.

Проте в цих працях, писаних авторами, які належали до табору буржуазно-поміщицької історіографії, читач не знайде в основних питаннях правильної, об'єктивної картини ні визвольної війни, ні приєднання України до Росії. Автори цих праць відбивали в них ідеологію поміщицько-буржуазних класів, не підходили об'єктивно до освітлення подій визвольної війни. А поскільки вони стояли на засадах ідеалістичної методології, то, ясна річ, це відбилось і на їх працях.

Крім того, є в них недоліки і щодо використання джерельного матеріалу. Правда, Костомаров і Соловйов використали чимало і видрукуваних, і архівних джерел. Але численний матеріал став приступний дослідникам уже після виходу їх праць, отже він не міг бути відомий обом цим авторам. Цей матеріал дає змогу переглянути ряд положень, по-новому висвітлити події визвольної війни, зокрема зв'язки українського народу з російським і його прагнення до об'єднання з останнім. Досить лише сказати, що ні Костомаров, ні Соловйов не використали в своїх працях таких джерел, як про вирядження Богданом Хмельницьким до Москви на початку 1649 року С. Мужиловського або вирядження тоді ж російським урядом на Україну Г. Унковського. Не було в Костомарова і Соловйова і вимог, поданих Богданом Хмельницьким у 1649 році королю польському під Зборовом. Таке видання, як „Акты Московского государства“, т. II, що містить багато відомостей про українсько-російські відносини, вийшло з друку лише в 1894 році і тому, зрозуміло, також не могло бути використане вищезгаданими істориками. Не були використані ними й такі важливі архівні фонди, як „Столбцы Сибирского приказа“ або „Столбцы Белгородского стола“.

Треба відзначити, що в цих істориків, особливо в Костомарова, не завжди стояли на належній висоті зовнішня і внутрішня критика джерел. Досить сказати, що обидва

вони довірливо ставляться до таких малопевних джерел, як літопис Величка, черпають з нього обома руками звістки про перші кроки діяльності Хмельницького, беруть звідси і хронологію подій початку визвольної війни, тим часом як відповідна зовнішня і внутрішня критика показала непевність цих звісток. Новознайдені джерела дали змогу встановити ясну картину подій.

До того ж, Костомаров іноді подає факти, про які не згадується в тих джерелах, на які він посилається. Для прикладу вкажемо, що, описуючи розгром польського війська під Корсунем в 1648 році, Костомаров наводить яскраве оповідання про Микиту Галагана, який буцімто навмисно завів польське військо в задалегідь приготовлену Хмельницьким пастку, і про роль Максима Кривоноса в розгромі шляхетського війська. Він покликається при цьому на „Историю о презельной брани“, тобто на літопис Грабянки. Тим часом ні в ній, ні в інших джерелах про цю роль даних осіб у битві під Корсунем не говориться ні слова.

М. Грушевський використав джерела далеко більше, ніж Костомаров і Соловйов, але обминув ті, що стосуються соціальної політики Богдана Хмельницького. Щождо джерел, які трактують про прагнення українського народу до об'єднання з російським, то Грушевський часто навіть і не згадує про них.

Треба відзначити також, що Соловйов говорить у своїй праці про релігійні утиски, які терпів український народ під гнітом Польщі, а Грушевський, навпаки, не дає повної картини релігійного гніту, недооцінює його.

Не дають названі праці і точної картини російсько-українських взаємовідносин того часу, не висвітлюють прагнення українського народу до об'єднання з народом російським.

В згаданих авторів, особливо у Грушевського, і саме приєднання України до Росії є не логічним продовженням попередньої історії двох братніх народів, а скорше тільки випадковістю, наслідком того, що не було іншого виходу (Грушевський), або весь акт приєднання зводиться до спільності релігії (Соловйов).

У Костомарова і Соловйова, не говорячи вже про Грушевського, не показано ясно й того, що український народ боровся не тільки за визволення спід гніту шляхетської Польщі, а й за об'єднання з братнім російським народом.

Не показано в Соловйова і Костомарова, що Україна приєднувалась до Росії царської, де влада була в руках поміщиків-кріпосників, а також, що це приєднання в тодішніх конкретних історичних умовах було для України найменшим злом. Грушевський же взагалі засуджує це приєднання.

Не схарактеризовані належним чином у всіх вищезгаданих істориків і особа й діяльність Богдана Хмельницького. Так, Костомаров, як і Соловйов, великої ваги в виступі Хмельницького надають мотивам особистим; Костомаров часто невірно тлумачить зносини Хмельницького з польським урядом, а також з урядом султанської Туреччини. Обидва автори майже зовсім не спиняються на соціальній політиці Хмельницького, а тому й не дають ясної і вірної історичної картини.

Особливо ж невірно змальована особа Богдана Хмельницького в праці Грушевського, цього найкрупнішого представника української націоналістичної буржуазної історіографії, де автор дає підсумки свого дослідження часів Хмельницького.

Ідучи за В. Антоновичем, який у своїх працях побіжно давав оцінку Богдану Хмельницькому, Грушевський поширив, поглибив погляди свого вчителя.

Він малює Хмельницького як людину хоч і високих здібностей, але, всупереч фактам, які дають історичні джерела, відірвану від українського народу, як людину, що завжди вагається, кидається то в одну, то в другу сторону, підпадає різним впливам, кидається від одної орієнтації до другої, не розуміє політичної ситуації, тримається угодовської політики щодо польського уряду, не має твердої політичної лінії. В особливу провину Хмельницькому ставить Грушевський те, що гетьман не збудував надкласової української незалежної держави. Закидає також Грушевський Хмельницькому і його політику щодо російського уряду, приєднання України до Росії. Рішучий же, за Грушевським, Богдан Хмельницький був лише в одному питанні — в питанні збереження своєї влади.

Багато уваги віддавала визвольній війні і польська буржуазно-поміщицька націоналістична історіографія. Ця історіографія, починаючи з праць М. Грабовського й К. Шайнохи і до наших часів, відбивала прагнення польської буржуазії і поміщиків захопити Україну. Тому польські націоналістичні історики всіляко фальсифікують історію боротьби українського народу проти польсько-шляхетського гніту, трактують цю боротьбу як боротьбу „дикості“ проти „культури“, як боротьбу „меча проти плуга“, кажуть, що панування польської шляхти буцімто було корисне Україні, всіляко принижують особу Богдана Хмельницького.

Під впливом цієї польської націоналістичної історіографії написані і основні твори П. Куліша про боротьбу українського народу проти шляхетської Польщі.

Немало писали про цю війну і Покровський та його „школа“. В творах Покровського і його „школи“ визвольна боротьба українського народу проти польсько-шляхетського

гніту зведена, всупереч фактам, до „козацької революції“, до „буржуазної революції“, до „революції торгового капіталізму“; національно-релігійний гніт, прагнення українського народу до об'єднання з братнім російським народом, загальнонародний характер визвольної війни — все це Покровський і його „школа“ замовчували, а особу Хмельницького оцінювали негативно.

Такі в основному головні погляди на визвольну війну українського народу проти гніту шляхетської Польщі 1648—1654 років і на приєднання України до Росії.

В дальшому викладі ми й ставимо перед собою завдання дати марксо-ленінську оцінку цих подій, оцінку, засновану на конкретному, фактичному матеріалі, подати те головне, що становить зміст цих часів — характер визвольної війни, українсько-російські взаємовідносини, дати правильну, об'єктивну оцінку особи Богдана Хмельницького, показати його місце в нашій історії, бо „не герої роблять історію, а історія робить героїв, отже, — не герої створюють народ, а народ створює героїв і двигав вперед історію. Герої, видатні особи можуть відігравати серйозну роль в житті суспільства лише остільки, оскільки вони зуміють правильно зрозуміти умови розвитку суспільства, зрозуміти, — як їх змінити на краще“¹.

З цього марксо-ленінського погляду ми й підходили до висвітлення ролі Богдана Хмельницького і подій визвольної війни.

Поруч з цим ми ставимо собі завданням проаналізувати і висвітлити також і ряд подій визвольної війни, в з'ясуванні і викладі яких існує багато суперечливого або які невірні освітлені; це такі моменти, як, наприклад, питання про взаємовідносини між Богданом Хмельницьким і Максимом Кривоносом, битва під Берестечком та ін.

Розпочинаючи і закінчуючи цю роботу (закінчили ми її на початку серпня 1938 року), ми добре розуміли і розуміємо всю складність і трудність її. Багато істориків різних напрямків працювали над історією цих часів, багато утворилось і міцно вкоренилось в історичній науці різних традиційних поглядів як на весь комплекс цих подій, так і на окремі моменти, при чому ці погляди часто хоч і не мають під собою вірогідних підстав, проте міцно тримаються в історичній літературі. З цими неісторичними традиційними поглядами треба уперто боротись, — це є завданням радянської науки, *„той науки, люди котрої, — як каже товариш Сталін, — понимаая силу и значение установившихся в науке традиций и умело используя их в инте-*

¹ Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс, Київ 1939, сс. 15—16.

ресех науки, все же не хотят быть рабами этих традиций, которая имеет смелость, решимость ломать старые традиции, нормы, установки, когда они становятся устарелыми, когда они превращаются в тормоз для движения вперед, и которая умеет создавать новые традиции, новые нормы, новые установки»¹.

¹ И. Сталин, Речь тов. Сталина на приеме в Кремле работников высшей школы 17 мая 1938 г., Москва 1938, с. 4.

I

Україна напередодні визвольної війни

1. НАРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОНАРОДНОЇ БОРОТЬБИ ПРОТИ ГНІТУ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ

Наступ польської шляхти на селян, козаків, козацьку старшину, міста. Часи після придушення польським урядом повстань 1637—1638 років на Україні характеризуються дальшим ростом наступу польських панів і шляхти-магнатів на Україну. Далі зростають шляхетські маєтки. Шляхта далі захоплює землі селян і козаків. Росте покріпачення і експлуатація селян, утиски щодо козаків, козацької старшини. Відбувається дальший наступ на міста. Посилюється національно-релігійний гніт.

До цих часів маєтки шляхти-магнатів і шляхти на Україні були дуже великі; так, наприклад, у майораті князів Острозьких, що перейшов до князя Домініка Заславського, було 80 міст і містечок і 2760 сіл. Тепер шляхетські латифундії ще більше зростають. Так, перед 1648 роком Конєцпольським належали десятки міст і сотні сіл. В ці часи оформлюються маєтки Вишневецьких на Лівобережжі. Вишневецькі, крім володінь на Правобережжі, захопили й великі земельні простори на Лівобережжі; тут князеві Єремії Вишневецькому, головному представникові магнатського роду Вишневецьких, належав ряд міст, містечок, сіл, серед яких ми бачимо Лубни, Хорол, Лукомль, Оржицю, Жовнин, Пирятин, Золотоношу, Піщане, Домонтів, Прилуки, Полтаву, Монастирище, Ічню, Кропивну, Варву, Переволочну, Сокиринці, Срібне, Чорнухи, Лохвицю, Сенчу, Ромни, Корибутів та ін. Всього в цих маєтках Вишневецького було близько 40 тисяч селянських господарств і 423 млинових колеса.

Розмір і характер надання магнатам земель на Україні в часи перед 1648 роком видно з надання королем земель Станіславу Потоцькому. В червні 1639 року польський король Владіслав IV надав Потоцькому маєток Максимівку на Лівобережжі (біля теперішнього Кременчука). В акті цього

надання читаємо, що король надає Потоцькому „Максимівку з городищем і з слободами, яка межує з річками Пивами, Германом і Йорданкою і з озерами Курославом і Білоозером; до того ж, слобідки, що звуться Бужин і Воронівка і які межують з озерами Кривим і Доманівкою, по річку Бистрик, по Старець, Стрільників перевіз і по Савиноч з усіма іншими слободами, островами, уходами, тепер існуючими або які мають заснуватись в майбутньому, підданими, ріллями, ґрунтами, орними і неорними, полями, лугами, пасовищами, сіножатями, лісами, чагарниками, пасіками, медовими бортями, озерами, ставами, млинами, криницями, ріками, річками, берегами, гонами бобровими, звіриними й рибними ловами, з данями медовими, з усіма пожитками“¹. Великі маєтки захопили на Сіверщині Пясочинські. Звичайно, поруч з наданнями магнатам землю надавали і іншій шляхті.

Зростали також на Україні, на Наддніпров'ї, й маєтки католицьких монастирів. В часи перед 1648 роком ми бачимо на Київщині, Брацлавщині, Волині коло п'ятидесяти маєтків, що належали католицьким монастирям і парафіяльним костіолам. Крім того, значні маєтки мала католицька церква (точне число їх установити трудно) і на Лівобережжі, на Чернігівщині, Ніжинщині, Лубенщині².

Шляхетсько-магнатське господарство в ці часи, як і раніш, ішло по лінії збільшення експорту виробів сільського господарства за кордон³ і на внутрішні ринки Польщі, а також переробляння продуктів сільського господарства для найвигіднішої реалізації їх у межах шляхетських володінь та в ближчих містах і містечках. Тут для зразка можна вказати на відоме господарство в маєтках А. Сенявського на Брацлавщині. Шляхтич Б. Важинський, що орендував у Сенявського його маєтки (Старий і Новий Гранів, Городок, Левухи з рядом сіл і хуторів), відгодовував силу різної худоби, птиці, поширював бджільництво. Вироби цих маєтків Важинський збував у Польщу і за кордон через Гданськ (Данціг). Збіжжя ж перероблялось на муку, крупи, горілку, пиво, які й реалізувались у маєтках і ближчих до них містах. Важливу галузь панського господарства становив, як і раніш, вивіз виробів лісового господарства, насамперед поташу. Відомий орендний контракт С. Конєцпольського на Гадяч (від 1643 року) особливо відбиває це виробництво поташу в панських господарствах і вивіз його за кордон.

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, Киев 1876, № 158, с. 514.

² Źródła dziejowe, t. XX, Warszawa 1894, ss. 72, 78, 79, 86, 172; *Voluntaria Legum*, t. III, СПб 1859, с. 419; t. IV, СПб 1859, с. 66; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, Киев 1914, № 103, сс. 250—252; Акты Западной России, т. V, СПб 1853, № 28, сс. 86—87; № 33, с. 89.

³ Пам'ятаймо, що шляхта в Польсько-Литовській державі була звільнена від мита за експорт і импорт.

Ріст панського землеволодіння на Україні, посилення виробляння продуктів сільського господарства, збільшення панських прибутків могли відбуватись у ті часи, часи панування феодалізму, лише за рахунок експлуатації основного визискуваного класу феодального суспільства — українського селянства.

Тому часи перед 1648 роком характеризуються в історії України дальшим погіршенням становища українських селян. Серед країн тодішньої Європи Польща виділялася тим, що становище селян у ній було особливо тяжке. Ф. Енгельс говорив про Польщу, що це була „дворянская республика, основанная на эксплуатации и угнетении крестьян“¹. Недарма ж відомий італійський абат Г. Пачікеллі, який коло середини XVII століття приїздив у Польщу, називає останню в своїх віршах „небом для шляхти і пеклом для селян“:

Clarum regnum Polonoꝝ
Est coelum nobiliorum
Est infernus rusticorum.

Ясна річ, що становище селян на Україні, яку гнобила шляхетська Польща, було особливо тяжке. Польська шляхта заводила тут свої методи експлуатації; ці ж методи приймала, звичайно, і шляхта українська. Все це ще більше погіршувало становище селян. Даних про це в джерелах збереглося чимало.

Перед 1648 роком повинності селян не були однакові в різних місцевостях України. Там, де шляхта почувала свою владу міцнішою, становище їх було особливо тяжке.

В Галичині, як відомо, ще в другій половині XVI століття існувала вже триденна, а іноді й чотириденна панщина з півлану. При тому часто на панщину до панського маєтку доводилось ходити досить далеко, іноді за дві милі. Крім того, селяни мали давати ще натурою збіжжя (жито, овес) або такі датки від господарства, як кабана за право пасти свиней у лісі. Платили селяни, крім цього, ще й грошовий чинш.

Щодо Волині, то як приклад укажемо, що інвентар сіл Свиди й Видибора (біля Житомира) від 1636 року свідчить про такі повинності селян і прибутки поміщика: селяни, які мали тягло, мусили весною два дні на тиждень орати, причому три дні забирало готування ріллі до орання; влітку ці селяни відбували панщину по три дні на тиждень. Селяни, які не мали коней і волів, і загородники влітку і взимку мусили відбувати панщину один день на тиждень. Селяни, що мали тягло, мусили, крім того, ще двічі на рік відбувати повинність підводами на віддалі двадцять миль.

¹ Ф. Енгельс, Внешняя политика русского царизма. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. II, с. 10.

Продуктами селяни заможніші повинні були платити по мірці вівса, по два вози сіна, по двоє курей, гусей (двоє господарств давали одну гуску); бідніші й загородники давали на рік по курці з двору. Грішми заможніші платили по півкопи грошей литовських, бідніші — по двадцять грошей польських, а загородники — по півзлотого. Коли ж підводи не були потрібні, селяни мали платити по польському золотому за кожну підводу. Мав також пан прибутки від корчемної оренди і від монополії на млини; давали йому прибутки й судові справи та куничне¹.

Яскраву картину становища селян середнього Наддніпров'я малює французький інженер Г. Боплан, що, як відомо, прожив близько двадцяти років на Україні і добре знав її.

Боплан каже: „Селяни там надзвичайно бідні; вони мусять працювати по три дні на тиждень із своїми кіньми на користь панові і давати йому, відповідно до належної їм землі, багато мірок збіжжя, багато каплунів, курей, гусей і курчат на свята пасхи, трійці і різдва; крім того, возити дрова на потребу їхнім панам і відбувати тисячу інших повинностей, яких вони не повинні б відбувати без платні. Вимагають з них пани грошову повинність, десятину баранів, поросят, меду, всіх плодів і що три роки третього бика, — коротко, селяни примушені віддавати своєму панові все, що той захоче; тому недивно, що ці нещасні, закаблені, поставлені в такі тяжкі умови, не можуть ніколи нічого зберегти. Але це ще не так важливо, як те, що поміщики їх мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а навіть і над їх життям. Така велика свобода польської шляхти (вона живе, як у раю, а селяни — як у чистилищі), і тому, коли селянам трапиться ще попасти в неволю до лихого пана, — становище їх гірше, ніж галерних невільників“².

На основі дарчих і заставних купчих актів на Брацлавщині від 1645—1647 років можна встановити повинності селян і джерела прибутків панів. Селяни мусили відбувати панщину, давати підводи; натурою вони давали осип збіжжя, мед, різні десятини, зокрема десятину бджільну, поволовщину.

Були також і грошові датки. Пани мали прибутки від монополії на хмільні напої, млини, прибутки від мита з гребель і мостів. У лісах прибуток був від бортних дерев; ішли прибутки від річок, ставів, бобрових гонів, пасік, садів, сіножатей і т. д.

На жаль, і розмір цих повинностей, і розмір інших панських прибутків точно встановити за цими джерелами

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, Киев 1886, № 49, с. 415.

² G. de Beauplan, Description de l'Ukraine..., Paris 1861, cc. 23—24.

тяжко, бо документи майже весь час обмежуються загальними висловами, як от „работизни“, „різні десятини“ тощо¹.

Подивимось, що було на південному Лівобережжі. В 1643 році коронний гетьман С. Конєцпольський здав в оренду шляхтичеві М. Длуському Гадяцьке староство на три роки. В оренду були здані Гадяцька волость, місто Гадяч і містечка Лютенки й Рашівка. З цього контракту ми бачимо, яка була експлуатація селян, які вони виконували повинності, з чого склалися панські прибутки.

Працею селяни мусили відбути на пана такі повинності від кожного господарства: нажати дві копи збіжжя, звезти його і змолотити; крім того, один день косити сіно, накошене зібрати, звезти і скласти в скирти; від господарства, що має тягло (коней або волів), має бути на рік привезено два вози дров. Мусять також селяни ходити з підводами возити поташ з гадяцьких буд. Підсусідків державцеві можна використовувати на працю по черзі один раз на рік.

Продуктами селяни повинні давати панові від хати (диму) курку, а від чотирьох димів—гуску. Крім того, пан збирав поволовшину, бджільну десятину.

Бачимо ми й заміну повинностей працею—повинностями натурою чи грішми або заміну натуральних повинностей грішми. Так, замість косіння сіна селянин міг приставити панові готове сіно або дати грішми по 15 грошей за віз. Так само замість гуски можна було заплатити 6 грошей грішми.

На користь панові йшла так звана „відумерщина“, тобто майно померлих підданих, у яких не було нащадків, „одбігщина“—майно втікачів, коли ця „одбігщина“ перевищувала 20 злотих, „викидщина“, застави розміром понад копу грошей. Мав пан великі прибутки від права пропінційного—готування і продажу хмільних напоїв. Без дозволу пана (дозвіл давався за гроші) ніхто не мав права курити горілку, привозити її з сторони, торгувати нею. Так само в руках пана була тютюнова монополія і монополія на млини. Селянам лише дозволялося варити пиво на весілля, хрестини й свята з оплатою за це панові, але вони не мали права тримати в себе це пиво більш як три дні; горілку ж на весілля й хрестини селяни мали право купувати в пана на один гріш за кварту дешевше. Міщанам у Гадячі дозволялось, за окрему плату панові, варити пиво і мед.

На користь панові йшли й прибутки від суду—штрафи і грошові карі за провини.

В орендному контракті 1647 року князя Є. Вишневецького О. Замойському на Лубни з околицями теж бачимо в ос-

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, № 51, 53—61, сс. 420—424, 429—461.

новному ті ж повинності селян і міщан, ті ж прибутки панів¹.

Ці обидва контракти характерні для становища селян у місцевостях, де шляхта порівнюючи недавно захопила земельні маєтки і почала покріпачувати селян.

Селяни, які сиділи на „слободах“ у різних місцевостях України, теж відбували повинності. Наприклад, селяни на слободах у містечку Тиманівці (на Брацлавщині) мусили в 1647 році орати на пана весною два дні, два дні орати восени, два дні косити й звозити з поля і, крім того, давати бджільну десятину².

Оцінюючи в цілому становище селян на Україні в часи перед 1648 роком, навіть тодішній офіціальний польський історіограф В. Коховський змушений визнати, що вся доля селянина залежала „від суворої чи м'якої вдачі тамтешнього старости або панів“³.

Але так було в основному в маєтках, безпосередньо експлуатованих паном. Ще тяжче було становище селян у тих маєтках, які державець здавав в оренду на певний термін. Звичайно, орендатор дбав про те, щоб у найкоротший термін одержати найбільше прибутків, від чого, зрозуміло, терпіли селяни. Недарма ж у пам'яті народу збереглась ця експлуатація орендаторів; наприклад, у літопису Самовидця (Романа Ракушки-Романовського) згадуються „чинши великие, поволовщини, дуди, осип, мерочки сухие, з жорнов плату и инное“⁴ від орендаторів на Лівобережжі. На Правобережжі, наприклад у м. Новій Вілії, орендатори-шляхтичі Погоріцькі примусили селян, всупереч орендному контрактові з власником згаданого містечка О. Замойським, відбувати чотириденну панщину; наклали на селян на користь собі нові повинності, як от покотельщину, бджільну десятину, по два дні на тиждень на підводи; мельники мусили своїм збіжжям відгодовувати орендаторові кабанів, ремісники — робити йому безплатно різні вироби; скотину свою Погоріцький пускав пастися на селянські ниви і т. д.⁵

Тяжке становище селян погіршувалось ще й повною сваволею пана щодо „підданих“, — тут ми бачимо і забиття на смерть, і інші знущання. Наприклад, згаданий Погоріцький так побив киями селянина Тимоша, що той незабаром помер.

Селянин села Івані (біля Дубна) Ясько Парфенчик під час подій 1648 року характеризував пана Стржалковського

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, № 62, сс. 461—464.

² Там же, ч. VII, т. I, № 54, с. 432.

³ V. Kochowski, *Annales Poloniae ab abitu Vladislai, Klimacter primus, Cracoviae* 1682, с. 27.

⁴ *Летопись Самовидца*, Киев 1878, с. 5.

⁵ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, № 166, сс. 508—543.

як такого, що „вмів на Україні жінкам нашим груди різати, а дітей наших у казанах варити“¹.

Крім повинностей на панів, селяни несли на собі тягар і загальнодержавних податків. З них назвемо подимне (або поборове) — податок з кожної селянської хати в розмірі півзлотого; з 1640 року цей податок стягався в подвійному розмірі². А які тоді були ціни, видно, наприклад, з того, що в 1648 році в кінці серпня — на початку вересня в польському таборі під Пилявцями найкращого вола можна було купити за чотири злотих, яловицю за два злотих, барана за шістнадцять грошей, кабана за дванадцять грошей³.

Таке було становище селян на Україні, і тому цілком зрозуміло, що селянство, яке тоді, в часи феодалізму, було основним експлуатованим класом, і стало головною силою визвольної війни 1648—1654 років.

Тяжке було на Україні перед 1648 роком і становище козаків. Це стосується козаків як реєстрових, так і запорізьких.

Про становище реєстрових козаків і козацької старшини збереглося досить багато даних, передусім у таких джерелах, як літопис Самовидця, пункти інструкції козацьким посланцям до Варшави і реєстр кривд Хмельницького⁴. Зводячи дані як з цих, так і з інших джерел, ми бачимо такі основні утиски реєстрового козацтва і козацької старшини з боку польського уряду, шляхти і шляхти-магнатів.

Поперше, це так звана ординація 1638 року. За нею реєстровці позбавлялись права обирати собі гетьмана (за урядовою термінологією — старшого), осавулів і полковників. Замість цього уряд призначав їм старшого комісара, при тому обов'язково з шляхтичів. Осавули і полковники також призначались урядом і теж з шляхтичів. При полковниках і комісарі були прибічні наймані відділи для придушення повстань. Лише сотники і отамани були з козаків. Число реєстрових козаків мало становити лише шість тисяч. Козакам заборонялось одружуватись з дочками міщан, оселятись у містах і мати там ґрунти. Виняток робили лише для таких прикордонних міст, як Чигирин, Черкаси, Корсунь та ін.

Як бачимо, ця ординація позбавляла реєстровців і їх старшину самоврядування, була першим кроком до покріпачення їх. Як дошкуляла ця ординація козакам і старшині, видно з того, що пізніше, в 1659 році, при переговорах

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 72, с. 163.

² Volumina Legum, t. III, с. 290; t. IV, сс. 23—25, 31, 49, 70—71.

³ J. Michałowskiego, Księga pamiętnicza..., Kraków 1864, № 80, с. 191. — Злотий має тридцять грошей.

⁴ Летопись Самовидца, с. 3—5; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. I, изд. 2, Киев 1898, отд. 3, № 2, сс. 195—196; № 29, сс. 245—246; Michałow., № 40, с. 74; пор. № 20, с. 42; № 21, с. 44.

з польським урядом старшина вимагала скасування цієї ординації і знищення запису її в архіві¹.

Реєстр козацький не поповнювався, а на місце вибулих (через смерть чи з інших причин) козаків ставились поляки². П'ять років реєстровці не одержували належної їм за службу платні. Вдів козацьких повертали в кріпацтво. До панщини пани притягали матерів і батьків козаків. З козаків стягали такі податки, як поволовщина і бджільна десятина. Полковники, яких призначав польський уряд, не тільки не захищали козаків, а навпаки, утискали і гнітили їх: примушували віддавати певну частину здобичі з полювання й рибальства³, забирали в них добрих коней, зброю, захоплені в татар полон і здобич; полковники примушували козаків працювати на себе, давати підводи, забирали в них худобу, сіно в скиртах, збіжжя. Шляхта ж і урядовці відбирали в козаків і старшини хутори, сіножаті, ниви, стави, млини. До цього всього долучались і зловживання владою — ув'язнення козаків, посилення з майже зайвими, але небезпечними дорученнями, як от через степ з дарунками і т. д. Жовніри польські і військова челядь безкарно грабували в козаків майно, худобу. Крім того, ще в 1635 році польський сейм під загрозою смертної кари заборонив реєстровим козакам скликати чорну раду⁴.

До цього треба додати такі кривди козакам і старшині, як жорстоке, звіряче знущання з них. Так, у лютому 1649 року Богдан Хмельницький казав у Переяславі представникам польського уряду, що лащовики (жовніри відділу С. Лаща, про якого будемо говорити далі) на Україні заслужених козаків „в хлопів обертали, бороди їм виривали, в плуги запрягали“⁵. На це польські комісари не могли нічого сказати, бо, очевидно, казати було нічого. Я. Смяровський, займаючи посаду підстарости черкаського, так люто поводився з козаками, що „вилуплював їм очі“; про це говорить така авторитетна особа, як секретар польського короля Є. Піночі⁶.

Зловживання полковників іноді набували таких розмірів, що навіть польський коронний гетьман С. Конєцпольський у 1643 році мусив усунути з посади чигиринського

¹ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. III, изд. 2, Киев 1898, отд. 3, № 92, с. 337.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. III, СПб 1861, № 243, с. 280; пор. Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 2, с. 196.

³ Рибальство грало велику роль у житті козаків (Ojczyste spominki... A. Grabowskiego, t. I, Kraków 1842, сс. 140—141).

⁴ Volumina Legum, t. III, с. 404.

⁵ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 66, сс. 317—318.

⁶ Ojcz. spominki, t. I, с. 142.

полковника Закшевського¹. Навіть польський коронний гетьман М. Потоцький, непримиренний ворог українського народу, восени 1647 року писав до коронного канцлера Ю. Оссолінського, що козаки зазнають надзвичайних утисків від підстарост і панських слуг, які забирають у них поля, сіножаті, пасіки і все, що сподобається, а самих козаків б'ють і вбивають, отже може вибухнути козацьке повстання.

Тяжке становище козаків перед 1648 роком добре ілюструє одне місце з промови 10 липня 1648 року на конвокаційному сеймі в Варшаві надворного маршалка Казановського, який став, як то часто буває, розумний пошкоді. Він сказав: „А що козаки вдалися до такої ліги з татарами, цього не варт їм ставити в провину. Напевно й до самого пекла вдалися б, аби лише позбутися такої неволі й гніту, яку небожата терпіли. Справді, досить було самої ординації Речі Посполитої, заведеної для придушення їхньої минулої сваволі,— коли комісар-поляк, полковники-поляки, залога на Запоріжжі з поляків постійно була“².

Таке тяжке становище козаків було не випадковим збігом обставин, а виявом послідовної політики польського уряду, зняття класового панування польської шляхти й шляхти-магнатів, політики, скерованої на знищення реєстрового козацтва, повернення козаків у кріпосних. Старшина ж козацька за цією ж політикою мала поступово зрівнятися з рядовим козацтвом і, звичайно, теж поділити його долю.

До цього часу людність України (селяни, козаки, міщани) тікали від утисків шляхти на Низ Дніпра, в Запорізьку Січ. Тепер польський уряд уживає заходів, щоб перешкодити цьому, прибрати до рук запорізьких козаків, запорізьку старшину. Для здійснення цього в 1639 році польський уряд відбудував фортецю Кодак, щоб він „как самовольную какую и твердоустую лошадь, самовольников на крепком муштуку держал“, як казали про це пізніше представники польського уряду. Недарма ж запорізькі козаки й пізніше вважали для себе „великою славою і триумфом“ захоплення Кодацької фортеці в 1648 році³.

Дуже характерна інструкція, дана польським коронним гетьманом С. Конєцпольським комендантові цієї фортеці Я. Жолтовському⁴. В цій інструкції читаємо, що головною метою відбудування фортеці було запобігти походам коза-

¹ Dyaryusz S. Oświęcima, Scriptores rerum polonicarum, t. XIX, Kraków 1907, s. 15.

² Michałow., № 54, ss. 118—119.

³ Ojcz. wspominki, t. I, s. 93.

⁴ Відділ рукописів Бібліотеки Академії Наук УРСР, № II, 13442, арк. 487—488.

ків на море і „сваволі козацькій“; тому Жолтовський мав ужити заходів, „щоб за пороги жодної живої людини не пускати“, крім тих, що матимуть відповідні листи.

Крім усього цього, на Запорізькій Січі перебував постійний урядовий гарнізон, що складався головним чином з реєстрових козаків; звичайно, крім суто поліційної мети, цей захід мав ще й поглиблювати ворожнечу між козаками реєстровими і запорізькими.

Становище міст України перед 1648 роком було в основному таке ж тяжке, як і раніш.

Як і раніш, шляхта, маючи пільги щодо мита, була конкурентом міщанам у торгівлі. Міста в ці часи, як відомо, поділялись на королівські і приватновласницькі. Приватновласницькі міста відбували повинності на свого власника. Так, наприклад, згаданий орендний контракт С. Конєпольського на м. Гадяч вказує, що гадяцькі міщани повинні не лише робити шарварки біля гребель і коло укріплень замку й міста, а й возити поташ з панських буд, возити до цих буд борошно, відвозити зібраний паном як податок мед.

Дуже обтяжували міста оподаткування на користь урядові й панам у торгівлі, а також різні податки, що стягалися з міщан, як і інші повинності.

Візьмемо для прикладу Київ, головне місто тодішньої України. Торгівля хмільними напоями була здана урядовим представником в оренду, і ремісники київські могли купувати ці нагої лише в певних шинках. З торгівців рибою брали десяту рибу, а з збіжжя й муки брали помірне. Коли до Києва приїздив урядовий воевода, то міщани київські повинні були три дні годувати на свої кошти його і весь його почет. Київські міщани мусили щороку давати харчі для гарнізону Кодацької фортеці¹.

~~Крім загальних податків, київські міщани повинні були також платити тисячу злотих на рік польському урядовому воеводі міста².~~

З загальнодержавних податків міщани платили, поперше, подимне; в більших містах подимне стягалося в розмірі три й два злотих від кам'яних будинків, а від невеликих будинків — по півзлотого; міщани передмість платили від домів, де були шинки, по два злотих, а від домів невеликих — по півзлотого. В містечках від великих кам'яних будинків і домів, в яких були шинки, стягалося по два злотих, а від менших — по півзлотого. З 40-х років XVII століття подимне з міщан, як і з селян, стягалося в подвійному

¹ Показання игумена Феодосія Васьковського о положеніи киевских мещан до Богдана Хмельницкого. Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, кн. I, Киев 1877, сс. 311—314.

² Акты Южной и Западной России, т. X, СПб 1878, № 13, сс. 632—633.

розмірі¹. З купців брали насамперед так званий купецький донатив у розмірі сто тисяч злотих на всю Польщу, а також мито з вивізних товарів, так звану евекту, в розмірі від одного до двох процентів вартості товару, і мито з ввізних товарів — індукту в розмірі двох процентів вартості товару; напої ж оподатковувались окремою оплатою. Існувало ще й внутрішнє мито, яке стягалося з таких товарів, як залізо, сталь, сіль, олово, селітра, оселедці, вино, віск, лій, кріння, матерії².

Ряд міст України користувався, як відомо, магдебурзьким правом, правом самоврядування; Києву ж польський король Владислав IV навіть надав у 1645 році привілей, за яким права міщанства надавались людності, що оселилась у Києві з різних сіл, містечок, міст³, тобто на зразок західноєвропейського положення, що „міське повітря робить людину вільною“. Але все це було лише в теорії. На практиці цю магдебурію порушував сам же польський уряд. Наприклад, у тому ж Києві вїйта, головну особу міської управи, мали обирати міщани; на практиці ж це зводилося до того, що польський уряд проводив догідних собі осіб, наприклад, вїйтів фамілії Ходик. В ряді ж міст Лівобережної України, як от Ніжині, Чернігові, вїйта призначав польський уряд⁴.

Українська шляхта, духівництво. Становище української шляхти перед 1648 роком не було однакове. Верхівка її, великі магнатські роди, вже цілком полонізувалась і покатоличилась. Цей процес полонізації української шляхти відзначив Ф. Енгельс⁵. Низи її, зокрема так звана околлична шляхта, не були задоволені існуючим становищем, бо мусили не тільки платити податки, як от подимне (злотий від волоки землі), від якого багата шляхта була звільнена⁶, а й під натиском шляхетської верхівки переходити на становище козацької старшини, козаків і навіть селянства; наприклад, відомо, що овруцькі старости притягали овруцьку околичну шляхту до відбування селянських повинностей. З економічного боку дрібній шляхті найбільше дошкуляло захоплення в неї великою шляхтою-

¹ Volumina Legum, t. IV, ss. 23—25, 31, 49, 70—71.

² Там же, t. III, ss. 299, 291, 292, 305, 341, 417; t. IV, ss. 23—25, 31, 35, 41—43, 49, 51, 70—71. — Наводимо дані лише про ті податки, які безумовно існували перед 1648 роком.

³ Сборник Муханова, изд. 2, Петербург 1866, № 143, с. 213.

⁴ Грамота Ніжину на магдебурзьке право від 16 березня 1625 року, Рукописний відділ Ніжинського педагогічного інституту, Грамоти кол. Миської думи. — Видана ця грамота в перекладі О. Рігельманом (Летописное повествование о Малой России и ея народе и казаках вообще, Москва 1847, кн. III, гл. XVII, ss. 137—144), але переклад місцями такий невдалий, що міняє її зміст.

⁵ Ф. Энгельс, Внешняя политика русского царизма, с. 11.

⁶ Volumina Legum, t. III, ss. 290, 364.

магнатами земель, як і в козацької старшини й козаків; давалася, звичайно, взнаки цій шляхті й сваволя магнатів. Тому так багато дрібної шляхти було в лавах війська Богдана Хмельницького.

Щождо великої і середньої української шляхти, то їй в часи перед 1648 роком дошкуляв національно-релігійний гніт шляхетської Польщі. Але ця шляхта, вкупі з верхівкою православного духівництва, не збиралась поліпшити своє становище із зброєю в руках. Вона, як і її спілльник — вище духівництво, мріяла добитись поліпшення свого становища не збройною боротьбою, а шляхом угодовської політики відносно польського уряду, шляхом допомоги шляхетській Польщі в її наступові на народ український.

Цю шляхту, як і вище духівництво, спонукував до такої політики страх перед селянськими протикріпосницькими рухами, страхіття селянської війни. Недарма під час визвольної війни українського народу 1648—1654 років ми бачимо її в таборі шляхетської Польщі; недарма найголовніший представник цієї шляхти брацлавський, а потім київський воевода Адам Кисіль допомагає різними способами, як побачимо далі, боротьбі шляхетської Польщі проти українського народу; недарма той самий Кисіль під час цієї визвольної війни висловлював побажання, щоб „усіх бунтівників (тобто повстанців — М. П.) було на палю вбито“¹ і радив урядові в слушний момент почати війну з повстанцями². До того ж, повторюю, ця шляхта не була дуже численною на Україні і маєтки її тонули в великих латифундіях польської шляхти й магнатів. Звичайно, треба відзначити, що вороже ставлення цієї української шляхти до визвольної війни українського народу не перешкоджало їй використовувати іноді цю війну в своїх особистих інтересах. Так, той же А. Кисіль під час цієї війни захопив збройним набігом маєтки домініканських католицьких монахів³.

Неоднакове було й становище українського духівництва перед 1648 роком, отже неоднакові були його роль і діяльність і в часи визвольної війни 1648—1654 років.

Нижче духівництво, особливо сільське, було фактично в повній залежності від феодалів-землевласників; воно платило податки, і землевласники часто притягали його до відбування повинностей на користь собі; сеймова конституція 1647 року заборонила лише архіереям притягати

¹ Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Vladysława IV i Jana Kazimierza, wydał Wojcicki, t. II, Warszawa 1846, s. 14.

² Напр., Памятники Киевской комиссии, т. II, вид. 2, Киев 1898, 3, № 3, с. 570.

³ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 103, сс. 250—252.

попів до виконання повинностей¹. Оскільки ж становище нижчого духовництва мало чим відрізнялось від становища селян, то воно часто брало активну участь у визвольній війні. Наприклад, у м. Потилічі (в Галичині) на чолі повсталих міщан в 1648 році стояли два попи — Ісак і Ілля Процики. Протопоп з Красного — Півтора-Кожуха був у війську Богдана Хмельницького в 1648 році полковником²; у джерелах зустрічаємо і ім'я уманського полковника, колишнього попа Степана.

Зовсім інші були становище і роль духовництва вищого. Треба пам'ятати, що українські монастирі і вище духовництво були великими землевласниками-феодалами, гнітили і експлуатували селян, конкурували з міщанами в торгівлі. Тому страх перед селянською війною штовхав ці основні кола вищого українського духовництва до табору шляхетської Польщі. Послаблення ж національно-релігійних утисків вони, як і вища українська шляхта, намагались досягти шляхом угодовської політики щодо Польщі.

Ця політика вищого українського духовництва в часи визвольної війни 1648 — 1654 років виявилась у різних формах.

Так, багато шляхти переховувалось і переховувало своє майно в монастирях³. В кінці серпня — на початку вересня 1648 року комісари польського уряду, мета яких була досягти тимчасової угоди з Богданом Хмельницьким, хотіли використати для цього київського митрополита⁴. На початку 1649 року комісари польського уряду А. Кисіль та інші під час подорожі на Україну для переговорів з Богданом Хмельницьким мали зносини й таємні наради з київським митрополитом С. Косовим і киево-печерським архимандритом І. Тризною⁵. Після Зборовської угоди 1649 року ці ж Косов і Тризна підтримують добрі стосунки з представником польського уряду в Києві — А. Киселем⁶ і т. д. Недарма в лютому 1649 року в Переяславі чигиринський полковник Федір Вешняк казав згаданим комісарам польського уряду: „І ваші ксьондзи, і наші попи всі скурві сини“⁷.

¹ Volumina Legum, t. IV, s. 59.

² Жерела до історії України-Русі, т. V, Львів 1901, № 23, сс. 33—34; Акты Южной и Западной России, т. III, № 238, с. 249; пор. Starożytności Polskie historyczne..., A. Grabowskiego, t. I, Kraków 1840, с. 155.

³ Напр., Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 58, сс. 127—128; № 166, с. 396; № 209, сс. 520—521; Starożytności..., t. I, сс. 337—338.

⁴ Michałow., № 79, с. 186.

⁵ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 66, с. 315; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, в. II, Киев 1916, с. 131; Michałow., № 100, с. 364; Ojcz. spominki, t. II, с. 10.

⁶ J. Jerlicz, Latopisiec, I, Warszawa 1853, с. 111.

⁷ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 66, с. 318.

Але є зізнання від 1648 року козацького розвідника Є. Концевича, який, попавши в полон, показав, що вище українське духовництво буцімто допомагає повстанцям, тобто, що луцький єпископ А. Желиборський надіслав повстанцям порох і кулі, а львівський єпископ передав порох¹. Справді, Концевич такі загальні зізнання дав, і дав спочатку без катування, але він, очевидно, повторював лише чутки, а не щось реальне; коли ж Концевича взяли на тортури, він „оповідав добровільно“, що Желиборський надіслав М. Кривоносові сімдесят гаківниць, гроші, олово і чимало пороху, що А. Кисіль теж дав повстанцям п'ятдесят гаківниць, дві гармати й багато пороху; про львівського єпископа Концевич тут уже не говорить. Що сучасники — польські керівні кола не надавали ніякого значення цим зізнанням, видно з того, що ні Киселеві, ні Желиборському неприємностей за це не було.

Але угодовство основних кіл вищого українського духовництва з шляхетською Польщею не перешкоджало йому під час визвольної війни захоплювати збройною силою на свою користь маєтки польської шляхти і робити збройні наїзди на них².

Національно-релігійний гніт шляхетської Польщі на Україні. В часи перед 1648 роком національно-релігійний гніт Польщі на Україні зростає ще більше. Так, у Львові православні українці, як і раніш, мали право жити лише в певному кварталі міста („Руська вулиця“), були усунуті від участі в управлінні містом, не допускались до ряду цехів; при судових справах присяга православного українця не приймалась нарівні з присягою католика.

В львівському ковальському цеху українці православні мусили під час відповідних служб бувати в католицькому костьолі³.

Вже на початку 1649 року православні українці в Львові добивались надання їм змоги вільно відправляти свої релігійні відправи, як от переносити прилюдно через місто гроби з померлими для похорону, вільно відбувати православному духовництву релігійні процесії в місті.

Львівські православні українці добивалися, щоб їм було дозволено завжди вільно торгувати на ринку, а не лише під час ярмарку, торгувати різними товарами й напоями, мати на ринку склепи, аптеки, щоб українцям можна було вільно вступати в цехи і в цехах займати посади цехмістрів. Вони добивались також, щоб їх було допущено до участі в управлінні містом або, принаймні, створено

¹ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 49, сс. 261—262.

² Напр., Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 146, сс. 344; № 166, с. 396; № 177, сс. 431—432; № 178, сс. 435—436.

³ Архив Юго-Западной России, ч. I, т. X, Киев 1904, № 129, с. 562.

окрему управу, подібну до тої, яку мала в Львові вірменська колонія¹.

Православні українці-міщани часто мусили платити податки на утримання католицького духовництва. Наприклад, у Тереховлі (Галичина) православні міщани платили податок на католицького ксьондза і львівського католицького архієпископа². Так само помірне, яке брали в київських міщан з торгівлі збіжжям і мукою, йшло на домініканський кляштор, а рибну десятину брали на ксьондзів бернардинів³.

В містах Сіверщини, яку шляхетська Польща незадовго перед цим захопила і відірвала від Росії, вїта, першу особу в міському уряді, призначав, як ми говорили вище, польський король. Але щоб послабити зв'язок цих міст з Росією, зробити певний крок у бік колонізації їх, у Чернігові й Стародубі цей вїт повинен був бути обов'язково католиком. У Ніжині ж, хоч вїтом тут міг бути або католик, або православний, звичайно на нього призначали католика.

Католики і уніати перед 1648 роком продовжували свій наступ на православ'я в Польщі. В 1639 році холмський уніатський єпископ Мефодій Терлецький силоміць захопив церкви в православних у Любліні, Сокалі, Красноставі, Белзі та інших містах; православних попів Терлецький ув'язнював, мордував, забороняв їм відбувати церковні треби — хрестити дітей, сповідати й причащати хворих, ховати по-церковному померлих⁴. Коли польський сейм у 1641 році і зняв інфамію з православного перемиського єпископа С. Гулевича, то за це православні мусили погодитись на те, що після смерті Гулевича перемиська єпископія перейде до уніатів⁵.

В інструкціях послам волинської шляхти на сейми 1645 і 1646 років читаємо, що православ'я в Польщі зазнає таких утисків, „яких не терплять і греки в турецькій неволі: забрані в православних церкви, монастирі й кафедри, заборонено вільне відправлення служби, бідні православні вмирають без причастя, не можуть прилюдно відправляти похоронів; в Любліні, Сокалі, Белзі та інших містах через відібрання церков православні мусять потайки ховати своїх померлих у підвалах і своїх домах“⁶.

¹ Архив Юго-Западной России, ч. I, т. X, № 84, сс. 187—190.

² *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, opisana przez M. Balinskiego i T. Lipińskiego, t. II, Warszawa 1894, с. 728.

³ Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, кн. I, сс. 311—314.

⁴ Архив Юго-Западной России, ч. II, т. I, Киев 1861, № 22, с. 254; № 23, с. 270; № 25, с. 287; № 26, с. 319.

⁵ *Volumina Legum*, t. IV, с. 8.

⁶ Архив Юго-Западной России, ч. II, т. I, № 25, с. 287; № 26, с. 319.

В 1641 році ігумен Почаївського монастиря І. Залізо скаржився, що А. Фірлей, каштелян белзький, захопив у Почаївському монастирі ікону, яку вважали чудотворною, і інші церковні убори, захопив частину монастирських земель, у монастирі влаштував шинок. В Кобрині, як свідчить королівський декрет 1647 року, уніати захопили в православних церкву, заборонили їм відправляти церковні треби, не дозволяють ховати померлих і т. д.¹.

Одночасно з цими утисками йшло насадження унії і будування католицьких костельов на Лівобережжі, тобто в тій частині України, що трохи пізніше ніж інші частини її стала об'єктом колоніального наступу шляхетської Польщі. Так, у Чернігові архимандритія Єлецького монастиря була в 1646 році надана уніатові Оранському. В Новгород-Сіверську були утворені домініканський і єзуїтський монастирі, утворені домініканський монастир у Ніжині, бернардинський на Лубенщині².

Недарма сучасник подій, анонімний полеміст-українець, закидає уніатам, що вони спустошили на Русі церкви гірше, ніж свого часу польські Болеслави (тобто Болеслав I в 1018 році і Болеслав II в 1069 році — *М. П.*) і татарський Батий³.

Терпіли православні українці утиски з боку польського уряду і в галузі освіти. З розпорядження короля Владіслава IV від 1635 року в існуючих православних учбових закладах викладання повинне було йти не вище діалектики і логіки⁴, тобто ці заклади не могли бути вищими школами. Як болюче приймало це розпорядження українське суспільство, видно з того, що пізніше, в 70-х роках XVII століття, літописець Самовидець, складаючи свій літопис, серед чинених католиками і уніатами утисків проти православних у Києві занотував і заборону „науки школ“⁵.

Коли іноді на сеймах і виносили ухвали про деякі поступки православним, як от на сеймах 1641 і 1647 років, то фактично ці обіцянки, до того ж дані в загальній формі, в життя не проводились і ніякого полегшення православним не давали.

Якщо такі утиски терпіли вільні міщани по містах, то ще гірше було становище безправних, покріпчених селян. Сучасник, польський шляхтич С. Грондський, каже, що коли пан переходив у католицтво, то примушував робити це

¹ Архив Юго-Западной России, ч. I, т. VI, Киев 1883, № 309, сс. 764—765; № 323, сс. 805—806.

² Volumina Legum, t. III, с. 419; Акты Западной России, т. V, № 33, с. 89.

³ Архив Юго-Западной России, ч. I, т. VIII, в. 1, Киев 1914, с. 796.

⁴ Там же, ч. I, т. VI, Киев 1883, № 280, с. 696. — Це розпорядження поширювалось і на школи Вільни.

⁵ Летопись Самовидца, с. 11.

і всіх селян; коли ж селяни опирались, у них силоміць відбирали церкви, тіла померлих викидали з гробів. Попів примушували різними способами переходити в унію і перетягати в неї селян, не зупиняючись і перед насильством, як от ув'язнення, усунення з посад тощо¹. Цей процес примусового покатоличення і поуніачення православних в Польщі підкреслив і Ф. Енгельс².

Ми навмисно трохи довше спинаємось над релігійними утисками. Річ у тому, що боротьба проти наступу католицизму і унії на Україну була боротьбою загальнонародною; боротьба за православну віру проти наступу католицизму і унії була одним з найголовніших лозунгів, об'єднуючих український народ у боротьбі проти наступу шляхетської Польщі на всі сторони його життя.

Лозунг боротьби „за віру“ об'єднував український народ у боротьбі не тільки проти національно-релігійного гніту шляхетської Польщі, а й проти гніту соціально-економічного.

Недарма ж з самого початку визвольної війни 1648—1654 років ми зустрічаємо в джерелах звістки, що українці воюють з шляхетською Польщею „за віру“³. Тому й під час битви під Пилявцями 13 вересня 1648 року Богдан Хмельницький, роз'їжджаючи серед лав, збуджуваючи дух свого війська до бою з польською шляхтою, закликав битись: „За віру, молодці, за віру!“⁴

В листопаді 1649 року А. Кисіль писав королю, що треба до якогось часу заждати з початком війни проти українського народу, бо в разі виникнення її „розпочалася б війна народна, війна за віру“⁵.

Боротьба проти наступу католицизму і унії під лозунгом боротьби „за віру“ об'єднувала український народ з православними інших місцевостей Польщі, де людність терпіла такий самий гніт.

Досить сказати, що в часи перед 1648 роком католики і уніати перетворювали православні церкви в Вільні в шинки, в Мінську православну церкву було віддано під татарську мечеть, у Пінську православних попів, які не переходили в унію, забивали в бочки; в Орші, Могилеві, Мстиславі церкви запечатували тощо; у Вільні православних виганяли з цехів, з магістрату.

¹ S. Grondski, Historia belli cosacco-polonici...; Pestini 1676, с. 33.

² Ф. Енгельс, Какое дело рабочему классу до Польши? К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XIII, с. 160; його ж, Внешняя политика русского царизма, там же, т. XVI, с. 11.

³ Напр., Акты Южной и Западной России, т. III, № 201, сс. 212, 213; № 212, сс. 224—225; № 219, сс. 229, 230; № 213, с. 231; № 238, с. 248; № 243, с. 278; Акты Московского государства, т. II, СПб 1894, № 347, с. 222.

⁴ V. Kochovski, Annales Poloniae, t. I, с. 60; пор. Pamiętniki do panowania..., t. II, с. 19.

⁵ Ojcz. spominki, t. II, с. 66; Michałow., № 167, с. 522.

Утиски з боку жовнірів. Сваюля магнатів. Терпіло населення України і від утисків польських жовнірів. Польські жовніри майже систематично не одержували належної їм від уряду платні і, звичайно, поповнювали це за рахунок грабування мирного населення. Скарги реєстрових козаків кажуть, що жовніри забирали в козаків все, що їм до вповодби, з майна і худоби¹. Пізніше, в 1655 році, Богдан Хмельницький докоряв польським посланцям, що жовніри били козаків, грабували їхнє майно, безчестили козацьких жінок, а потім цих жінок забивали². Звичайно, селяни терпіли від утисків жовнірів ще більше. Наприклад, в 1639 році рота жовнірів з відділу М. Каліновського чинила великі кривди й насильства людності в містечках Ломлі й Каменці (на Волині, Овруцького повіту) і в належачих до них селах³.

Правда, в Польщі існували закони, які повинні були охороняти, відповідно до тодішніх умов, життя, майно і права людності України, але це було тільки *de jure*; фактично ж у Польщі для шляхти-магнатів ніяких законів не існувало: тут панувало звичайне середньовічне кулачне право.

Для прикладу наведемо два моменти. На Україні перед 1648 роком великі маєтки мав шляхтич С. Лащ, який займав посаду коронного стражника і був правою рукою коронного гетьмана С. Конецпольського аж до смерті останнього (в 1646 році). Про цього Лаща сучасник, український шляхтич Єрліч (до речі, людина прихильна до шляхетської Польщі і ворожа до визвольної війни українського народу, отже його свідчення при описі негативних рис польського ладу набувають особливої ваги), записує під тим же 1646 роком, що Лащ „ані бога не поважав, ані права публічного не боявся, ані людей поважних не стидався: робив наїзди на маєтності шляхетські й на шляхетські дома, чинив насильства, забивав люд, обтинав уші й носи, захоплюючи силоміць панянок і вдів, віддавав їх заміж за своїх розбишак, які при ньому перебували для шарпанни й наїздів“. За своє життя Лащ був засуджений за кримінальні злочини 236 разів на баніцію і 37 разів на інфамію, але, як говорить той же Єрліч, „гвалтування жінок, панянок, дівчат, грабування всякої всячини — то йому проходило як ніщо“. Лащ, до речі, займав важливу урядову посаду коронного стражника аж до самої своєї смерті (на початку 1649 року)⁴.

¹ Michałow., № 10, сс. 74, 76; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 29, с. 245.

² S. Grondski, Historia belli..., с. 240.

³ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, № 162, сс. 529—531.

⁴ J. Jerlicz, Latopisiec, I, с. 49—51; Pamiętniki Radziwiłła, т. II, Poznań 1839, с. 367.

Не менш яскравим прикладом є випадок з боротьби князя Є. Вишневецького з О. Конецпольським за Гадяч. Під час розгляду на сеймі в 1647 році суперечки між згаданими магнатами за Гадяч, Конецпольський поставив вимогу, щоб Вишневецький присягою на сеймі ствердив своє слово, що він дійсно через хворість не міг бути присутнім на попередньому сеймі при розгляді цієї суперечки. Вишневецький дав наказ своєму війську, приведеному ним із собою в кількості понад чотири тисячі на сейм, робити те, що робитиме він сам у разі, коли його примушуватимуть до присяги. Потім він пояснив, що після присяги він, підвівшись з колін, почне рубати шаблею Конецпольського і всіх, хто вимагав від нього присяги, хоч би й самого короля¹. Цей намір став відомий королю і сенаторам і, звичайно, охочих вимагати присяги від Вишневецького не знайшлося.

Коли таке кулачне право панувало між магнатами і шляхтою і закон був безсилий, то, ясна річ, ще менше могли добитися свого права селянин, міщанин, козак, козацький старшина, дрібний шляхтич.

Рухи проти шляхетської Польщі перед 1648 роком і наростання визвольної війни на Україні. Треба відзначити, що хоч повстання 1637—1638 років було придушене, хоч був відбудований Кодак, хоч влада польської шляхти зовнішньо була зміцнена, — польська шляхта все таки боялася вибуху нових повстань. Недарма ж у відомому орендному контракті С. Конецпольського від 1643 року на м. Гадяч і його околиці застерігається й можливість збитків орендаторові в зв'язку з „сваволею козацькою“. Вище ми зазначали, що восени 1647 року коронний гетьман М. Потоцький боявся повстання реєстровців. І справді, в джерелах збереглися дані, що то в тому, то в іншому місці країни — і по селах, і по містах — перед 1648 роком вибухали окремі рухи.

В 1640 році весною міщани й селяни містечок Старого і Нового Коростишева (на Радомищині), озброєні „киями, жердями, дрюками“, виступили проти польської шляхти². В 1641 році уніатський єпископ, вищезгаданий М. Терлецький, захотів силою захопити в православних церкви в Белзі. Довідавшись про це, православні поробили біля церков барикади з дерева; коли ж уніатські попи рушили до церков, православні вдарили в дзвін на сполох, збіглися чоловіки й жінки, озброєні киями, кочергами, кіллям, і не допустили уніатів заволодіти ними³.

¹ Дневник Богуслава Казимира Машкевича. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. II, Киев 1896, с. 409.

² Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, № 161, сс. 522—523.

³ Про це див. С. Голубев, Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. II, Киев 1898, дод. № 51, сс. 190—199.

Мали місце якісь (на жаль, ближче невідомі нам) виступи селян і на Волині десь коло 1643 року. Ми знаємо про це з того, що в 1643 році, 2 березня, король Владислав IV видав універсал, щоб уряди Волинського воєводства вжили заходів проти „людей свавільних“, які виступають проти шляхти. Ці виступи були в Луцькому повіті¹. На початку січня 1646 року міщани Сокалі разом з селянами сусідніх сіл напали в Сокалі на захоплені раніш уніатами православні церкви і силою забрали їх собі; при цьому уніати були „помордовані, покалічені“ тощо².

Рятуючись від гніту шляхетської Польщі, українська людність в часи перед 1648 роком масами переселяється на територію братнього російського народу, в межі Росії. Цей процес, що розпочався ще раніш, тепер особливо зростає і набуває великих розмірів.

Так назрівала визвольна війна українського народу проти гніту польської шляхти. Яка ж це була війна, який був її характер?

60 Треба вважати, що визначення визвольної війни українського народу 1648—1654 років проти гніту польської шляхти як боротьби загальнонародної цілком відповідає марксо-ленінському визначенню загальнонародної боротьби, бо В. І. Ленін писав: „Общественно то движение, которое выражает объективные нужды всей страны, направляя свои тяжелые удары против центральных сил врага, мешающего развитию страны. Общественно то движение, которое поддерживается сочувствием огромного большинства населения“³.

Це була війна справедлива. В ній український народ боровся за своє існування проти наступу шляхетської Польщі.

Справді, боротьба українського народу проти гніту Польщі виявляла прагнення всієї України, бо панування польської шляхти було тою центральною силою, яка перешкоджала розвитку країни. Селянство України терпіло нечуваний кріпосницький гніт, переважно з боку польської шляхти; реєстрове козацтво було обмежене в правах, промислах і майні і стояло на шляху до покріпачення. Кодак, урядовий гарнізон у Січі, тисли на Запоріжжя. Козацька старшина теж обмежувалась у правах, позбавлялась майна і зводилась до становища рядового козацтва, а значить, наближалась і до покріпачення. Господарство козацької старшини і замсжного козацтва було стиснуте господарством великої польської шляхти і магнатів. Міщани

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, Киев 1863, № 107, сс. 387—389.

² Там же, ч. I, т. VI, № 321, сс. 798—800.

³ В. И. Ленин, Развитие революционной стачки и уличных демонстраций, Сочинения, т. XVI, изд. 3, с. 241.

були обмежені в промислах, торгівлі, управлінні. Дрібна українська шляхта теж терпіла утиски від великої шляхти й магнатів, зводилася до становища козацької старшини, козацтва, селян. Нижче духовництво зазнавало такого ж гніту, як і селяни. Господарство шляхти мало яскраво виявлений хижацький характер виробництва і несло з собою нищення природних багатств, насамперед лісів. До того ж, український народ терпів і національно-релігійний гніт: обмеження православних українців у правах, промислах, у займанні посад, обмеження освіти, утиски проти православної релігії, наступ католицької і уніатської церкви. Над усією Україною тяжіли сваволя жовнірів, шляхти і шляхти-магнатів.

Панування шляхетської Польщі над Україною було регресивним, бо „поляки нікогда не совершали в истории ничего иного, кроме храбрых драчливых глупостей. Нельзя указать ни одного момента, когда Польша, даже по сравнению с Россией, играла бы прогрессивную роль или вообще совершила что-либо, имеющее историческое значение“¹.

Отже від гніту польської шляхти терпів весь український народ, отже весь він був настроений проти Польщі. Лише одиниці з козацької старшини, вище духовництво і частина української шляхти, зрадники свого народу, боячись вибухів селянської війни, неминучих в процесі визвольної боротьби, намагались поліпшити своє становище шляхом угодовства з панською Польщею.

Питання визволення спід гніту шляхетської Польщі було для українського народу, для його дальшого розвитку питанням життя і смерті. Горючого матеріалу назбиралось на Україні чимало, і незабаром, в 1648 році, спалахнула пожежа визвольної війни, керівником якої став козацький сотник Богдан Хмельницький. Він виявив себе в процесі цієї війни як видатний державний діяч, талановитий полководець, дипломат, організатор, непримиренний ворог шляхетської Польщі, справжній проводир українського народу в боротьбі за визволення спід цього гніту і за об'єднання нашого народу з великим братнім єдинокровним російським народом, як представник кращої частини козацької старшини, як прогресивний діяч свого часу.

¹ Письмо Ф. Энгельса К. Марксу от 21 мая 1851 г. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXI, сс. 210—211.

II

Повалення польської влади на Україні (війна 1648—1649 років)

2. ПОВСТАННЯ НА ПОЧАТКУ 1648 РОКУ

Богдан Хмельницький. Народився Богдан Хмельницький приблизно в 1595 році. Батько його Михайло служив у магнатів Жолкевських, а потім, після шлюбу С. Жолкевської з І. Даніловичем, перейшов на службу до останнього. Ким був до цього М. Хмельницький — напевно невідомо; очевидно, він належав до дрібної шляхти, якої було чимало на Україні. Є звістка, що він був шляхтичем, але, як то часто траплялось, був позбавлений шляхетства і засуджений на вигнання¹.

Треба вважати, що Богдан Хмельницький народився в Переяславі, бо й одружений він був уперше з переяславською козачкою Ганною Сомковою; П. Тетеря, пізніше переяславський полковник, хрещеник Хмельницького, теж був родом з Переяслава².

В джерелах під 1649 роком знаходимо звістку й про двір Богдана Хмельницького в Переяславі³. Сучасник подій князь Д. Заславський на початку визвольної війни теж говорить про Хмельницького як про переяславського козака.

Ім'я Хмельницького Богдан було рівнозначне старогрецькому Федір, що й було основним іменем Хмельницького⁴. Крім того, за звичаєм того часу він мав і друге ім'я — Зіновій. Отже повне ім'я його — Федір-Зіновій або Богдан-Зіновій. Належав Богдан Хмельницький, як і його батько, до дрібної шляхти⁵, якої на Україні було тоді багато.

¹ Реляція венеціанського посла А. Віміні, що був у Хмельницького, *Relazione dell'origine e dei costumi dei Cosacchi l'anno 1656 da Alberto Vimina, Ambasciatore della Republica di Venecia... Reggio nell'Emilia, 1890, c. 17.*

² *Памятники Киевской комиссии, т. III, 3, № 94, с. 342.*

³ Там же, т. I, 3, № 66, с. 316.

⁴ М. Максимович, *Собрание сочинений, т. I, Киев 1876, с. 419.*

⁵ В пізнішому листі до короля спід Зборова 5 серпня 1649 року Богдан Хмельницький називає себе „урождим Хмельницьким“ (*Michalow.*, № 143, с. 431; *Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 92, с. 362*); користується Хмельницький і шляхетським гербом „Абданк“.

Освіту мав він для того часу досить добру — учився в колегії єзуїтів, хоч де була ця колегія — у Львові, чи в Ярославі — ми достовірно сказати не можемо.

Після закінчення освіти бачимо Богдана Хмельницького в польському війську (в якому був його батько як службовець Даніловичів) під час битви під Цецорою 1620 року. Це військо на чолі з обома гетьманами — коронним С. Жолкевським і польним С. Конєцпольським — було розгромлене турецькою армією; Жолкевський був убитий, а Конєцпольського забрали в полон. Михайло Хмельницький був убитий у бою, а Богдан попав у полон, з якого визволився лише через два роки¹.

Після цього деякий час відомостей про життя Богдана Хмельницького в вірогідних джерелах не зустрічається аж до 1637 року. Треба лише вважати, що саме в період між поверненням з полону і 1637 роком Хмельницький перебував якийсь час у Запорізькій Січі².

Перед 1637 роком Богдан Хмельницький був у козацькому реєстровому війську. Під час повстання українського народу проти гніту шляхетської Польщі в 1637—1638 роках ми не раз зустрічаємось з Богданом Хмельницьким. Після розгрому повстанців під Кумейками в грудні 1637 року акт присяги реєстрового козацького війська польському урядові під Боровицею 14 грудня підписав „Богдан Хмельницький іменем усього війська його королівської милості Запорожського, як писар військовий, при печатці військової, рукою власною“³. Далі, після придушення польським урядом повстання в 1638 році, ми зустрічаємо його в складі посольства, вирядженого козацьким військом з Києва до короля Владіслава; в кінці того ж року ми знову бачимо його чигиринським сотником⁴.

Богдан Хмельницький був у складі тої частини реєстрових козаків і козацької старшини, яка підтримувала польський уряд у придушенні повстання. Про це свідчить, як відзначалось і в історичній науці, перебування його в складі старшини, призначеної М. Потоцьким під Боровицею⁵ на місце тої, що брала участь у повстанні.

В 1646 році ми бачимо Богдана Хмельницького серед козацької старшини, яка вела переговори з королем Владіславом IV про морський похід козаків на Туреччину, в наслідок яких і реєстр козацький мав бути збільшений до

¹ Michałow., № 143, с. 431; пор. Pisma St. Żolkiewskiego, Lwów 1861, с. 571; Collectanea z dziejopisów Tureckich... J. Sękowskiego, t. I, Warszawa 1824, с. 201.

² Акты Южной и Западной России, т. IV, СПб 1863, № 40, с. 58.

³ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, № 101, с. 371.

⁴ Dyaryusz S. Okolskiego, сс. 187, 194.

⁵ Там же, сс. 65—66.

дванадцяти тисяч¹. Владіслав IV, як відомо, мав намір підтримати Венецію в війні проти Туреччини, щоб переможною війною зміцнити королівську владу проти шляхти-магнатів, але цей план не здійснився через опір цих останніх.

Одружений був Хмельницький першим шлюбом з жitelькою Переяслава Ганною Семенівною Сомковою (перед 1648 роком Хмельницький був удівцем). Від шлюбу з Сомковою він мав кількох синів і дочок².

Щодо майнового стану Богдана Хмельницького, то він мав заселений ще його батьком хутір Суботів біля Чигирини (при цьому хуторі були заселені („осаджені“) й слободи) і провадив там досить значне господарство; це видно з того, що під час наїзду Чаплицького (про це будемо говорити далі) Хмельницький утратив чотириста кіп збіжжя; мав він прибутки в Суботові і від млина, ставів, шинків³. Провадив, очевидно, він і торговельні операції. Принаймні пізніше, в 1650 році, в польських шляхетських джерелах читаємо про Тимоша Хмельницького, що він „недавно (тобто до 1648 року — М. П.) до Коломиї з сіллю ходив“.

В часи перед 1648 роком Богдан Хмельницький був тісно зв'язаний і з деким з польської середньої шляхти. Наприклад, він був приятелем і кумом чигиринського полковника С. Кричевського, особи дуже близької до коронного гетьмана С. Конєцпольського; був він кумом і шляхтича Любовицького⁴.

Приблизно з 1646 року в Хмельницького почалася ворожнеча з чигиринським підстаростою Данилом Чаплицьким, з яким він до цього був у приятельських стосунках (Чаплицький був підлеглим коронного хорунжого О. Конєцпольського). Ця ворожнеча закінчилась утечею Хмельницького на Низ Дніпра і була приводом для початку виступу козаків-реєстровців і кращої частини старшини проти шляхетської Польщі, в якому ці кола об'єднались з основною масою українського народу.

¹ Про ці зносини див. Dyaryusz S. Oświęcima, с. 134; пор. Michałow., № 97, с. 299.

² Нам відомі сини Богдана: Тиміш, Юрій і третій син, засічений канчуками з наказу Д. Чаплицького (про це будемо говорити далі); з дочок його ми знаємо Катерину, що була одружена з Данилом Виговським (Акты Южной и Западной России, т. III, № 369, с. 571) і Степаниду, одружену з Іваном Нечаєм (Государственный архив феодально-крепостной эпохи, Москва; Архив Министерства иностранных Дел, Дела польские 1693 г., № 26, арк. 50; в дальшому при посиланнях на фонди цього Архіву будемо вказувати лише його фонд і відділ).

³ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 2, с. 195; Ojcz. spominki, т. I, с. 138.

⁴ J. Jerlicz, I, с. 99; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 131, сс. 299—300; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 1, с. 175; S. Grondski, Historia belli..., с. 239.

В 1646 році Чаплицький забрав у Хмельницького в поволощину його бойового коня; потім той же Чаплицький, мстячись Хмельницькому за скаргу на вищезгаданий вчинок, наказав своїй челяді бити канчуками на ринку десятилітнього сина Хмельницького, так що той від цих побоїв незабаром помер. Далі Чаплицький з дозволу О. Конєцпольського зайняв хутір Хмельницького — Суботів, захопив його майно, в тому числі 400 кіп збіжжя. Зять Чаплицького Коморовський декілька разів прилюдно загрожував, що Хмельницький буде забитий. Що це була не просто загроза, видно з того, що під час одного з боїв з татарами під Чигирином якийсь поляк Дашевський, заїхавши ззаду Хмельницького, вдарив його шаблею по голові так, що лише шолом урятував Богдана від смерті; свій вчинок Дашевський пояснював тим, що він прийняв Хмельницького за татарина.

Один з козаків, Пешта, доніс О. Конєцпольському, що Хмельницький, всупереч політиці польського уряду, підготовляє похід на море, і Конєцпольський наказав „наступати на здоров'я Хмельницького“. В 1647 році О. Конєцпольський пішов походом у степи проти татар; під час цього походу він одержав звістку, що „Хмельницький бунтує козаків“; з наказу Конєцпольського Хмельницький був у Бужині заарештований і потім ув'язнений у Крилові. Прибувши до Крилова, Конєцпольський скликав нараду, на якій обмірковувалось, що робити з Хмельницьким; Конєцпольський навіть хотів скарати останнього на смерть. Очевидно, особливих вірогідних доказів проти Хмельницького не було і його віддали на поруки С. Кричевському, чигиринському полковникові, його приятелеві й куму. Коли Хмельницький хотів поїхати з скаргою на дії Конєцпольського до коронного гетьмана М. Потоцького, то з наказу Конєцпольського, якого підбурював проти Хмельницького Чаплицький, по дорогах були зроблені засідки, щоб, ясна річ, убити Богдана¹. Хмельницький з своїми однодумцями вирішив утекти на Низ Дніпра і розпочати збройну боротьбу проти шляхетської Польщі.

Ця подія з поважним чигиринським сотником, впливовою серед козацької старшини і реєстровців людиною, ще раз наочно продемонструвала старшині й козакам, чого вони можуть чекати від шляхетської Польщі. Це був удар не по Богдану Хмельницькому особисто, а по всьому реєстровому козацтву і старшині.

Подія ця була типовою для тодішньої Польщі, була одним з звичайних проявів наступу шляхти і шляхти-магнатів на реєстрове козацтво і козацьку старшину. Вона пока-

¹ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 1, сс. 174, 175; № 2, сс. 195—196.

зала козакам і старшині, що з польським урядом, шляхтою і шляхтою-магнатами можна розмовляти лише зброєю.

Це ще тісніше зв'язало реєстрове козацтво і кращу частину старшини з основною масою українського народу в боротьбі проти шляхетської Польщі. Краща частина козацької старшини, насамперед Богдан Хмельницький, ще більше стала почувати той гніт польської шляхти, під яким перебував український народ, і тісніше зв'язалася з народом у боротьбі проти неї.

Звідси та непримиренна ненависть Богдана Хмельницького до польської шляхти і шляхти-магнатів, що так яскраво виявилась у різних формах у процесі визвольної війни.

Селянство ж, запорожці, основна маса міщанства вже й раніш були готові до збройної боротьби з Польщею. Тепер до їх табору приєднується реєстрове козацтво і краща частина старшини.

Є відомості, що приводом до ворожнечі між Д. Чаплицьким і Богданом Хмельницьким була якась жінка, яку Чаплицький ніби відібрав від Хмельницького¹. Деякі дослідники приймають цю романтичну історію, а М. Грушевський уважає це все легендою, бо в скаргах Хмельницького, а також в інших джерелах про це нічого не говориться; не згадується про неї і в чутках та оповіданнях того часу, крім Грондського. Виникла ж ця легенда, на думку М. Грушевського, на основі трагедії 1651 року, коли ця жінка була скарана Тимошем Хмельницьким на смерть.

Тим часом з цим поглядом М. Грушевського погодитись не можна. На нашу думку, ця жінка, кума Хмельницького², й була приводом до згаданої ворожнечі. За це говорять такі міркування. Не можна припустити, щоб Хмельницький без попередньої романтичної історії одружився з жінкою свого запеклого ворога³, яку (людину по суті недостойну, жадну, п'яницю й розпусну) він дуже любив. Подруге, пізніші звістки, з 1650 року, дають підставу вважати, що Чаплицький силою примусив цю жінку вийти за себе заміж. Недарма ж у липні 1650 року вона казала прилюдно Богдану Хмельницькому: „Чаплицький мене й тебе зрадив, я не була вільна над собою, а він сякий-такий не мав неволі; я з ним була повінчана, а така, а така“. Нарешті, побічним доказом може бути й те, що до 1651 року (тобто до смерті цієї жінки) Хмельницький, як побачимо далі, не раз уперто вимагав у польського уряду видати йому Чаплицького; після ж смерті її він не добивається

¹ S. Grondski, *Historia belli...*, с. 45.

² *Летопись Самовидца*, с. 16.

³ Про цей шлюб Б. Хмельницького див.: *Жерела до історії України-Русі*, т. IV, Львів 1898, № 9, с. 41; *Памятники Киевской комиссии*, т. I, 3, № 40, с. 264; *Летопись Самовидца*, с. 16; *Michalow.*, № 49, с. 95.

більше видачі свого ворога, який продовжував служити в польському війську¹.

Початок повстання. В кінці 1647 року Богдан Хмельницький утік з сином Тимошем і невеликим відділом своїх однодумців („полтретьяста человек“, як казав він пізніше²) на Низ Дніпра. На Запорізьку Січ він рушити не міг, бо там стояв польський урядовий гарнізон. Які плани надалі міг мати Хмельницький? Ясно, що насамперед йому треба було захопити Запорізьку Січ, вигнати звідти урядовий гарнізон і зробити її опорним пунктом для наступу на Україну, „на волость“, для боротьби з шляхетською Польщею. Отже втік Хмельницький не на Січ, а на Низ Дніпра, „в лукоморье“, куди до нього й почали збиратися селяни, козаки, дрібна шляхта („Черкасы многие и шляхта и вольные люди“³). 25 і 30 січня⁴ 1648 року Богдан Хмельницький напав на Запорізьку Січ і вигнав з неї урядовий гарнізон. Реєстрові козаки, що були в цьому гарнізоні, не тільки не боролись проти частин Хмельницького, а навпаки, стріляли по своїй старшині, і та ледве відступила до Крилова. Це був початок визвольної війни українського народу проти гніту шляхетської Польщі. Після того як Хмельницький захопив Січ, до нього, за словами сучасника, „почало горнутися все, що лиш живо“.

Яких же заходів проти українського народу починає вживати тепер польський уряд?

Головний командувач польського війська на Україні, коронний гетьман М. Потоцький, ще до того як йому стало відомо про захоплення Хмельницьким Запорізької Січі, видав 3 лютого наказ, щоб полковники реєстрових козаків — канівський, переяславський і чигиринський — рушили на Запоріжжя і там, разом з урядовим гарнізоном, придушили повстання. В універсалі ж (від 10 лютого), даному з Корсуня, куди вже прибув з Бара Потоцький, останній звертався до прибічників Богдана Хмельницького, щоб ті видали свого проводиря і самі розійшлися; в противному разі Потоцький загрожував, що родини цих повстанців будуть перебиті і майно їхне пограбоване.

В ці часи серед керівних кіл шляхетської Польщі оформлюється дві течії відносно боротьби українського народу. Першу течію очолював М. Потоцький, а згодом князь Єрмія Вишневецький; на чолі другої течії стояв коронний канцлер Ю. Оссолінський, а одним з найактивніших діячів

¹ Останні відомості про Д. Чаплицького знаходимо під 1663 роком (Архив Министерства юстиции, Белгородский стол, столб. № 559, арк. 3—5).

² Акты Южной и Западной России, т. VIII, СПб 1875, дод. № 33, с. 349.

³ Там же, т. III, № 243, с. 281.

⁴ Всі дати подаємо за старим стилем.

її був український православний шляхтич — вищезгаданий Адам Кисіль.

Обидві ці течії сходились щодо кінцевої мети своєї політики відносно основної маси українського народу — придушення повстання. В питанні ж про засоби цього придушення вони розходились. Група Потоцького вважала необхідним якнайскорше нещадно придушити повстання збройною силою. В такому напрямку і діяв Потоцький.

На думку ж групи Оссолінського, треба було передусім, шляхом дрібних поступок реєстровим козакам, відірвати останніх від селян, міщан і запорізьких козаків і поодиноці розправитися з усіма цими колами. Недарма ж А. Кисіль ще в 1638 році висловив думку, що шляхетській Польщі ні селяни без козаків, ні козаки без селян не можуть протистояти¹. В такому дусі писав при перших звістках про виступ Хмельницького і краківський воевода С. Любомірський до М. Потоцького². Спочатку перевагу взяла тактика М. Потоцького, що, як ми бачили вище, почав підготовку до активних воєнних дій проти повстанців.

Союз Богдана Хмельницького з кримським ханом Іслам-Гіреєм III. Хмельницькому було ясно, що український народ власними силами не зможе скинути іго шляхетської Польщі, отже треба було шукати відповідної допомоги десь на стороні. Цього вимагав і приклад попередніх повстань, і самий характер українського війська. Польський уряд міг з самого початку повстання протипоставити йому досить великі військові сили. Наприклад, на початку 1646 року проти нападу татарського війська шляхта-магнати швидко дали на допомогу урядові понад тринадцять тисяч свого війська; в цьому числі Є. Вишневецький виставив чотири тисячі, С. Конєцпольський і С. Любомірський — по дві тисячі, Я. Замойський — півтори тисячі, Я. Тишкевич і С. Лац — по тисячі³ — для того часу число дуже велике. Пригадаймо, що Густав-Адольф, король шведський, розпочав свій знаменитий похід у Німеччину в 1630 році, маючи в своєму розпорядженні лише тринадцять тисяч війська⁴.

Що ж міг виставити проти війська шляхетської Польщі Богдан Хмельницький на початку 1648 року? Він міг протипоставити небагато запорожців і втікачів-повстанців з України, всього не більше як три тисячі чоловіка⁵. Ці відділи не мали належної артилерії, були слабо озброєні. Реєстрові

¹ Відділ рукописів Бібліотеки Академії Наук УРСР, № II, 13402, арк. 451.

² Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 11, с. 215.

³ Dyażyusz S. Oswiecimsa, ss. 111—112.

⁴ E. Lavisse - A. Rambaud, Histoire générale au IV siècle à nous jours, t. V, Paris 1895, с. 550.

⁵ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 3, с. 199.

козаки були ще під регіментом польських гетьманів і невідомо було, чи зможуть вони скоро приєднатися до повстання і при тому одразу всією масою, щоб становити компактну силу. Польські гетьмани могли розпорошити ці 5—6 тисяч реєстровців на невеликі загони і перемішати їх з своїми частинами. Розраховувати ж як на міцну військову силу на тих повстанців, що прибували до Хмельницького, було трудно — їх ще треба було озброїти, бо, як побачимо далі, пани роззброювали селян.

Навіть і в тому випадку, якби Хмельницькому в наслідок тих чи інших сприятливих обставин і вдалось об'єднатися з реєстровцями і мати час на організацію і впорядкування свого війська, то й тоді, не кажучи про згадану силу шляхетської Польщі, українське військо потребувало б допомоги іншої країни, насамперед допомоги кіннотою.

За українську піхоту Хмельницький міг не боятись; на неї покластись було можна — бойова сила її була дуже висока порівнюючи не тільки з польською піхотою, а й з піхотою інших країн Європи. Українські піхотинці були, поперше, дуже добрі стрільці. Недарма ж такий знавець українського війська, як вищезгаданий А. Кисіль, казав пізніше, в 1648 році, на сеймі, що „коли стріляють сто наших німців (з найманих іноземних частин і складалася головним чином польська піхота — *М. П.*), то заб'ють одного, коли ж стріляють сто козаків, неодмінно п'ятдесят влучать“¹. Якими добрими стрільцями були козаки, видно з того, що венеціанець А. Віміна, який у 1650 році був на Україні в Богдана Хмельницького, записав, що він бачив серед козаків таких стрільців, які „кулею гасять свічку, відсікаючи нагар так, що можна подумати, наче це зроблено щипцями“². Надзвичайно добра була козацька піхота й при будівництві укріплень, окопів на війні. С. Окольський, очевидець двох кампаній польського війська проти українських повстанців в 1637—1638 роках, відзначив особливу вправність української піхоти при будівництві укріплень; той же Окольський каже, що в 1638 році на Старці козацький гетьман Дмитро Гуня збудував такі укріплення, що військові фахівці з польського війська (а в останньому служили й фахівці з інших країн) визнали ці укріплення неприступними. Високою майстерністю відзначалась українська піхота і в бою „табором“ (система бою, яку застосовували у нас ще в битві на Калці в 1224 році і раніш). Згаданий вище Боплан каже, що сотня козаків під прикриттям табору не побоїться бою ні з тисячею польського війська, ні навіть з ще більшою кількістю війська татарського.

¹ Michałow., № 97, с. 236.

² A. Vimina, *Relazione dell'origine e dei costumi dei Cosacchi*, с. 15.

Силу української піхоти добре показав не лише бій в 1637 році під Кумейками, де від неї зазнала значних втрат наймана іноземна піхота польського війська, а й, особливо, бій під Голтвою в 1638 році, де вона щент розбила і знищила два полки найманої іноземної піхоти польського війська. Свою високу бойову якість показала українська піхота і в Західній Європі в 1646 році, коли великий відділ українських козаків (від двох до двох з половиною тисяч) брав участь у складі французького війська на чолі з Великим Конде в боях останнього проти іспанського війська під Дюнкерком¹.

Кавалерія ж українська була нечисленна і не мала таких високих здатностей, як піхота, тоді як бойова сила польської кавалерії, особливо важкої, була висока.

Ясно, що Богдан Хмельницькому треба було шукати допомоги на стороні, в уряді якоїсь сусідньої країни. Такою країною була насамперед Росія. Але думати, що звернення Хмельницького по допомогу до царя дасть реальні наслідки, було б дуже наївно. Чи міг царський уряд на заклик Хмельницького, який був тоді лише ватажком невеликого відділу повстанців, розпочинати війну з шляхетською Польщею, від якої він зазнав поразки в попередній війні 1632—1634 років? Крім того, царський уряд був у ті часи навіть зв'язаний з Польщею угодою про взаємну допомогу на випадок нападу кримських татар на одну з цих країн.

Тоді Богдан Хмельницький звертається по допомогу до кримського хана. Хан Іслам-Гірей III протягом кількох років не одержував від короля „упоминків“. В Криму в 1647 році був неврожай; тому на початку 1648 року голод дуже давався кримським татарам взнаки і напад на Польщу був для них виходом з скрути. Татари ж кримські мали добру кінноту, яка хоч якістю своєю й поступалася де в чому перед кіннотою польською, але була дуже численна, — кримський хан міг завжди вивести в поле кілька десятків тисяч кінноти. Недарма ж у ті часи, як і пізніше, існувала й приказка, що „за кого кримський хан, той буде й пан“².

В лютому 1648 року Хмельницький провадить переговори з кримським ханом, якими керує представник Хмельницького Клиша. Закінчились вони в лютому того ж року угодою, за якою хан дав на допомогу повстанцям кількатисячний відділ кінноти на чолі з перекопським мурзою Тугай-беєм. Син Богданів Тиміш залишився заложником

¹ А. Половцев. О малороссийских казаках на французской службе в 1646 году, Труды XI Археологического съезда, т. II, отд. III, с. 123.

² Пор. Источники для истории запорожских казаков Д. Эварницкого, т. I, Владимир 1903, с. 482.

у хана¹. До речі, оскільки український народ прагнув у той час до об'єднання з російським народом і шукав в останнього підтримки для боротьби проти польської шляхти, серед українського люду були чутки, що Богдан Хмельницький звернувся до кримського хана лише тоді, коли йому відмовили уряди інших країн—Росії, а також Молдавії і Валахії².

Повстанські рухи „на волості“. В той час, як Богдан Хмельницький провадив переговори з ханом, йому треба було готуватись і до боротьби з панською Польщею. В лютому—березні ситуація для повстанців була дуже складною. Непримиренний ворог українського народу коронний гетьман М. Потоцький ще на початку лютого почав уживати заходів, щоб приборкати повстання на самому його початку, роздушити Хмельницького і купку його однодумців раніш, ніж повстанці встигнуть зорганізуватись, поповнитись новими силами, які звідусіль збиралися на Запоріжжя. Чинити ж опір наступові польського війська на Січ Хмельницькому було б дуже тяжко не лише тому, що в нього не було ще досить сил, а й тому, що зимою, як указує ряд сучасних подіям джерел³, українське військо воювало далеко гірше, ніж улітку. Це цілком зрозуміло, бо зимою трудно було робити укріплення, окопи, навіть битися табором, тобто зимні обставини перешкоджали тому, що становило головні плюси в бойовій силі української піхоти. Ще в лютому—березні, тобто до початку весни, польське військо могло рушити на Запоріжжя і розгромити Хмельницького.

Але тут на допомогу повстанцям, що купчилились на Запоріжжі, прийшло повстання „на волості“. Вже на початку лютого по селах і містах України утворилась така загрозлива для шляхти ситуація, що М. Потоцький мусив якнайшвидше рушити з військом на Україну рятувати від повстанців шляхту. В листі до короля (від 21 березня) М. Потоцький, повідомляючи про розвиток подій на початку

¹ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 1, с. 175; № 3, с. 198; Акты Южной и Западной России, т. III, № 172, с. 180; Акты Московского государства, т. II, № 324, с. 201; № 357, с. 231; Collectanea... Sekowskiego, t. I, с. 200.—Ряд істориків, як от С. Соловйов, М. Костомаров, В. Смірнов, К. Шайноха, Л. Кубаля, Ф. Равіта-Гавронський та інші, ґрунтуючись на звістках мало певного С. Величка і почасти С. Твардовського, вважають, що Богдан Хмельницький сам особисто їздив у Крим для укладання угоди; інші вірогідні джерела не тільки не стверджують цієї звістки Величка і Твардовського, джерел дуже плутаних, а навпаки, суперечать їм (докладніше про це див. Записки Іст.-філ. відділу УАН, кн. XVII, Київ 1928, сс. 170—172).

² Павел Алеппский, Путешествие патриарха Макария. Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1897, кн. IV, с. 10.

³ Напр., Michałow., № 97, с. 236; Жерела до історії України-Русі, т. XVI, Львів 1924, № 176, с. 96.

повстання, писав, що шляхта вже почала тікати з України до його війська, а інші кликали його на допомогу до себе. Далі Потоцький каже, що на Україні вибух такий вогонь повстань, що „не було того села, не було того міста, де не закликали б до бунту і не чинили замахів на здоров'я і майно своїх панів і державців“. Потоцький уважав, що лише його прибуття з військом на Україну не дало розгорітись полум'ю повстання. Багато повстанців збиралось, щоб захопити гармати по різних малих замках і рушити на Запоріжжя для об'єднання з тамтешніми повстанцями. Урядовці і шляхта, щоб запобігти цьому, почали звозити гармати до таких місць, де їх легше було б заховати від повстанців, і стали роззброювати селян¹; один лише Є. Вишневецький відібрав у своїх підданих шістьдесят тисяч самопалів. Мало того: щоб припинити чи, вірніше, перервати всякі зносини з Запоріжжям, Потоцький наказує нікого не пропускати з України, з „волості“ в степ, хоч, звичайно, цілком припинити ці втечі було неможливо; люд усе таки проривався на Запоріжжя². Як відчувала шляхта ці рухи, цю небезпеку великого повстання, видно з того, що на самому початку 1648 року майже припиняються цивільні угоди. Наприклад, за перші три місяці цього року в Житомирі в замковій книзі вписано лише коло десятка таких угод. Остання угода датована 23 березня³.

Так налякали шляхту дії Богдана Хмельницького, „якогось Хмельницького, козака“, якого зневажливо називав тоді А. Кисіль „простий хлоп“⁴, і повстанські рухи „на волості“. Недарма і в квітні, коли М. Потоцький більш менш придушив вибухи „на волості“, шляхта продовжує тікати з України⁵.

Ці рухи „на волості“ були настільки небезпечні для польського уряду, що сам М. Потоцький мусив відкласти похід на Запоріжжя і вжити всіх заходів, щоб загасити цей, як він сам казав, „згубний вогонь“. Мало того: щоб виграти час, Потоцький розпочинає зносини з Богданом Хмельницьким, посилає до нього кількох посланців, через яких обіцяє Богданові простити його вчинки, якщо він припинить ворожі шляхетській Польщі дії⁶.

¹ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 3, сс. 197—198.

² Акты Московского государства, т. II, № 332, с. 211.

³ И. Каманин, Участие южнорусского населения в восстании Богдана Хмельницкого, Киев 1914, с. 23.

⁴ Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych..., M. Balińskiego, Wilno 1859, с. 18; Акты Южной и Западной России, т. III, № 163, сс. 166—167.

⁵ Напр., Архив Юго-Западной России, т. III, ч. IV, № 86, с. 195.

⁶ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 3, с. 198.

Але ця надія Потоцького була марна. Річ у тому, що досвід попередніх повстань проти польської шляхти показав Хмельницькому, що в умовах цілковитого панування на Україні польської влади сподіватись на сприятливі умови не лише для основної маси українського народу, але й для козацької старшини не можна. Умова з Польщею 1630 року, складена під час повстання Тараса Федоровича, була наочним прикладом того, як польський уряд ставиться до своїх угод з козаками. Так само Хмельницькому було ясно, що ніякої угодовської політики відносно Польщі, ніяких послуг, зроблених їй козацькою старшиною, польський уряд не візьме на увагу. Досить яскравим доказом цього був приклад з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним, який не раз рятував Польщу (наприклад, в 1621 році від розгрому Туреччиною під час так званої Хотинської кампанії), але не добився цим нічого позитивного для старшини і козаків. Та й історія з самим Хмельницьким теж була наочним прикладом невдячності шляхетської Польщі.

Тому Богдан Хмельницький з самого початку свого виступу й став на шлях остаточного знищення польської влади на Україні. Коли М. Потоцький поставив перед ним питання про припинення виступу, Хмельницький, як писав Потоцький королю, спочатку відмовився від переговорів і зауважав у кайдани посланців коронного гетьмана, а потім через нового посланця Потоцького, ротмістра Хмелецького, як вимогу припинення своєї акції поставив умову, щоб Потоцький з польським військом залишив Україну; подруге, Хмельницький вимагав, щоб полковники реєстрових козаків були разом з своєю асистенцією усунуті з посад; нарешті, він вимагав скасування ординації 1638 року¹.

Звичайно, Хмельницький розумів, що Потоцький таких умов не прийме ні в якому разі, — справа мала вирішатися зброєю. Обидві сторони почали енергійно готуватись до нових боїв. Хмельницький продовжує агітацію на Україні за повстання (справа, яку він розпочав до втечі на Низ і продовжував звідтіля²), чекає татар і на квітень готує виступ з Запоріжжя на Україну. Потоцький теж збирає сили для походу на Запоріжжя, щоб придушити там повстання, кров'ю українського народу загасити полум'я визвольної боротьби.

Наприкінці коротко спинимося на одному з моментів цих часів, а саме на традиційній легенді, яка досить міцно вкоренилася в історіографії, на так званих королівських привілеях, наданих ніби польським королем Владіславом IV реєстровому козацтву. За легендою, ці привілеї буцімто

¹ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 3, с. 198.

² Там же, т. I, 3, № 1, с. 175; № 3, с. 197.

переховувались у генерального осавула І. Барабаша, а Хмельницький ніби підступно захопив їх у нього і потім використовував у своїй агітації на Низу.

Ця легенда не тільки перейшла в народні думи й перекази¹, збереглась у творах літописного характеру², а її приймають за дійсність навіть такі історики, як С. Соловйов і М. Костомаров³.

Наша думка така: хоч Богдан Хмельницький у своїй агітації на Низу й покликався на якісь привілеї⁴, але з сучасників ніхто цих документів не бачив; навпаки, не тільки посланці козацькі в Варшаві влітку 1648 року, вже після смерті короля Владіслава IV, не подали польському урядові жодних привілеїв⁵, а й Богдан Хмельницький ніколи пізніше на них не покликався, навіть у таких випадках, як під час переговорів у лютому 1649 року в Переяславі або переговорів 1655 року з представником польського уряду Любовицьким; а ці моменти були такі, що „козирнути“ тут цими привілеями, якби вони справді існували, було б дуже корисно. Правда, відомості про привілеї ми знаходимо в зізнаннях козака М. Друщенка в середині 1648 року⁶, алеж до цих зізнань Друщенко був змушений катуванням, а тому їх, звичайно, не можна вважати вірогідним джерелом. Виникла ж ця легенда на фоні чуток про зносини козацької старшини, в тому числі й Богдана Хмельницького, з польським королем Владіславом IV у 1646 році.

3. РОЗГРОМ ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬК В 1648 РОЦІ

Битви під Жовтими Водами і Корсунем. В квітні 1648 року Богдан Хмельницький розпочав рішучіші військові дії проти польської армії.

В підготовці до цих дій Хмельницький показав себе полководцем кращим, ніж Потоцький. Останній ставив собі найближчим завданням рушити на Запоріжжя і, використовуючи кількісну і якісну перевагу своїх військових сил, розгромити повстанців, не дати їм „вигребтись на волость“ і там об'єднатися з людом України. Сприяло в цьому плані

¹ Исторические песни малороссийского народа, т. II, в. 1, Киев 1875, сс. 3—15; П. Кулиш, Украинские народные предания, Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1893, I, сс. 2—3; його ж, Записки о Южной Руси, т. I, СПб 1856, сс. 166—169; Н. Костомаров, Автобиография, Москва 1922, с. 402.

² Напр., Летопись Самовидца, с. 6; Летопись Г. Грабянки, Киев 1854, сс. 39—40; С. Величко, Сказание, I, с. 16.

³ С. Соловьев, История России, кн. II, сс. 1561—1562; Н. Костомаров, Богдан Хмельницкий, Собр. соч., кн. IV, сс. 136—137.

⁴ Акты Московского государства, т. II, № 357, с. 231; Акты Южной и Западной России, т. III, № 206, сс. 217—218.

⁵ Michałow., № 44, с. 86; пор. Pamiętniki Radziwiłła, t. II, сс. 300—301.

⁶ Michałow., № 97, с. 299.

Потоцькому те, що йому на середину квітня вдалося більш-менш приборкати повстанські рухи „на волості“, і тепер він міг кинути всі свої сили на Запоріжжя, на тамтешніх повстанців.

Хмельницькому ж треба було „вигребтись на волость“ з Запоріжжя, об'єднатися з реєстровими козаками, дати поштовх до нового вибуху повстання українського народу. В проведенні цього плану Хмельницький виявив високі воєнні здібності: свої військові сили він використовував так, що в момент бою вони були скупчені, являли собою сконцентрований кулак. Тим часом Потоцький, навпаки, порушив це основне правило воєнної науки: його сили виступали і діяли розпорошено, через що в момент боїв Хмельницький мав чисельну перевагу.

Потоцький вислав на Запоріжжя частину свого війська на чолі з козацьким комісаром Шембергом і своїм сином Степаном, але й це військо не йшло компактною силою, а було поділене на дві частини. Одна частина, на чолі з Шембергом і С. Потоцьким (війська було тут коло чотирьох тисяч, в тому числі трохи більш як дві тисячі козаків), рушила суходолом, друга ж, що складалася з решти реєстрових козаків на чолі з обома генеральними осавулами — Іваном Барабашем і Ілляшем Караїмовичем, була послана човнами по Дніпру. Обидві частини мали з'єднатися біля Кодака і потім вирушити на Запоріжжя. Головні ж сили польського війська, на чолі з обома гетьманами — великим коронним М. Потоцьким і польним Мартином Каліновським, — мали вирушити суходолом слідом за передовим військом Шемберга і С. Потоцького.

11 квітня частини Шемберга і С. Потоцького вирушили в похід і на 19 квітня ті, що йшли суходолом, були вже біля балки Жовті Води¹. Тут 19 квітня на них ударило військо Богдана Хмельницького.

Точно встановити, коли саме Хмельницький вирушив у похід з Запоріжжя, не можна; дату ж цієї події — 22 квітня, яку за малопевним Величком приймає й ряд істориків (як от С. Соловйов, М. Костомаров, Д. Еварницький)², ні в якому разі не можна вважати вірною, бо ряд джерел (наприклад, лист Белгацького та інші листи) вказує 19 квітня

¹ Опис цієї місцевості і фотографії решток оконів, збудованих під час цих боїв 1648 року, подані у Д. Еварницький, *История запорожских казаков*, т. II, СПб 1895, сс. 239—240 пор. И. Каманин, *Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого*, с. 19.

² Величко, I, с. 34 (до речі, Величко каже, що 22 квітня було в неділю, тоді як це число припадало в 1648 році на суботу.—Н. Горбачевский, *Археографический календарь на две тысячи лет*, Вильно 1869, сс. 7, 34); С. Соловьев, *История России*, кн. II, с. 1565; Н. Костомаров, *Богдан Хмельницкий*, с. 157; Д. Эварницкий, *История запорожских казаков*, т. II, с. 237.

як день, коли військо Хмельницького вже напало на частини С. Потоцького під Жовтими Водами. Ясно, що Хмельницький вирушив із своїм військом у похід з Запоріжжя не 22 квітня, а значно раніш.

Польське військо під Жовтими Водами, не можучи витримати бою в відкритому полі, мусило окопатись табором і боронитись від переважаючих кількісно сил Хмельницького і кінноти Тугай-бея.

Тим часом реєстрові козаки, що на чолі з І. Барабашем і І. Караїмовичем плили по Дніпру, прибули до Кам'яного Затону¹. Тут 24 квітня реєстровці скликали чорну раду, зчинили повстання (провідцем якого став особистий друг Хмельницького Филон Джалалій), перебили прихильну до польського уряду старшину, передусім Барабаша й Караїмовича, а також жовнірів неукраїнців, обрали собі наказним гетьманом Джалалія і приєднались до війська Хмельницького². Як бачимо, не допомогла польському урядові і ухвала польського сейму 1635 року, за якою кожний реєстровий козак, який став би закликати до чорної ради, мусить бути покараний на смерть³. Цілком справдилася думка польського ротмістра Мелецького, висловлена про реєстрових козаків ще в 1638 році, а саме, що трудно використати, „козаків проти їхнього народу, як вовком орати“⁴.

Підкріпившись силами реєстровців, Хмельницький розпочав активніші дії проти відділів Шемберга й С. Потоцького під Жовтими Водами. Тут 6 травня бої закінчились повною поразкою польського війська. Перемозі війська Хмельницького в великій мірі сприяло те, що українці, які перебували в складі польського війська, під час боїв перейшли на сторону свого народу. Значна кількість польського війська була перебита, багато попало в полон. Шемберг був узятий в полон і страчений за кривди, які він чинив реєстровцям. С. Потоцький був поранений у бою, попав у полон, де незабаром і помер від ран. Лише один жовнір (вісник поразки — *nuntius cladis*) урятувався від полону і смерті і приніс М. Потоцькому 9 травня під Черкаси звістку про жовтоводський розгром⁵. В складі захоплених під Жовтими Водами полонених був Іван Виговський, якого

¹ Опис цієї місцевості див. Л. Падалка, Каменний Затон и Белоозерское Городище на Днепре, Киевская старина, 1891, № 12.

² Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 6, с. 202; № 12, с. 217; Dyaryusz S. Oswięcima, с. 344; Pamiętniki Radziwiłła, т. II, с. 290.

³ Volumina Legum, т. III, с. 404.

⁴ Відділ рукописів Бібліотеки Академії Наук УРСР, № II, 13402, арк. 435.

⁵ Лист Белгацького, а також Жерела до історії України-Русі, т. VI, сс. 108, 117; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 1, с. 176. № 12, сс. 217; Michałow., № 11, с. 21; Pamiętniki o Koniecpolskich, Lwów 1839, с. 422—423.

Богдан Хмельницький.

Хмельницький викупив у татар за одну кобилу¹ і який став потім генеральним писарем Хмельницького, а після смерті останнього й гетьманом. Попав у полон до татар також кум Хмельницького — чигиринський полковник Станіслав Кричевський, якого Хмельницький також викупив; Кричевський перейшов з католициста в православ'я, став київським полковником і правою рукою Хмельницького².

Розгром польського війська під Жовтими Водами мав велике значення для розвитку визвольної війни. Ледве тільки звістки про перемогу повстанців рознесли по Україні, як скрізь люд почав з ще більшим запалом повставати проти польської шляхти. Навіть у Галичині шляхта не почувала себе в безпеці від повстанців; Хмельницького на Україні починають титулувати визволителем; звідусіль до нього сходяться повстанці; в табір йому звозять припаси; по окремих місцевостях у тилу польського війська, як от у Сокирній біля Черкас, вибухають повстання³.

Народна творчість зберегла пам'ять про цей розгром повстанцями польського війська. В народній історичій пісні читаємо:

Чи не той то хміль, що коло тичин в'ється?
Гей той то Хмельницький, що з ляхами б'ється.
Гей поїхав Хмельницький ік Жовтому Броду,
Гей не один лях лежить головою в воду.
Не пий, Хмельницький, дуже тої жовтої води:
Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди.
„А я ляхів не боюся і гадки не маю,
За собою великую потугу я знаю,
Іще орду за собою веду,
А все, вражі ляхи, на вашу біду“.
Утікали ляхи, погубили шуби...
Гей не один лях лежить, вищіривши зуби!
Становили ляхи дубові хати,
Прийдеться ляшенькам в Польщу утікати!
Утікали ляхів деякі полки,
Іли ляхів собаки і сірі вовки.
Гей там поле, а на полі цвіти:
Не по однім ляху заплакали діти.
Гей там річка, через річку глиця:
Не по однім ляху зісталась вдовиця.

Головне польське військо на чолі з обома гетьманами, М. Потоцьким і М. Каліновським, було вже за Чигирином; загальне число цього війська становило від п'яти до шести тисяч чоловіка. Коли Потоцький довідався про повстання реєстровців і про перехід їх на бік свого народу; він, не

¹ Michałow., № 150, с. 453; Volumina Legum, t. IV, с. 302; V. Kochovski, Annales Poloniae, I, с. 81; пор. Величко, Сказание, I, с. 167.

² Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 81, сс. 299—300.

³ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 12, с. 217; Жерела до Історії України-Русі, т. VI, с. 108; Дневник Машкевича, с. 417; Michałow., № 13, сс. 25—26; № 16, с. 33; Pamiętniki o Koniecpolskich, с. 423.

одержуючи ж до того звісток від відділів Шемберга й свого сина — ці відділи, як ми казали вище, йшли суходолом, — 3 травня почав відступати зза Чигирини назад до Дніпра. Очевидно, в план Потоцького входило зміцнити в зв'язку з зміною воєнної ситуації своє військо військовими частинами шляхти-магнатів (сам Єремія Вишневецький міг дати, як він трохи пізніше й обіцяв через свого посланця Б. Машкевича, шість тисяч війська) і тоді знову розпочати наступ проти відділів Хмельницького.

7—9 травня частини Потоцького прибули під Черкаси, де й стало відомо про поразку польського війська під Жовтими Водами. Потоцький продовжував відступати і прибув під Корсунь. Тим часом звідусіль ішли звістки про наближення війська Хмельницького. В безсилій люті Потоцький віддав на розграбування своїм жовнірам Корсунь, який 14 і 15 травня ті геть пограбували і спалили. 15 травня перед польським табором під Корсунем стали з'являтися частини Хмельницького і татарські відділи. Цього ж дня тривали невеликі бої (переважно) „герці“ між обома сторонами. Налякані силами повстанців і татар, керманічі польського війська вирішили відступити табором на Богуслав. Козак Самійло Зарудний, що був призначений провідником польського війська, повідомив Хмельницького про шлях, яким це військо мало відступати, і Хмельницький ужив відповідних заходів, щоб розгромити його.

16 травня, на світанку, польська армія почала відступати. Коли вона дійшла до Горохової Діброви¹, на неї з усіх боків ударило військо Хмельницького. І в цьому бою польські керманічі показали свою нездатність до керівництва воєнними діями. В той час як військо Хмельницького являло слухняний апарат в умілих руках свого гетьмана і рвалося до бою проти шляхетського війська, серед польських керманічів не було ладу; Потоцький сперечався з Каліновським відносно способів воєнних дій. До того ж, як кажуть сучасники — шляхтичі Я. Єрліч і Б. Машкевич, Потоцький пиячив і займався розпустою; Каліновський же зле керував і тому, що дуже погано бачив (він був короткозорий).

Через те що частини Хмельницького заздалегідь перекопали дороги ровами, запрудили рівчак, який протікав через цю місцевість, польське військо не могло рушити далі і мусило прийняти бій. Військо Хмельницького з усіх боків ударило на табір Потоцького. Бій точився в страшній тісноті. Нарешті, мужність українців і військова умілість Богдана Хмельницького взяли верх; козацьке військо після

¹ Вважають, що ця місцевість знаходиться біля теперішнього с. Виграєва.

упертого, завзятого бою прорвало табір поляків і вщент розбило польське військо. Лише невеликі купки останнього врятувались утечею; всі ж інші були або перебиті, або взяті в полон; всіх полонених, у тому числі й обох гетьманів — Потоцького і Каліновського, Хмельницький віддав у неволю татарам¹.

Народна пісня так оспівала цю блискучу перемогу українського народу над військом М. Потоцького:

Ой обозветься пан Хмельницький,
Отаман батько чигиринський:

„Гей друзі, молодці,
Браття козаки запорожці!
Добре дбайте, барзо гадайте,
Із ляхами пиво варити зачинайте.
Лядський солод, козацька вода,
Лядські дрова, козацькі труда“.

Ой з того пива

Зробили козаки з ляхами превеликеє диво.

Під городом Корсунем вони станом стали,

Під Стеблевом вони солод замочили;

Ще й пива не зварили,

А вже козаки Хмельницького з ляхами барзо посварили.

За ту бражку

Зчинили козаки з ляхами велику дражку;

За той молот

Зробили ляхи з козаками превеликий колот.

А за той не знать який квас

Не одного ляха козак, якби скурвого сина, за чуба стряс.

Ляхи чогось догадались,

Від козаків чогось утікали,

А козаки на ляхів нарікали:

„Ой ви, ляхове,

Пеські синове!

Чом ви не дожидаєте,

Нашого пива не допиваєте?“

Тогда козаки ляхів доганяли,

Пана Потоцького піймали,

Як барана зв'язали,

Та перед Хмельницького гетьмана примчали:

„Гей, пане Потоцький!

Чом у тебе й досі розум жіноцький?

Не вмів ти еси в Кам'янськiм Подільці пробувати,

Печеного поросяти, куриці з перцем та з шапраном уживати,

А тепер не зумієш ти з нами, козаками, воювати

І житньої соломахи з туслуком (уплітати).

Хіба велю тебе до рук кримському хану дати,

Щоб навчили тебе кримські нагаї сирої кобиліни жувати“.

¹ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 1, с. 177; № 7, с. 203; Michałow., № 10, сс. 17—20; № 11, сс. 20—24; № 12, с. 25; № 16, сс. 33—34; № 17, сс. 34—35; № 18, сс. 36—38; Jerlicz, Latopisiec..., т. I, с. 62; Дневник Машкевича, сс. 418—420; Акты Московского государства, т. II, № 346, с. 221; Supplementum ad historica Russiae monumenta, СПб 1848, № 73, с. 176; Жерела до історії України-Русі, т. VI, сс. 109, 117; Pamiętniki o Konięcpolskich, с. 424; Pamiętnik M. Jemiołowskiego, Lwów 1850, с. 3; Pamiętniki Radziwiłła, т. II, с. 272.

Так був розгромлений М. Потоцький, пишний польський магнат, що zalив кров'ю українського народу повстання 1637—1638 років і був непримиренним ворогом українського народу. Сучасна подіям вірша так описує ганебний розгром магната, великого коронного гетьмана М. Потоцького:

Глянь обернися, стань задивися, котрий маєш много,
Же равний будеш тому, в котрого не маєш нічого;
Бо той справуєть, що всім керуєть; сам бог милостиве
Всі наші справи на своїй шалі важить справедливе.
Глянь обернися, стань задивися, котрий високо
Умом літаєш, мудрості знаєш широко, глибоко.
Не поспуй мозку, мудруй потрошку, в собі обачайся;
І тих рада не лиха, що ходять стиха, і тих поражайся.
Глянь обернися, стань задивися, котрий воюєш,
Луком, стрілами, порохом, кулями і мечем ширмуєш,
Бо теж рицери і кавалери перед тим бували.
Тим воевали, од того ж меча сами поумирали.
Глянь обернися, стань задивися і скинь з серця бути,
Наверни ока, котрий з Потока іде ку Славути,
Невинній душі береш за уші, вольность одіймуєш,
Короля не знаєш, ради не дбаєш, сам собі сеймуєш;
Гей, поражайся, не запалайся, бо ти рейментарюєш;
Сам булавою в сім польським краю, як сам хочеш керуєш.
Май бога в серцю, а не май в легце шляхетської крови,
Бо світ чорніє, правда нищє, а все к твоїй волі.
Гей каштеляне, коронний гетьмане, потреба нам чола,
Інє пам'ятати і поглядати на задній кола.
Жони і діти где ся мають подіти нашії, а потом
Гди нас молодці тії запорожці набав'ять клопотом.
Глянь обернися, стань задивися, що ся діє з нами,
Поручниками й ротмистрами польськими синами.
Глянь обернися, стань задивися, видиш людей много;
Чи ти воюєш, чи їм згоддуєш, бо то в руках бога!
Чини трактати, а кажи брати гроші за заслуги,
Бо то єсть здавна заслуга славна запорозького люду.

Корсунська перемога мала велике значення для визвольної війни.

Тепер, коли головні сили польського війська були геть розбиті, повстання українського народу вибухло з новою силою і швидко охопило майже всі українські землі.

Як же після корсунської перемоги розгорталися події визвольної війни? Як розвивалась загальнонародна боротьба? Яку політику провадив далі керівник цієї визвольної війни Богдан Хмельницький?

Прагнення українського народу до об'єднання з російським і перші зносини Богдана Хмельницького з Росією. Після перших же перемог (під Жовтими Водами й Корсунем) над Польщею перед Богданом Хмельницьким стало питання, якої політики додержувати в боротьбі проти польської шляхти.

Тут Хмельницькому здавались можливими два способи забезпечення українського народу від шляхетського гніту:

поперше, об'єднатися з російським народом, насамперед для спільної боротьби проти Польщі; подруге, залишити Україну до часу в складі Польщі, але створити такі умови, які не давали б польській шляхті простору для діяння на Україні. Цього можна було, як здавалось, досягти за допомогою міцної королівської влади, яка обмежувала б сваволю шляхти-магнатів, при одночасному існуванні України в складі Польщі, але як окремого „Князівства Руського“.

Алеж треба відзначити, що другий шлях, шлях тимчасовий, міг забезпечити, та й то досить умовно і проблематично, лише інтереси козацької старшини і заможного козацтва. Основна ж маса українського народу й думати не хотіла про те, щоб стати на шлях хоч би й тимчасової угоди з Польщею, а стояла за непримиренну боротьбу з шляхетською Польщею до кінця.

Тому ми й бачимо на протязі визвольної війни, що Богдан Хмельницький вдається до шляху тимчасової угоди і поступок Польщі лише в разі крайньої потреби, коли не видно іншого виходу. При тому ж майже кожний крок Хмельницького в напрямку хай і тимчасової угоди і поступок шляхетській Польщі викликав виступи й рухи серед українського народу і проти самого гетьмана.

Стати зразу на перший шлях, шлях об'єднання з Росією, і відкинути другий Хмельницький не міг, бо не був певний, що цар згодиться приєднати Україну і розпочати війну з Польщею. Тому, вважаючи основним шляхом приєднання України до Росії, він не відкидав і другого шляху як тимчасового. Вважати ж цей другий шлях постійним *modus vivendi* України з Польщею Хмельницький не міг, бо вся попередня історія України показала, як польський уряд порушував свої угоди.

Треба також пам'ятати, що, як ми говорили вище, царський уряд і уряд польський ще перед 1648 роком склали угоду про взаємну воєнну допомогу в разі нападу кримських татар на Росію або Польщу. Тому ще на початку 1648 року між відповідними урядовцями обох країн ідуть переговори про спільну боротьбу проти нападу татар, якого чекали того року. На початку травня 1648 року, коли стало відомо про виступ татар і Хмельницького, А. Кисіль і Є. Вишневецький закликають прикордонного путивльського воеводу Н. Плещеева виступити на допомогу шляхетській Польщі. 4 червня хотмиський воевода С. Болховський повідомив А. Киселя, що він, Болховський, уже готовий виступити, відповідно до царського наказу, проти татар¹.

¹ Акты Южной и Западной России, т. III, № 117, с. 115; № 122, сс. 117—118; № 124, с. 119; № 128, с. 124; № 136, с. 131; № 146, с. 142; № 182, с. 189; № 184, с. 191; № 194, с. 204.

Але ці плани не здійснились. Події розвивались так швидко, що царський уряд у травні місяці не встиг ще послати Польщі допоміжного війська проти татар, як уже сталися битви під Жовтими Водами і Корсунем. Пізніше цар не міг зробити цього тому, що на початку червня в Москві вибухло народне повстання проти бояр. Повстання перекинулось і в інші місцевості Російської держави; до кінця року вибухали повстання в Козлові й навколо нього, в Сольвичегодську, Курську, Воронежі, Устюгу Великому, Чугуєві, Наримі та ін. Ясно, що царському урядові треба було думати вже не про допомогу Польщі проти татар (і їх спільника Богдана Хмельницького), а про те, як придушити ці повстання. Таким чином народні повстання в Росії проти бояр об'єктивно допомогли українському народові в боротьбі проти Польщі. Крім того, зрозуміло, довідавшись про розгром польського війська під Жовтими Водами й Корсунем, царський уряд не мав ніякої охоти брати на свої плечі весь тягар війни з кримськими татарами. Пізніше тимчасовий відхід татарської орди до Криму—про це будемо говорити далі—дав царському урядові і юридичну підставу не допомагати Польщі. Побачивши ж, якого розмаху набули повстання на Україні і довідавшись про прагнення українського народу об'єднатись з російським, він, ясна річ, мав ще менше охоти допомагати шляхетській Польщі, через її інтереси „пхати пальці в двері“, а вичікував розвитку подій.

Богдан Хмельницький після перемог під Жовтими Водами й Корсунем шукає лише приводу, щоб установити зносини з царським урядом для розв'язання питань спільної боротьби проти Польщі і приєднання України до Росії. В цих питаннях Хмельницький виявляв бажання всього українського народу, а не лише певної групи козацької старшини.

Після боїв під Жовтими Водами й Корсунем український народ виявляє чимраз більше бажання об'єднатися з братнім російським народом. Прикордонні російські воеводи збирають про це досить численні відомості з України. Офіційною формулою, в яку вкладали це прагнення російські урядові кола, був вираз, що український народ бажає бути під владою російського царя. Так, уже 7 червня севські воеводи доносили царю, що їм відомо від розвідників („подлинно ведомо“), що в Києві, Чернігові та інших містах України серед люду „та молва и желание есть, чтоб им всем быть под твоею царскою высокою рукою во крестьянской вере“.

В першій половині червня послані з Севська на Україну (під Новгород Сіверськ) розвідники, повернувшись до Севська, повідомили, що українці Лівобережжя хочуть одір-

ватися від Польщі „и служить тебе государю“, як доносили про це в Москву севські воеводи. В тому ж червні інші розвідники, послані з Севська ж на Новгородсіверщину, зібрали відомості, що, як писали севські воеводи до Москви, селяни і міщани Новгородсіверського повіту бажають „чтобы им всем быть под твоею царскою высокою рукою“. Росіянин Т. Мілков, який у червні був у Хмельницького в Чигирині, також повідомив після повернення в Росію, що він чув на Україні від багатьох людей, що останні хочуть розгромити поляків і віддатись під владу царя. Н. Грідін, росіянин, що був півтора року на Запоріжжі, повідомляв у липні, повернувшись з України, що він довідався від козаків, учасників ради в Хмельницького, що на цій раді ухвалено просити в царя війська на допомогу проти Польщі і щоб українському народові „поддаться тебе, великому государю“¹. Були на Україні в липні 1648 року чутки, що в разі поразки Богдан Хмельницький мав план відступити з своїм військом у межі Росії, на Дон².

Хмельницький, перехопивши листа, посланого севськими воеводами Адаму Киселеві³, вважав це слушним приводом для початку офіціальних зносин з царським урядом. 8 червня Хмельницький пише з Черкас листа до царя Олексія Михайловича, де повідомляє про свої перемоги над польським військом під Жовтими Водами й Корсунем і про смерть польського короля Владіслава IV. Далі він каже, що „згычили быхмо себе самодержця господаря такого в своей земли, яко ваша царская велможность, православный хрестиянский цар“. Далі гетьман закликає царя до походу проти Польщі і додає: „а мы зо всем войском Запорозким услужить вашей царской велможности готови смо“⁴.

Того ж 8 червня у листі до севського воеводи Замятні Леонтьєва Хмельницький закликає його бути „ласковым приятелем войску запорожскому“ і клопотатися за нього перед царем. Через затриманого посланця севських воевод до А. Киселя—Г. Клімова Хмельницький переказав, відпускаючи його, щоб севські воеводи написали царю прохання допомогти гетьманові грішми і розпочати наступ на Річ Посполиту для відвоювання Смоленська; він же, Хмельницький, також почве наступати на Польщу з другого боку⁵. 20 червня 1648 року Хмельницький закликає на допо-

¹ Акты Южной и Западной России, т. III, № 196, с. 206; Акты Московского государства, т. II, № 350, с. 225; № 354, с. 229; № 355, с. 230; № 357, с. 232.

² Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 49, с. 262.

³ Акты Южной и Западной России, т. III, № 198, с. 208; № 205, с. 215.

⁴ Памятники Киевской комиссии, I, 3, № 13, с. 220; пор. Акты Южной и Западной России, т. III, № 197, сс. 207—208.

⁵ Акты Южной и Западной России, т. III, № 198, с. 208; № 205, с. 216.

могу проти Польщі хотмиського воєводу С. Болховського¹, а в листах від 11 і 24 липня закликає путивльського воєводу Н. Плещеева не допомагати Польщі, а навпаки, вважає кращим, щоб Росія і Україна спільно воювали проти неї. 29 липня гетьман у листі дякує вищезгаданому хотмиському воєводі за листа до нього, Хмельницького, і знову закликає до спільних дій проти Польщі².

Що було основною метою цих переговорів Богдана Хмельницького з російським урядом? Що мав на меті Хмельницький, розпочинаючи ці зносини? В чому, нарешті, полягав основний сенс цього листа гетьмана до царя?

Ряд істориків додержує в цьому питанні погляду, найясніше сформульованого в 1911 році М. Кордубою, що Хмельницький не йшов далі бажання заохотити царя Олексія Михайловича, в зв'язку з тодішнім безкоролів'ям у Польщі, шукати польського престолу. Звичайно, коли до розв'язання цього питання підходити однобічно, брати один лише цей лист, обминаючи все тодішнє становище, то далі цього висновку трудно й піти. Але коли взяти на увагу всю тодішню ситуацію, дані інших джерел, а також характер дальших зносин Хмельницького з російським урядом, то висновку Кордуби і його послідовників ні в якому разі прийняти не можна.

Аналіз питань, зв'язаних із зносинами Хмельницького з російським урядом, показує, що гетьман з самого початку ставив перед царем Олексієм Михайловичем питання не тільки про спільну боротьбу проти шляхетської Польщі, а й про приєднання України до Росії. Згадана вище звістка Грідіна, що на раді в Хмельницького було ухвалено „поддатися“ царю, звістка, яку ігнорує українська буржуазно-націоналістична історіографія, ясно говорить про те, що Хмельницький цим планом мав реалізувати бажання українського народу, в тому числі й певної, основної групи козацької старшини.

Не треба забувати й того, що козацька старшина, яка брала участь у визвольній війні, не мала єдиної кінцевої мети. В колах цієї старшини була й частина шляхти (Виговські, Тетеря, Лесницький та інші), яка прагнула поліпшити свої класові позиції в рамках шляхетської Польщі. Ця група була нечисленна. Друга ж, основна, краща група козацької старшини, до якої належав і Богдан Хмельницький, стояла на інших позиціях. Ця група бачила, що ніяка угодовська політика відносно шляхетської Польщі позитивних наслідків не дасть. Історія з Хмельницьким довела це наочно. Ця

¹ Акты Московского государства, т. II, № 355, с. 230; Акты Южной и Западной России, т. III, № 210, с. 223.

² Акты Южной и Западной России, т. III, № 218, с. 228; № 223, с. 233; № 224, сс. 233—234.

старшина вірно урахувала прагнення українського народу до об'єднання з російським і пішла з своїм народом по цьому шляху.

При аналізі зносин Хмельницького з російським урядом у справі приєднання України до Росії в 1648—1654 роках не треба ні на хвилину забувати й того, що та частина козацької старшини, яку він репрезентував, мала на меті при цих зносинах і свої суто класові інтереси, інтереси феодалів. Попередня історія показала їй, що в особі польської шляхти вона має конкурента, і конкурента дуже міцного, який ставить собі метою звести її до становища рядового козацтва і селянства. І вона сподівалась, що шляхом договореності з російським царем, диктатурою поміщиків-кріпосників, їй удасться найкраще забезпечити й свої інтереси.

Розглядаючи зносини Хмельницького з російським урядом на протязі хоч би 1648—1649 років, ми бачимо такий важливий момент. В листах до царя Хмельницький не ставить ясно питання про приєднання України до Росії, а обмежується загальними фразами. В зносинах же з царем через довірених людей він ставить його чітко, при чому прагне, щоб ці побажання його були по змозі переказані безпосередньо самому царю, обминаючи навіть бояр (такої ж тактики Хмельницький в основному додержував і далі).

На початку 1649 року Хмельницький виїждив до Москви полковника С. Мужилівського. Останній домагався передати своє доручення від гетьмана на словах безпосередньо самому царю. Не добившись цього, він не передав основного доручення, і російський уряд мав послати тоді ж до Хмельницького спеціального посланця В. Михайлова з запитанням, чого ж він хоче. В листі, переданому царю через Михайлова, Хмельницький, закликаючи царя до війни з Польщею, одночасно висловлював побажання, щоб цар „нам, найнижайшим слугам и подданным своим государем и царем... учинился“. Тим часом патріарх ієрусалимський Паїсій, якого Мужилівський супроводив з України в Росію, в Москві прямо заявив, що Хмельницький бажає, щоб цар прийняв Україну під свою владу¹.

В квітні 1649 року прибув до Путивля ігумен Павло, посланий Хмельницьким у Москву до згаданого патріарха Паїсія; цей Павло показав, що з ним „есть тайной словесной приказ от него, гетмана Богдана Хмельницкого к патриарху Иеросалимскому Паисею“; Хмельницький наказав ігуменові нікому цього наказу не переказувати, крім патріарха. Потім же в Москві Павло говорив, що „приказывал де с ним гетман Войска Запорожского Богдан Хмельницкой, а велел сказати в Москве Иерусалимскому патриарху, чтоб

¹ Див. нижче, с. 100—101.

государь пожаловал, велел его, гетмана, и Запорожских Черкас принять под свою государскую высокую руку и помочь им учинил“¹.

Так само, надсилаючи в травні 1649 року до Москви одного з найближчих до себе людей, полковника Федора Вешняка, Хмельницький у переданому царю через нього листі пише: „Ми бога о том молим, чтоб ваше царское величество, яко правдивый и православный государь, над нами царем и самодержцем был“; гетьман пише, що доручив Вешнякові „чтоб с вашим царским величеством изустно розговорил и всю истину исповел“.

Яке ж було дане Вешнякові усне доручення, ми бачимо з царської грамоти, переданої гетьманові через того ж Вешняка 13 червня 1649 року. В ній читаємо, що Хмельницький просив „вас и всю Русь под нашу государскую милость и оборону свою взяти“, що цар має мирну угоду з Польщею і не може її порушити; коли ж гетьман і „Войско Запорожское“ будуть вільні від підданства королю, то „тебя, гетмана, и все Войско Запорожское пожалуем, под нашу царского величества высокую руку принять велим“².

Навіть наведеної вище фрази Хмельницького в відомому листі до царя від 8 червня 1648 року — „зычили быхмо себе самодержця господаря такого в своей земли, яко ваша царская велможность“ — ні в якому разі не можна розуміти лише як заохочення шукати вакантного тоді польського престолу.

Це ж побажання ми бачимо і в листах, писаних через Міхайлова і Вешняка, тобто вже тоді, коли польський престол не був вакантним, королем польським був уже Ян-Казімір, отже й згадане заохочення вже було б ні до чого.

Що фраза: „зычили быхмо себе самодержця господаря такого в своей земли, яко ваша царская велможность“ — мала на меті початок переговорів про приєднання України до Росії і що Хмельницький розумів її саме так, видно з такого.

Пізніше, 8 лютого 1649 року, вже тоді, коли Ян-Казімір був обраний королем Польщі, Хмельницький писав царю через В. Міхайлова: „Писали есмо двжды до твоего царского величества через посланца воеводы Путивльского и через посланца воеводы Севского“ (тобто в листі до царя від 8 червня — М. П.) про спільну боротьбу проти шляхетської Польщі і щоб „ваше царское величество был над нами государем и царем“. Але відповіді на це гетьман не одержав. Потім Хмельницький, повідомляючи про свій намір і далі воювати з Польщею, каже: „А мы, как первое;

¹ Акты Южной и Западной России, т. III, № 244 сс. 307, 308.

² Там же, т. III, № 245, с. 309; № 256, сс. 320—321.

так о ж де и ныне желаем того, чтоб ваше царское величество нам нижайшим слугам и подданным своим государем и царем, яко православное светило и самодержцею за благословением Божиим учинился“¹.

Так само при переговорах з царським посланцем Унковським в квітні 1649 року Хмельницький сказав, як про це записано в статейному списку Унковського, що він, гетьман, писав до царя, „чтоб он великий государь за благословением Божиим был над нами государем и великим князем самодержцем всеа Руси и от царского величества приказ з тобою о том есть ли, царское величество государем нам будет ли и мне и войску Запорожскому под своею царского величества высокою рукою быть велит“².

Ясно, що ця фраза, це побажання тоді, 8 червня 1648 року, як і пізніше, мала на меті початок переговорів про приєднання України до Росії.

Причина того, що Хмельницький так крився з цим, не довіряв паперові своїх планів, а волів провадити усні переговори, була в тому, що гетьман остерігався, щоб ці папери не попали в руки польської розвідки. Що підстави у нього для цього були, видно з того, що польські урядові кола, як побачимо далі, дізналися про зміст переговорів гетьмана з В. Михайловим у Переяславі на початку 1649 року.

Якби ці документи попали в руки польського уряду, він, безперечно, передав би їх кримському ханові, який дуже підозріло ставився до будьяких зв'язків України з Росією. Довідавшись про план Хмельницького, він розірвав би союз з гетьманом, а це позбавило б Україну важливого чинника в боротьбі проти шляхетської Польщі. Ще певніше, що це зробило б хана спільником Польщі і ворогом України, як то й сталося пізніше, коли в 1654 році Україна приєдналась до Росії.

Тому Хмельницький і був в офіційному листуванні такий обережний у формулюванні своїх бажань щодо приєднання України до Росії.

Про те, що метою цих зносин Хмельницького з російським урядом в 1648 році було приєднання України до Росії, свідчить і те, що 8 січня 1654 року на відомій раді в Переяславі гетьман казав, що „уже шесть лет“, як українці просять царя прийняти їх під свою владу³.

В 1648 році серед української людності були чутки, що Богдан Хмельницький має зв'язок з царським урядом для боротьби з шляхетською Польщею. Про це розповідав, на-

¹ Архив Министерства юстиции, Сибирский приказ, столб. № 1562, арк. 86—88.

² Там же, арк. 113—114.

³ Акты Южной и Западной России, т. X, № 4, с. 218.

приклад, у другій половині липня захоплений поляками козак з полку Кривоноса¹.

Мало того: коли в своїх перших листах до царя і російських урядовців Хмельницький підписувався ще як гетьман польського короля („Гетман с войском его королевской милости Запорожским“), то вже в липні він підписується без королівського титулу, а просто як „Гетман с Войском Запорожским“, а то титулує себе „Богдан Хмельницький, божиєю милостию гетман с Войском Запорожским“²; — останній титул вказує, що про таку підлеглість України шляхетській Польщі, яка була раніш, до 1648 року, тепер уже не може бути й мови.

Зносини Богдана Хмельницького з польським урядом.
Провадячи переговори з російським урядом про спільну боротьбу проти шляхетської Польщі і про приєднання України до Росії, Хмельницький, як ми говорили вище, не відкидав на випадок невдачі і другого, тимчасового, шляху — існування України до часу в складі Польщі, але в умовах максимального обмеження шляхти-магнатів, в умовах міцної самодержавної королівської влади.

Недарма 11 липня 1648 року на конвокаційному сеймі в Варшаві Собеський, що був кілька днів ув'язнений у Богдана Хмельницького, розповідав, що він, мовляв, почав повстання тому, що був скривджений і не міг дійти правди, бо король безсилий допомогти йому. Так само серед старшини Собеський чув, що остання бажає, щоб король був єдиним головою, якому шляхта і старшина повинні однаково коритись³.

10 травня 1648 року помер польський король Владислав IV⁴, і тепер для козацької старшини й дрібної української шляхти, що купчилася біля Хмельницького, було дуже важливим питанням: хто буде польським королем і яка буде політика його щодо козацької старшини, дрібної української шляхти, реєстрових козаків? Щоб довідатись про плани польського уряду (бо в ті часи Хмельницький ще не встиг zorganizувати свою прекрасно поставлену розвідку) і підсилити розбрат між обома згаданими групами в пануючих колах Польщі в питанні тактики щодо України, Богдан Хмельницький і розпочинає зносини з польським урядом. Спочатку він зав'язує зносини з дрібними урядовцями, а далі з А. Киселем, князем Домініком Заславським-Острозьким⁵.

¹ Michałow., № 49, с. 95; № 50, с. 96.

² Акты Южной и Западной России, т. III, № 218, с. 228; № 224, сс. 233—234.

³ Michałow., № 54, сс. 120—121.

⁴ Volumina Legum, t. IV, с. 72.

⁵ Напр., Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 11, сс. 215—216; Michałow., № 15, с. 31; № 23, с. 49; Supplementum ad historica Russiae monumenta, сс. 178—179.

В дальшому Хмельницький спід Білої Церкви, куди він прибув з військом 21 травня¹, починає відходити назад до Чигирина, де ми й бачимо його 20 червня². Посилає Хмельницький посольство й до Варшави. В це посольство входили: Федір Якубович Вешняк, Лукіян Мози́ря, Григорій Болдарт і Іван Петрушенко. Ці послы подали польському урядові досить помірковані вимоги козацької старшини й реєстрових козаків, а саме: збільшити реєстр до дванадцяти тисяч, виплатити несплачену платню і припинити релігійні утиски³.

Цих кроків Хмельницького — відступ спід Білої Церкви до Чигирина, посольство до Варшави з такими дуже поміркованими порівнюючи з здобутими перемогами вимогами — одні дослідники не могли відповідно з'ясувати, а інші використовували їх для обвинувачення Богдана в зраді українського народу. Тим часом відступ до Чигирина (який з того часу стає місцем перебування гетьманського уряду) і посольство до Варшави пояснюються тодішньою конкретною ситуацією.

Хмельницький, припинивши дальший наступ, відійшов до Чигирина для того, щоб мати хоч короткий час для організації свого війська. І, як бачимо, він не загаяв часу. За короткий строк він zorganizував своє військо так, що восени того ж року під Львовом у нього вже було тридцять п'ять полків⁴, не рахуючи частин на інших фронтах.

Не забуваймо також, і це головне, що основну масу повстанців становило селянство, якому треба було в першу чергу розправитися з своїми панами, які поховались по фортецях і замках. Приклад з князем Є. Вишневецьким, про що скажемо далі⁵, є наочний доказ цьому. Вишневецький лише тому встиг відступити з Лівобережжя, що повстанців затримала облога замку в Чернігові, де зачинилось багато шляхти. Тому Хмельницький і не міг розраховувати на свою „праву руку“ — селян для дальшого воєнного походу, поки вони не розгромлять своїх панів, а це вимагало деякого часу. Потрібний був Хмельницькому час і для того, щоб налагодити згадані вище зв'язки з російським урядом.

Крім того, до відступу Хмельницького до Чигирина спричинилось і те, що допоміжна татарська кіннота, захопивши великий полон і здобич, відступила до Криму. Розпочинати ж великі воєнні дії без татарської кінноти Хмельницькому було трудно, поки він не zorganizував свого війська.

¹ Michałow., № 15, с. 31.

² Акты Южной и Западной России, т. III, № 210, с. 223.

³ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 29, сс. 345—346; Pamiętniki Radziwiłła, t. II, сс. 296—297.

⁴ Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 28, с. 97.

⁵ Див. вище, с. 65.

Щождо посольства в Варшаву, то, повторюємо, мета останнього була лише розвідати про плани польського уряду і підсилити розбрат між групами Оссолінського і М. Потоцького (дарма що останній попав у полон — прихильників його було багато і вони продовжували діяти) в пануючих колах Польщі. Цей свій висновок ми ґрунтуємо на порівнянні тих вимог, які ставив Хмельницький ще до свого вирушення в похід з Запоріжжя¹, і вимог, поставлених у Варшаві згаданим посольством Вешняка і його товаришів. Ще перед вирушенням у похід, десь у лютому—березні, Хмельницький як умову припинення повстання ставив М. Потоцькому вимогу, щоб польське військо залишило Україну, щоб були усунуті з посад полковники реєстрових козаків, щоб була скасована ординація 1638 року та ін., тобто фактично вимагав зведення польської влади на Україні до мінімуму. Такі вимоги ставив шляхетській Польщі в лютому—березні 1648 року Богдан Хмельницький, втікач з „волості“ на Запоріжжя, ватажок невеличких частин повстанців; такі вимоги ставив той же Хмельницький Польщі перед лицем наступу її війська, яке було далеко численніше і краще озброєне, ніж його військо.

Після блискучих перемог під Жовтими Водами й Корсунем, після розгрому основного польського війська і захоплення в полон головних його керманців, Хмельницький переможець вимагає від Польщі тільки збільшення реєстру до дванадцяти тисяч, виплати реєстровцям невиплаченої платні і припинення релігійних утисків, тобто ставить вимоги менші, ніж до перемог. Ніхто й ніколи не ставив після перемоги вимог менших, ніж до перемоги, коли це не було тактичним, дипломатичним кроком.

Це й свідчить про те, що Богдан Хмельницький дивився на це посольство і на його вимоги тільки як на тактичний, дипломатичний, а не принципіальний крок.

Оскільки ж він не ставив перед собою завдання цілковитого звільнення українського селянства від соціального гніту, то, щоб не закрити собі стежки до переговорів з польським урядом, він робить і інші жести в бік шляхти. Так, він не тільки не приймає іноді селян до війська, а відсилає їх додому² і навіть, як відомо, скарав на смерть кількох повстанців, що руйнували маєтки Є. Вишневецького на Лівобережжі.

Цими заходами Хмельницький і досяг того, що Кисіль розпочинає з ним переговори про умови замирення. Тим часом події визвольної війни розвивались такими швидкими темпами і в таких яскравих формах, що змішали всі карти польського уряду.

¹ Див. вище, с. 43.

² Напр., *Pamiętniki Radziwiłła*, t. II, с. 292.

Розвиток повстання після Корсунської битви. „Народ посполитий на Украйне, послышавши о знесенню войск коронных и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тие, которие козаками бывали, але кто и негди козацтва не знал“, — записав у своєму літопису сучасник цих подій, український літописець Самовидець-Ракушка¹. І дійсно, одразу ж після розгрому польського війська під Корсунем народне повстання проти шляхетської Польщі швидко охопило майже всю Україну.

Ідеалом основної маси українського народу — селян, а також і міщан було в той час стати козаками („покозачитись“), тобто бути дрібними землевласниками, ремісниками, не підлягати жодному панові, не відбувати панщини та інших повинностей на державців. „Покозачення“ було тою зовнішньою формою, до якої прагнули основні маси повстанців, і тодішні джерела називають повстанців майже виключно козаками.

Ряд сучасних подіям джерел яскравими фарбами малює цей загальнонародний потяг українського люду до лав повстанців. Литовський магнат А. Радзівілл записує, що після Корсунської битви „не тільки козаки бунт зчинили, але всі піддані наші на Русі до них пристали і збільшилося військо козаків до семидесяти тисяч і щодалі то все більше хлопів руських до них прибуває“².

24 травня якийсь Громкович пише з Бара, що „по містах так охоче і жадібно чекають Хмельницького, що інший і батька не приймав би з більшою охотою і вдячністю“.

З кінця травня 1648 року в польських шляхетських колах були відомості, що „все хлопство на Україні піднялось до повстання і нема жодного міста, яке стало б боронитися проти Хмельницького“. На початку червня путивльський воєвода Н. Плещеев на підставі зібраних звісток повідомляв у Москву, що люди на Лівобережній Україні збираються („копятца“) і „идут безпрестанно к гетману Хмельницкому в сход“. Севські воєводи в тому ж місяці доносили в Москву, що „безпрестанно де своевольные люди: мещане и мещанские дети и с буд будники и всякие люди к козакам пристають и копятся вместе“³.

Наскільки зростали кількісно лави повстанців, видно із свідчень росіянина Г. Клімова, що був на Україні і бачився з Хмельницьким. Клімов 16 червня казав у Москві про військо Хмельницького, до якого йдуть повстанці: „Сколько де войска и сказать не уметь потому, что дале идут, и в ко-

¹ Летопись Самовидца, с. 12.

² Pamiętniki Radziwiłła, t. II, с. 292.

³ Michałow., № 18, с. 40; Акты Южной и Западной России, т. III, № 200, с. 210; Акты Московского государства, т. II, № 348, с. 223; № 350, с. 225.

торой город придут и тут де у них войско прибывает много, изо всяких чинов русские люди“¹. На початку вересня 1648 року, за даними шляхетських кіл, повстанням були охоплені воеводства Київське, Подільське, Брацлавське, Чернігівське і більша частина Волинського; в цих місцевостях повстанці захопили міста, замки, фортеці, при чому захоплювали їх головним чином через „зраду хлопську“², тобто за допомогою місцевого люду.

Аналізуючи хід повстань після Корсунської битви, розглянемо передусім ті, що виникали після цієї битви до початку наступу частин польського війська проти повстанців. В цей час польська шляхта не встигла ще виставити проти повстанців збройних сил, а мусила або тікати з України, або боронитись у містах і фортецях.

Подивимось, як розвивались і проходили повстання в різних місцевостях України.

Зупинимось спочатку на повстаннях на Київщині. Як тільки стало відомо, що польське військо розбите під Корсунем, скрізь починають вибухати повстання, а шляхта в панічному страху або тікає до Польщі, або пробує відсидітись в укріплених фортецях. 16 травня була Корсунська битва, а вже на початку двадцятих чисел цього ж місяця селяни с. Рожнятівська Буда, Київського повіту, повстали і розгромили маєток пані Кулачковської³. Сучасник подій, згаданий вище Єрліч, каже, що ледве тільки рознеслася звістка про Корсунську битву, як шляхта почала навантажувати своє майно на вози, а інші „ледве з душами своїми“ стали тікати з Київщини⁴. А. Кисіль через десять днів після корсунського розгрому писав до польського примаса, що на Київщині й Брацлавщині жоден шляхтич не лишився в своєму домі. Лише в деяких місцях, як от на Радомищині, шляхта затрималась, але також ненадовго; вже в липні й там спалахнули повстання і швидко очистили від неї й цю місцевість⁵. На початку червня відділи Хмельницького зайняли Київ⁶; шляхта, що сподівалася пересидіти повстання в Києві, мусила ховатись по православних монастирях.

На Брацлавщині й Поділлі повстання почали розгортатись теж надзвичайно швидко і яскраво. Вже 19 травня при звістках про корсунську перемогу повстали селяни в Левухах і Городках на Брацлавщині. Орендатор цих маєтків (вони належали Адамові Сенявському) Б. Важинський

¹ Акты Южной и Западной России, т. III, № 205, с. 216.

² Michałow., № 82, с. 193.

³ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 207, II, с. 516.

⁴ Latopisiec Jerlicza, t. I, с. 65; пор. Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 106, сс. 234—235.

⁵ Latopisiec Jerlicza, t. I, с. 69.

⁶ Акты Южной и Западной России, т. III, № 200, сс. 210—211; Акты Московского государства, т. II, № 351, с. 226.

мусив утекти, рятуючи своє життя. Вище ми наводили відомості з листа А. Киселя про те, що вже через кілька днів після Корсунської битви на Брацлавщині (як і на Київщині) ніхто з шляхтичів не лишився в своїх домах.

15 червня 1648 року один поляк, ротмістр С. Карпінський, пише з Бара, що „хлопська сваволя, почавши від Умані, таку гору бере, наче друге військо Хмельницького“.

На Брацлавщині й Поділлі боротьба повстанців набрала особливо гострого характеру, бо тут у ряді міцних фортець зосередилось досить багато шляхти, яка зібрала й значні військові сили. Але боротися проти повстанців у містах, лядність яких не тільки співчувала повстанню, а брала активну участь у боротьбі, шляхта не могла; міста й фортеці одна за одною переходять у руки повстанців.

Першим великим містом, яке захопили повстанці, був Немирів (його вони захопили 31 травня). Після цього вони напали на міцну фортецю Нестервар-Тульчин. 11—12 червня вони захопили це місто й фортецю; тоді ж були захоплені ними Вінниця, Умань, Брацлав, Красне, Ладижин, Бершадь та ін. Ватажками повстанців під час цих подій джерела називають Остапа, Трифона з Бершаді, Максима Кривоноса та ін.¹

Перекинулось повстання і в Галичину, яка вже кілька століть була під ігом шляхетської Польщі. Вже 25 травня С. Кушевич, львівський райца, в листі з Львова писав, що „люди грецької віри з охотою чекають ворога“, тобто повстанців. 29 травня повстанці напали на маєток Височанських у Борині (Галичина) і розгромили його².

5 червня шляхта на сеймику в Белзі скаржилась, що в верхніх воеводствах збираються „купи свавольні, котрі й роблять напади на шляхетські маєтки“. 7 червня на сеймику в Галичі шляхта в своїй ухвалі відзначила, що їй загрожує небезпека від селян, серед яких повстанці ведуть агітацію³.

Мали місце виступи й на Волині. Так, у червні селяни сіл Печихвоста, Стрільчі і Матова (Луцького повіту) розгромили маєток шляхтичів Морштинів⁴. Але на Волині, як і в Галичині, повстання не могли швидко розгорітись, бо ці місцевості були найближчим тилом польського війська, що концентрувалось тут для наступу на основне військо Хмельницького. Організовані ж частини українського війська сюди ще не прийшли, і тому розвиток повстання тут на деякий час затримався.

¹ Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 7, сс. 35—36; S. Twardowski, *Wojna Domowa*, сс. 13—15.

² Michałow., № 16, с. 34; Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 11, сс. 45—54.

³ Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 1, с. 5; № 2, с. 9.

⁴ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 108, сс. 239—240.

На Лівобережній Україні повстання після Корсунської битви розгортається дуже швидко, і за короткий час ця місцевість звільняється від іга польської шляхти. Вже 27 травня посланий хотмиським воеводою на розвідки на Україну Т. Чертов повідомив після свого повернення, що в Гадячі й Веприку польської влади вже немає, а існує влада українська („войты новые из мещан“) ¹.

Найкрупніший польський магнат на Лівобережжі князь Єремія Вишневецький, людина надзвичайно жорстока, запеклий ворог українського народу, мусив під натиском повстанців тікати з своїх маєтків. Перед Корсунською битвою він ішов на об'єднання з військом М. Потоцького. В розпорядженні Вишневецького було не менш як шість тисяч війська, сила на той час дуже велика. Під Яготином князь довідався про розгром війська Потоцького під Корсунем. Перейти на правий бік Дніпра біля Переяслава, як то збирався зробити Вишневецький, він не зміг, бо повстанці заздалегідь потопили пороми; тому Єремія рушив назад. До його війська приєднувались, тікаючи від повстанців, різні шляхтичі. Вишневецький спочатку думав придушити повстання на Полтавщині, розпочав жорстокі репресії проти повстанців („незносные кривды хрестияном чинил“,— каже сучасник, козацький старшина С. Мужилівський), але мети не досяг. Повстання набрало великих розмірів, жовніри-українці, що були в війську князя, стали переходити на бік свого народу. Вишневецький мусив, залишивши назавжди свої володіння на Лівобережжі, відступити звідси ² на Чернігів і далі на Любеч під Брагин. Повстанці по п'ятах гналися за Вишневецьким; лише те, що повстанців затримала облога Чернігова, де в замку ховалося багато шляхти, врятувало Вишневецького і його військо від остаточної загибелі ³.

Поки Вишневецький рятував себе й своє військо втечею, повстання на Лівобережжі все зростало. Повстанці, яких зібралось коло п'ятнадцяти тисяч, знищили польську владу на Переяславщині, Лубенщині, Ніжинщині. 13 червня вони захопили Новгород-Сіверськ; у їх руки перейшли Борзна, Чернігів (тут шляхта ще деякий час, до липня, боронилася, зачинившись у замку), Стародуб та інші міста ⁴.

¹ Акты Московского государства, т. II, № 345, с. 220.

² Точно встановити дати походу і втечі Вишневецького трудно, бо деякі джерела цих дат не подають, а щоденник Б. Машкевича, офіцера війська Вишневецького, написаний після подій, і дати його, як зазначалося в історичній науці, часто плутані.

³ Дневник Б. Машкевича, сс. 420—422; Історія Мужилівського, с. 37; S. Twardowski, Wojna Dmowa, сс. 15—16.

⁴ Акты Южной и Западной России, № 205—206, сс. 216—218; № 213, с. 225; № 222, с. 233; № 230, с. 240; Акты Московского государства, т. II, № 350, с. 225, Дневник Б. Машкевича, сс. 421—422; А. Лазаревский, Описание Старой Малороссии, т. I. Полк Стародубский, Киев 1889, с. 45.

Основною силою визвольної війни було селянство, за тодішньою офіційною термінологією—„чернь“. Недарма ще після Корсунської битви шляхтич Адам Кисіль, повторюючи вислів біблійного Єремії, скаржився, що в наслідок розвитку повстання „раби панують над нами“. Богдан Хмельницький в лютому 1649 року називав цю чернь своєю правою рукою. К. Маркс, говорячи про ці події, каже про повстання „хлопства под предводительством Богдана Хмельницького“¹.

Вибухали повстання або тоді, коли в певну місцевість приходили вже зорганізовані повстанські відділи, як було на Правобережжі, де діяли відділи Остапа, Кривоноса та інших, або селяни й міщани повставали самі, організовували повстанський загін, громили маєтки шляхти. Таких моментів ми бачимо чимало на Лівобережжі, де в червні 1648 року повстанські загони, числом коло п'ятнадцяти тисяч чоловіка, погромили шляхетські маєтки і захопили міста Лубенщини, Переяславщини, Ніжинщини. На Правобережній Україні типовим прикладом таких виступів можна вважати виступ селян і міщан Паволочі, Котельні й Лисівців, які зорганізували повстанські загони (на чолі їх став паволоцький війт, енергійний Іван Кучевич-Миньківський) і розгромили маєток А. Бонковського в с. Конлівці. Другим прикладом такого виступу може бути напад у червні 1648 року селян сіл Бузового й Гуровщини і міщан Ясногородки (на Київщині) на маєток шляхтича С. Песляка—Лобачівщину. Селяни і міщани зорганізували повстанський загін, на чолі якого стали ясногородський війт Гапон з сином, бузівський коваль Овдій з своїми пасинками, мірошник Хома; з Гуровщини керівниками виступу були Герасим Бондар, Яцко Охременко, Грицько Шевченко, Іван Кононенко і кравець Сидір. Так само в серпні 1648 року повстанські відділи в районі Кам'янця зорганізувались і діяли без зв'язку з Богданом Хмельницьким². Згадані виступи селян у Галичині й на Волині в травні—червні 1648 року теж відбувались без постійного, тривалого зв'язку з частинами Хмельницького.

Серед повстанців як найбільш енергійних і рішучих треба відзначити „броварників, вынников, могилников, наймитов, пастухов“³, тобто це були найбідніші елементи, сільські наймити, які особливо відчували на своїй спині тягар шляхетського гніту.

¹ К. Маркс, Конспект книги Бакунина „Государственность и анархия“. М. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XV, с. 167.

² Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 52, сс. 131—134; № 198, сс. 489—492; Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 16, с. 63.

³ Летопись Самовидца, с. 13; пор. Акты Московского государства, т. II, № 350, с. 225.

Бере активну участь у боротьбі проти польської шляхти і українське жіноцтво. Наприклад, у джерелах про повстання 1648 року в Новолюбартіві (на Волині) згадується про „Дудчиху вдовицю“. В повстанні 1648 року в селах Кидрі й Цепцевичах (на Волині) жінки також активно борються в рядах повстанців; те ж саме бачимо в виступах проти шляхти і в Дубні¹.

Поскільки ж шляхта ще на початку 1648 року почала роззброювати населення України, то повстанці в 1648 році виступають раз-у-раз з косами й киями, поки розгром шляхетських військових частин не дав їм змоги озброїтись відповідною зброєю².

В лавах українських повстанців ми бачимо й росіян; селяни з Росії йшли до повстанців на Україну ще в червні 1648 року; в липні (на початку) того ж року в російських вяземських воевод були відомості, що на Україні серед повстанців „вместе бьются с ляхи“ і донські козаки³.

Як можна встановити на основі джерельного матеріалу, форми виступів повстанців проти панів під час нападів на маєтки останніх були в основному однакові⁴. Вони вбивали на смерть або виганяли шляхту, захоплювали й ділили між собою збіжжя, худобу, майно, палили документи, спускали воду з ставів і виловлювали рибу, вирубали бортні дерева, палили шляхетські будівлі. Самі ж повстанські загопи, що утворились стихійно, без зв'язку з відділами Хмельницького, або приєднувались до козацького війська, або встановлювали з ним у тій чи іншій формі контакт, або розходились по домах. Вигнавши з маєтку шляхтича, селяни встановлювали в себе владу на зразок козацької організації (сотники, отамани, осавули); міщани також або утворювали такий устрій (напр., Кучевич-Миньківський утворює в Павлочі полк), або, залишаючи в себе міський устрій, обирали на відповідні посади людей, яких хочуть, замість накинутих їм раніш польським урядом.

Таким чином ми бачимо типові форми селянської війни. Та це й зрозуміло, бо селянство, основний експлуатований клас феодального суспільства, основна сила визвольної війни, боролось не лише проти національно-релігійного гніту шляхетської Польщі, а й проти феодального гніту шляхти-магнатів і шляхти, боролось за знищення феодальної експлуатації.

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 197, с. 487; № 227, с. 576; № 121, сс. 265—268.

² Напр., Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 159, I, с. 378; Акты Южной и Западной России, т. III, № 320, с. 456.

³ Акты Южной и Западной России, т. III, № 208, с. 220; № 212, с. 224; № 215, с. 227.

⁴ Цього джерельного матеріалу особливо багато видано в Архиве Юго-Западной России, ч. III, т. IV, и Жерелах до історії України-Русі, т. IV.

Разом з тим Україна була колонією шляхетської Польщі і терпіла ще й національно-релігійний гніт. Ясно, що це також відбилось на розвитку подій. Тут ми насамперед бачимо народну ненависть проти всього „лядського“. Це теж цілком зрозуміло: кого з поляків бачив український люд у себе на Україні? — шляхту-магнатів і їхніх урядовців, представників польського уряду, ксьондзів, жовнірів, — словом, або безпосередніх своїх експлуататорів, або їхніх помічників; гнобленого ж польського селянства на Україні, звичайно, не було — воно несло на собі тягар шляхетської експлуатації в Польщі. Цим і пояснюється ця ненависть. Недарма росіянин Г. Клімов, який у червні 1648 року був на Україні і бачився з Богданом Хмельницьким, казав після свого повернення, що військо повстанців все збільшується, бо до нього йдуть „изо всяких чинов руские люди, оприч ляхов“. Багато євреїв, казав Клімов, хрестяться (це й зрозуміло, бо, як ми говорили вище, боротьба проти наступу католицизму і унії — „чужої віри“ за православіє — „свою віру“ була одним з тих лозунгів, що об'єднували народ України проти шляхетської Польщі) і пристають до повстанців¹, „а лях де, хотя и похочет креститца, и их не принимают, а всех побивают“². Яка була ненависть до „ляхів“ видно з того, що в червні один поляк, очевидно шляхтич (з Конотопщини), утік за російський кордон, в маєток поміщика П. Яцини; слідом за ним прибув „козаков полк целой, человек с тысячу“; ці повстанці добились у Яцини видачі втікача, розстріляли останнього і, не зробивши ніякої шкоди Яцині, пішли назад³.

Навіть більше: ненависть до польської шляхти й до католицизму доходила до того, що повстанці нищили не тільки костьолои, а й „склепи с трупами откопавали, мертвих тела з гробов викидали“, як записує сучасник Самовидець-Ракушка⁴. Цей момент визвольної війни особливо підкреслює польська націоналістична історіографія як прояв якоїсь начебто особливої жорстокості українських повстанців. Тим часом нічого особливого, виключного в цьому викиданні трупів, у цій нарузі над ними не треба бачити;

¹ Ствердження цього див. також Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 45, с. 100; № 227, с. 570; Акты Южной и Западной России, т. VIII, дод. № 9, с. 282; № 33, с. 231; Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 114, сс. 261—262; Источники Малороссийской истории, т. II, Москва 1859, с. 146; Michałow., № 150, с. 458.

² Акты Южной и Западной России, т. III, № 205, с. 216.

³ Там же, № 205, сс. 216—217.

⁴ Летопись Самовидца, сс. 15—16. Про подібні факти див. Акты Южной и Западной России, т. III, № 62, с. 139; № 101, с. 256; № 110, с. 246; № 158, с. 373; Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 7, с. 36; № 24, с. 86; т. VI, сс. 185, 188; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 66, с. 319; Pamiętnik M. Jemielowskiego, с. 4.

історія дає нам чимало подібних прикладів і щодо пануючих класів: викидання мерців з гробів навіть урядом відоме в античній Греції¹; відомий після реставрації Стюартів факт наруги з боку англійського уряду над трупами померлих діячів англійської буржуазної революції XVII століття О. Кромвеля, Айртона, Прайда, Бродшо². Не відставали щодо цього і діячі шляхетської Польщі. Так, під час боротьби групи магната Ю. Любомірського проти групи польського короля Яна-Казіміра після битви під Монтвами в 1666 році відділи переможця Любомірського неймовірно знущались над трупами забитих супротивників³.

Головним ворогом, проти якого була скерована вся сила визвольної війни українського народу, була, як укаzano вище, польська шляхта і різні провідники її політики на Україні, насамперед католицьке і уніатське духовництво. Разом з цим хвиля народного гніву впала й на ту українську шляхту, що не пристала до визвольної війни. Не кажучи вже про згаданого вище Адама Киселя, який так уперто підтримував польський уряд проти повстанців, чимало середньої і дрібної української шляхти, зрадників свого народу, міцно зв'язали свою долю з польською шляхтою і, звичайно, й поділили долю останньої. Наприклад, Михайло і Яким Єрлічі мусили тікати від повстанців із своїх маєтків на Київщині⁴; так само й український шляхтич Прокіп Верещака тікає від повстанців з Київщини на Волинь⁵.

Не уникли нападів повстанців і православні монастирі на Україні, бо вони були великими феодалами і так само експлуатували селян. Приблизно в червні 1648 року на Прилуччині повстанці напали на православний Густинський монастир і „монастир разграбували и чернцов окрутне мордовавши, били, а иних в смерть побили“⁶. Так само й трохи пізніше, в вересні того ж року, повстанці „до монастира Почаевского (на Волині — М. П.) гвалтовне вдерли се и skleпы монастырские, под церквою будучие, вылуповали“⁷.

¹ Aristotelis, Πολιτικά, I.

² S. Gardiner, A Students History of England, London 1905, с. 582; E. Lawisse — A. Rambaud, Histoire générale, t. VI, Paris 1895, с. 71.

³ Listy Jana Sobieskiego do żony Mary Kazimiry, Biblioteka Ordynacyi Myszkowskiej, wydał A. Helcel, Kraków 1860, I, № 69, с. 74.

⁴ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 106, сс. 234—235. Latopisiec Jerlicza. I, с. 69.

⁵ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 58, сс. 124—125.

⁶ А. Лазаревский, Архивные отрывки для истории Полтавской епархии, Полтавские епархиальные ведомости, 1886, часть неофициальная, с. 244; й о г о ж, Описание Старой Малороссии, т. III, Полк Прилуцкий, Киев 1902, с. 395.

⁷ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 166, I, с. 396.

Щождо православного духівництва, то, коли нижче духівництво часто брало активну участь у лавах повстанців¹, духівництво вище в основній своїй масі, насамперед київський митрополит Сильвестр Косов, підтримує шляхту, польський уряд. Багато шляхти переховується по православних монастирях, зокрема в Києво-Печерському. Влітку 1648 року згаданий вище шляхтич Прокіп Верещака попав у полон до повстанців і був посланий до табору Хмельницького. Там Верещака, вважаючи, що за ним немає належного догляду, зайнявся шпигунством; його зловили на гарячому і приставили до Богдана Хмельницького. Експансивний полковник Филон Джалалій хотів забити його на смерть, інша старшина теж вимагала кари („аж зубами скриготіли“ — „dentibus fremebant“, вимагаючи кари, — скаржився потім Верещака), але С. Косов, що перебував саме тоді в Хмельницького, упросив останнього зберегти Верещаці життя². Допомігав С. Косов і А. Киселеві під час зносин його як представника польського уряду з Хмельницьким³. Недарма ходила чутка, записана на початку 1649 року російським посланцем до Польщі Г. Кунаковим, що С. Косов поїхав на нараду до представників польського уряду, але був затриманий козаками, які повернули митрополита до Києва, приставили до нього варту, сказавши при цьому: „Какое ему до того дело? Знай де он келью свою, а в такие дела не вступайся“⁴.

Така політика основної маси вищого православного духівництва пояснюється тим, що це духівництво-феодалі боялося вибухів селянської війни. Тому, не зважаючи на ворожнечу з польською шляхтою й католицьким духівництвом, воно, щоб зберегти свої суто класові інтереси, волило зрадити свій народ і йти на угоду з шляхетською Польщею.

Зупинимось тепер на політиці в цей час шляхетської Польщі. Як і раніш, серед шляхетських урядових кіл існували дві течії щодо тактики відносно України. Течія Ю. Оссолінського вважала найдоцільнішим шляхом дрібних поступок козакам відокремити їх від селян і поодиноці погромити і перших, і других. Щоб легше досягти цього, вважали найкращим розірвати союз Хмельницького з кримським ханом. Для цього Ю. Оссолінський шле листа турецькому великому візирю, щоб останній наказав ханові порвати з Хмельницьким. Як дальший захід передбачалось добитися вирядження козаків з Хмельницьким на море для війни з Туреччиною. Це, звичайно, дуже попу-

¹ Напр., Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 193, сс. 474—478; № 215, с. 542; № 242, сс. 610—612.

² Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 58, с. 127.

³ Michałow., № 79, с. 186.

⁴ Акты Южной и Западной России, т. III, № 248, с. 249.

вало б відносини Хмельницького не лише з Туреччиною, а й з її васалом — кримським ханом. Тим часом польський уряд мав придушити селянські повстання і цим розв'язати собі руки для зведення рахунків з козаччиною.

Польські урядові кола бачили, що покладатись на військові частини, складені з українців, не можна, бо останні переходили на бік свого народу; на своїх же селян-поляків шляхта теж не могла покластись. Основною силою для придушення повстання вважали шляхту і наймане іноземне військо¹. Для керування боротьбою проти повстанців на Україні 30 травня було призначено трьох регіментарів: князя Домікіна Заславського-Острозького, Миколу Остроґа, коронного підчашого і коронного хорунжого Олександра Конецпольського².

Вже на початку липня Д. Заславський вирядив для керування боротьбою проти повстанців на Волині С. Осінського, який став на чолі відповідних, нашвидку зібраних військових сил. Киселеві ж було доручено розпочати відповідні переговори з Хмельницьким.

Партію прихильників негайної рішучої боротьби проти українського народу очолив після захоплення в полон М. Потоцького князь Єремія Вишневецький.

Є. Вишневецький у листі від 11 червня 1648 року до А. Киселя пише, що коли повстанцям і Хмельницькому безкарно мине розгром гетьманів під Корсунем, то він, Вишневецький, вважає за краще не жити на своїй батьківщині і що для шляхти краще загинути, ніж дати панувати „гультайству“³.

Вже в двадцятих числах червня Вишневецький на чолі свого війська з'являється на Правобережжі і починає люту боротьбу проти повстанців.

Тим часом Богдан Хмельницький повернувся до Чигирина. Тут він провадить різноманітну діяльність, насамперед організує військо. Оскільки спроби зав'язати тісні зносини з царським урядом у справі спільної боротьби проти Польщі і приєднання України до Росії позитивних наслідків в той час не дали, то Хмельницький ставить собі тимчасове завдання — лишити Україну до часу в складі Польщі, але як окреме „князівство Руське“ і при тому при існуванні міцної королівської самодержавної влади в Речі Посполитій. Тому вже з перших днів після Корсунської битви на порядок денний стає питання про те, щоб козаки „по Білу Церкву мали окрему й відмежену державу“⁴. Далі

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 4, с. 12.

² Supplementum ad historica Russiae monumenta, с. 179; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 4, с. 14.

³ Michałow., № 28, с. 56; пор. № 53, с. 100.

⁴ Там же, № 18, с. 39.

вже виступає питання і про окреме „князівство Руське“, про оголошення Києва столицею України. Про це подають відомості найрізноманітніші тогочасні джерела¹. Недарма 7 липня в Варшаві на конвокаційному сеймі магнат Б. Лещинський із злістю казав про Богдана Хмельницького, що „один непоказний козачок, останній подонок Речі Посполитої, задумав закласти монархію руську“².

До згаданої тактики щодо Польщі Хмельницького змушувала не тільки нерішучість політики царського уряду відносно України, а й діяльність його спільників — татар. Після корсунської перемоги татари стали захоплювати в полон не тільки поляків, але, всупереч угоді, і українців, чинити великі кривди українському людові³; доходило іноді й до боїв українців з татарами, як, наприклад, на Полтавщині⁴. Захопивши велику кількість ясирю, основна маса татар відійшла до Криму.

В ці часи Богдан Хмельницький провів велику роботу і в справі організації розвідки. Ще після корсунської перемоги він розіслав скрізь своїх розвідників для виявлення даних про військові сили Польщі. Розвідники Хмельницького заходили аж у Галичину⁵. М. Кривоніс, один з полковників Хмельницького, про якого будемо говорити далі, використовує для розвідки навіть жінок; розвідники Кривоноса доходять аж до Кракова⁶. В самій Польщі Хмельницький налагодив розвідку так, що знав, що діється в керівних урядових колах. Недарма потім, від 1650 року, були відомості, що Хмельницький мав свою розвідку навіть у Венеції й Росії⁷.

Вище ми говорили, що повстанці робили напади й на православні монастирі. Тут Хмельницький, відповідно до своєї класової суті, виступає на захист монастирської феодалної власності й порядків. 17 червня він видає універсали Густинському монастиреві, щоб ніхто не чинив кривд „в добрах монастирських“, щоб повстанці, які напали й розгромили цей монастир, були скарані⁸.

¹ Див., напр., Michałow., № 14, с. 27; № 16, с. 34; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 12, с. 218.

² Michałow., № 54, с. 109.

³ Акты Московского государства, т. II, № 348, с. 223; Акты Южной и Западной России, т. III, № 200, сс. 210—211; № 222, с. 232.

⁴ Акты Московского государства, т. II, № 355, с. 230.

⁵ Michałow., № 17, с. 35; № 48, сс. 91—94; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 39, сс. 261—263.

⁶ Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 25, с. 91.

⁷ Michałow., № 70, с. 172; Pamiętniki Radziwiłła, t. II, с. 429.

⁸ А. Лазаревский, Архивные отрывки для истории Полтавской епархии, с. 244; його ж, Описание Старой Малороссии, т. III, Полк Прилуцкий, с. 395.

Мало того: 2 липня Хмельницький видає універсал, яким стверджує цьому монастиреві право володіння маєтностями¹.

Перебуваючи в Чигирині, Хмельницький не залишає й своїх особистих справ. Десь приблизно на початку липня він одружився з жінкою свого ворога Д. Чаплицького², про яку ми говорили вище.

В цей же час, з кінця червня, головною ареною, де розвиваються події визвольної війни, стає Правобережна Україна. Там з'являється з військом магнат князь Єремія Вишневецький і „огнем і мечем“ показує, яку „вищу культуру“ несе шляхетська Польща українському народові. Проти Вишневецького виступають українські повстанці на чолі з Максимом Кривоносом. Боротьба точиться кривава, повна геройства і завзяття українського народу і нелюдської, жахливої жорстокості з боку польської шляхти.

Наступ Єремії Вишневецького на Правобережну Україну. Бої частин Максима Кривоноса проти шляхетського війська. Врятувавшись швидкою втечею від повстанців Лівобережжя, Єремія Вишневецький у двадцятих числах червня з'явився на чолі свого війська на Правобережній Україні. Біля Мозиря на Волині він перейшов Прип'ять, звідти рушив через Житомир, Котельню, Вчорайше на Погребище і далі на Брацлавщину. Знаючи, очевидно, що Хмельницький з головним своїм військом далеко від цього місця, Вишневецький вирішив помірятися з повстанцями силами, мріючи про легкі тріумфи.

Вже перші кроки князя показали, якими методами він збирався воювати. Про ті жорстокі езекуції, які чинив Вишневецький над повстанцями, збереглися дані переважно в польсько-шляхетських джерелах, при тому в джерелах прихильних до князя; тому ці свідчення щодо достовірності мають особливе значення. В Погребищах з наказу Вишневецького повстанцям відрубували руки, садили їх на палі, багатьох карали на смерть; за Прилукою робили такі ж езекуції³. Особливу жорстокість Вишневецький виявив у Немирові. Тут, після захоплення цього міста, сам князь особисто керував езекуцією; він наказав катувати повстанців найжорстокішими муками, вимагаючи від катів карати їх так, щоб вони почували, що вмирають: одним вилуплювали очі, других розпинали на хрестах, багатьом відтинали голови мечем. Про все це записує в своїй історії

¹ Київський архів давніх актів. Збірка монастирських документів, № 977.

² Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 9, с. 41; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 40, с. 264; Michałow., № 49, с. 95.

³ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 16, сс. 20—21; пор. S. Twardowski, Wojna Domowa, с. 17.

сучасник подій, польський шляхтич Л. Рудавський¹. М. Кривоніс у своєму листі до князя Д. Заславського-Острозького з обуренням відзначав, як Вишневецький „людей мордував, стинав і вбивав на палю; скрізь у кожному місті серед ринку шибениця, а тепер виявляється, що на палі були невинні люди. Попам нашим свердлом очі свердлив“².

Але ніякий терор розлюченого магната не міг припинити визвольної війни українського народу. Навпаки, чим лютіше виступав Вишневецький, тим з більшим запалом повставав український народ проти ненависної польської шляхти в тих місцевостях, де діяв князь. В 1649 році, під Зборовом Богдан Хмельницький у своїх вимогах польському урядові іронічно заявляв, що Вишневецький своєю кривавою діяльністю „наплотив“ дуже велику силу козацтва.

В кінці червня — в липні 1648 року відбувається на Правобережжі ряд боїв між українськими повстанцями і військом Вишневецького. На чолі повстанців стає посланий Хмельницьким черкаський полковник Максим Кривоніс³. Про минуле цього знаменитого керівника повстанців, відомого в народній пам'яті під прізвиськом Перебийноса, збереглося мало даних. Ми навіть не знаємо його справжнього прізвища, бо сучасник, згаданий вище Рудавський, каже, що прізвисько „Кривоніс“ цей народний герой дістав за свій попсований, кривий ніс⁴. З яких кіл походив Кривоніс — ми з певністю теж не можемо встановити. Можна сказати тільки, що він був безперечно українець, надзвичайно хоробрий, досвідчений вояка, що він побував до 1648 року в різних походах від Чорного моря до Атлантичного океану⁵. На початку червня він з'являється на Брацлавщині і керує тут відділом повстанців; до нього збираються все більші й більші юрби „черні“. В боротьбі проти Єремії Вишневецького Кривоніс керував усім українським військом, яке протистояло цьому князеві.

Бої війська Вишневецького, що об'єднався з іншими польськими військовими силами, як от з частинами кийівського воеводи Я. Тишкевича і з частинами литовського обозного С. Осінського, з Кривоносом відбувалися під Махнівкою і особливо під Константиновим. Сучасні подіям польські шляхетські джерела (українських сучасних подіям

¹ L. Rudavski, *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV, Varsavia 1755*, с. 22 (Вишневецький наказав: „miro tormentorum genere exactissime cruciari mandat, saepius illa geminans verba lictor ita feri, ut si mori sentiant. Aliis igitur oculos eifodere, alios in cruces agere, multos gladio percutere iubet“).

² Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 33, с. 252.

³ Історія С. Мужилівського, с. 37; пор. Michałow., № 120, с. 409.

⁴ L. Rudavski, с. 32; пор. Gründliche und denkwürdige Relation der newlichen Cosacen Uhrun... unter Commando gen. Chmielnicki. 1649, с. 7.

⁵ Arma Cosacica conscripta a S. Kuszewicz, Жерела до Історії України-Русі, т. VI, с. 6.

джерел до нас майже не дійшло) малоють ці бої як майже безперервні триумфи польського війська¹. Тим часом дійсність суперечить цьому. Ми бачимо, що після кожної такої „перемоги“ шляхетські війська відступають, а відділи Кривоноса захоплюють усе нові й нові фортеці і міста, нищать там шляхту. Особливо уперті бої були під Константиновим 16—18 липня. Там число польського війська досягало, як вважають, десяти тисяч чоловіка. В усіх боях повстанці бились надзвичайно мужньо і уперто („осліп лізло“ повстанське військо, як каже сучасник, польський шляхтич). Нарешті, після ряду боїв мужність повстанців і військова умілість Кривоноса перемогли, і в другій половині липня польське військо мусило спішно відступити далі на Волинь².

Повстанці ж за цей час захопили ряд міст на Правобережжі, як от Полонне, Чуднів, Чорторий, Бердичів, Райгород, Острог, Заслав, Межиріч, Махнівку, Шаргород та ін.³. Після відступу польського війська Кривоніс рушив на міцно укріплені Межибож і Бар. Спочатку частини його захопили Межибож, а 25 липня і Бар, який уважали ключем східного Поділля; і тут, як і скрізь, повстанцям допомогли українці міста⁴. Спід Бара Кривоніс пішов під Кам'янець-Подільськ, маючи з собою якийсь „апарат для розривання скель“⁵, але скоро, в зв'язку з новим наступом польської армії, рушив до головного війська Хмельницького.

Пам'ять українського народу зберегла пісню про Кривоноса і його діяльність у боротьбі з шляхетською Польщею. В народній пісні, де Кривоніс виступає під іменем Перебийноса, співається:

Гей не дивуйте, добрії люди,
Що на Україні повстало:
Ой за Дашевим під Сорокою,
Множество ляхів пропало!
Перебийніс водить немного, —
Сімсот козаків з собою,
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою.
Ой, пийте, ляхи, води калюжі,
Води калюжі болотянії,
А що пивали по тій Україні
Меди та вина ситнії.

¹ Напр., Дневник Б. Машкевича, сс. 425—431; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 6, сс. 21—22; Pamiętniki Radziwiłła, t. II, сс. 310—311.

² Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 37—38, сс. 257—260.

³ Michałow., № 62, сс. 158—159; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 7, сс. 22—23.

⁴ Michałow., № 57—58, сс. 150—151; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 52—53, сс. 269—273; Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 15, с. 62; S. Twardowski, Wojna Domowa, сс. 24—25.

⁵ Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 15, с. 62.

Зависли ляшки, зависли,
 Як чорна хмара на Віслі.
 Ляцькую славу загнав під лаву,
 Сам бравий козак гуляє.
 Нуте, козаки, у скоки,
 Заберемося у боки,
 Заженім ляшка, вражого сина,
 Аж за той Дунай глибокий.
 Дивують ляхи, вражії сини,
 Що ті козаки вживають:
 Вживають вони шуку рибаху,
 Ще й соломаху з водою.
 Ой чи бач, ляше, як козак пляше
 На сивім коню горою:
 Мушкетом бере, аж серце в'яне,
 А лях від страху вмирає.
 Ой чи бач, ляше, що по Случ наше,
 По Костяную могилу:
 Як не схотіли, забунтували,
 Та й утерали Вкраїну.
 Ой чи бач, ляше, як пан Хмельницький
 На жовтім піску підбився:
 Від нас, козаки, від нас, юнаки,
 Ні один ляшок не скрився;
 Нуте ж, козаки, у скоки,
 Заберімося у боки:
 Загнали ляхів за річку Віслу,
 Що не вернуться й в три роки!

Закінчуючи огляд діяльності Кривоноса влітку 1648 року, розглянемо ще одне питання, а саме питання про взаємовідносини між Богданом Хмельницьким і Кривоносом.

Польські джерела того часу часто подають відомості про непорозуміння між цими двома особами, які призводять майже до зброї: то йдуть чутки, що Хмельницький прикував Кривоноса до гармати, то що Кривоніс хотів зарубати гетьмана і т. д.

Немає жодних підстав говорити про цю боротьбу між Хмельницьким і Кривоносом. Так, згаданий вище С. Кушевич у листі від 28 червня писав, що „Хмельницький з своїми молодцями не вдається у зтяг того Кривоноса й не хоче знати за нього, але багато людей думають, що все те діється за таємною порадою Хмельницького, як чоловіка хитрого“¹. В листі до польських комісарів в двадцятих числах серпня 1648 року Богдан Хмельницький каже, що він Кривоносові „не дозволяв ніякої шарпанини, ані дозволяв руйнувати й палити міста“². Цей вислів Хмельницького не можна вважати доказом його принципіальних розходжень з Кривоносом, бо весь зміст цього листа — це закид комісарам, що Є. Вишневецький своїми виступами перешкоджає мирним переговорам Польщі з Хмельницьким.

¹ Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 7, с. 36.

² Michałow., № 68, с. 168.

Вірогідні джерела, навпаки, нічого не говорять про розходження між Кривоносом і Хмельницьким, а підкреслюють єдність між ними. Так, у листі до коронного підканцлера А. Лещинського (десь у кінці липня 1648 року) князь Д. Заславський називає Кривоноса „рукою“ Хмельницького¹. Заславський же, як один з головних керівників польського війська, мусив добре знати про відносини між Хмельницьким і Кривоносом. Доказом єдності дій Кривоноса і Хмельницького може бути й те, що, як зазначалось в історичній науці, їхні листи до князя Заславського майже тотожні не лише змістом, а й текстуально. Писані ж вони один після другого через п'ять днів: спочатку (15 липня) пише листа Кривоніс, а потім (20 липня) Хмельницький². Це свідчить, що Кривоніс надіслав копію свого листа гетьманові, своєму керівникові. Російські джерела також нічого не говорять про будьяку ворожнечу між Кривоносом і Хмельницьким, а відзначають, що Кривоніс робить походи з розпорядження Хмельницького³. Свідчення російських розвідників мають велике значення для встановлення взаємовідносин між Хмельницьким і Кривоносом, бо добре відомо, як старанно збирали розвідники відомості про події на Україні. Проти Вишневецького Хмельницький посилав Кривоноса, а потім на прохання останнього посилав йому допомогу⁴. Є ряд зізнань козацьких бранців, які кажуть про спільну діяльність Кривоноса з Хмельницьким і мовчать про будьяку ворожнечу й боротьбу між ними⁵. Про те, що між Кривоносом і Хмельницьким не було боротьби, свідчить і те, що в листопаді 1648 року, коли посланець польського короля Я. Смяровський прибув до Хмельницького під Замостя, він не зібрав там ніяких відомостей про неї, а Я. Смяровський мав у війську Хмельницького своїх шпигунів, від яких довідався, що полковник Кривоніс і П. Головацький є прихильники дальшої війни проти шляхетської Польщі, а не перемир'я. Тоді Смяровський почав настроювати гетьмана проти Кривоноса. Якби між ними справді була боротьба, Смяровський, безперечно, знав би про це від своїх шпигунів і відзначив би це в своєму звідомленні.

Пам'ять українського народу також не зберегла ніяких спогадів про цю боротьбу. Навпаки, в історичних піснях не тільки нічого не говориться про неї, а ці особи згадуються разом (напр., „Гей не дивуйте, добрії люди“...) або

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 8, с. 24.

² Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 33, сс. 252—253; Michałow., № 51, сс. 96—97.

³ Напр., Акты Южной и Западной России, т. III, № 225, с. 235; № 232, с. 242; № 238, с. 249.

⁴ Історія Мужилівського, сс. 37, 38.

⁵ Напр., Michałow., № 49, с. 95; № 50, с. 96; № 55, сс. 147, 148.

Кривоніс виступає як близький однодумець Хмельницького (Максим Вільшанський у думі про Хмельницького і Барабаша). Це дуже показове і так само свідчить, що боротьби цієї в дійсності не було. Пам'ятаймо, що непорозуміння народного героя Д. Нечая з Б. Хмельницьким і те, що останній не допоміг у 1651 році Нечаєві в критичний момент, відбилось у народній історичній пісні.

Найбільш переконливим аргументом у питанні про боротьбу між Кривоносом і Хмельницьким вважають звістку з листа А. Киселя до Ю. Оссолінського від 23 липня 1648 року, де говориться, начебто після приїзду посланців Киселя до Хмельницького останній наказав прикувати Кривоноса до гармати, що випущено захоплену Кривоносом в полон шляхту і скарано понад сотню повстанців¹.

Але в згаданому листі до комісарів польського уряду від 19 серпня 1648 року Хмельницький пише, що він не дозволяв Кривоносові руйнувати міста, але про те, що Кривоніс прикований до гармати, нічого не каже². Тим часом саме в цьому листі, де Хмельницький з дипломатичних мотивів виставляв себе прихильником угоди, він і міг би сказати про це, якби так справді було.

Про те, що Хмельницький ніби прикував Кривоноса до гармати, але той відкупився, з українських джерел говорить тільки в свідченнях козака М. Друщенка та інших двох козаків у жовтні 1648 року. Але свідчення ці були вимушені польським урядом під тортурами³ і тому, звичайно, їм не можна довіряти; нещасні катовані, ясно, стверджували те, чого від них вимагали. До того ж, треба поставитися критично саму грапо salis і до самої звістки А. Киселя про прикуття Хмельницьким Кривоноса до гармати. Річ у тому, що Киселеві треба було хоч чимнебудь продемонструвати доцільність політики групи Оссолінського, а така звістка якраз і могла дати змогу групі Оссолінського „козирнути“ перед групою Вишневецького. Тому Кисіль і міг навмисно пустити цю вигадку.

Крім того, немає ніяких відомостей про те, що в липні (час, до якого відносять це міфічне прикуття) Кривоніс був у таборі Хмельницького — він у цей час воював на Поділлі, а Хмельницький лише вирушав у похід і 20 липня був тільки в Павлоччі⁴.

Щождо походження подібних чуток, то це був звичай польської шляхти тішити себе: чим скрутніше було її становище в боротьбі проти українського народу, тим більше вона потішала себе такими „приємними“ чутками. Все літо

¹ Michałow., № 56, с. 149.

² Там же, № 68, с. 168.

³ Там же, № 97, сс. 299—300.

⁴ Там же, № 51, с. 97.

й початок осені 1648 року в шляхетських колах поширювали чутки про боротьбу в таборі Хмельницького, про голод і дезертирство в його війську¹, але в дійсності було не так, як мріяла шляхта.

В українській буржуазно-націоналістичній історіографії в питанні про М. Кривоноса і його діяльність існує дві течії. Перша, репрезентована М. Грушевським, розглядає Кривоноса як справжнього представника українського народу, далекого і ворожого компромісній політиці Хмельницького в 1648 році. Особливо це підкреслив Грушевський у своєму художньому творі „Зустріч з Кривоносом“; за Грушевським пішли різні його послідовники. Другу течію репрезентує В. Липинський, який розглядає (але без жодних вірогідних даних) Кривоноса як руйнника, а не як позитивну постать і вбачає в ньому іноземного агента, мета якого була не будівництво України, а тільки руйнування Польщі.

Ми ж можемо розглядати черкаського полковника Максима Кривоноса, „першого полковника“ Богдана Хмельницького, як хороброго, досвідченого вояку, доброго організатора повстанського війська, видатного полководця. Для протиставлення Кривоноса Хмельницькому немає жодних вірогідних даних.

М. Кривоніс був і залишиться в пам'яті українського народу як один з найвидатніших його борців проти гніту шляхетської Польщі, як полководець, що своїми славними перемогами „ляцькою славу загнав під лаву“.

Розгром польської армії під Пилявцями. В липні — серпні 1648 року шляхетська Польща вирішила вдарити на українських повстанців усіма своїми військовими силами і потопити повстання в ріках крові. Ситуація польському урядові здавалась сприятливою. Він мобілізував різними заходами досить велику армію, що складалась головним чином з шляхти. Керівники польської політики знали, що го рвних сил татар на Україні зараз немає і невідомо, коли вони там будуть; тому вони вважали, що до приходу татар їм вдасться розгромити повстанців. На початку вересня польське військо було вже біля Пилявців на Волині, де й зустрілося з головними силами Хмельницького.

Хмельницький тим часом, закінчивши організацію свого війська, вирушив на початку липня з Чигирини в похід. Він бачив, що переговори з польським урядом затягаються, добре розумів, що шляхта робить це для того, щоб зібрати належне військо; з другого боку, він також бачив, і це було основне, що повстання на Україні набуло надзвичайно

¹ Напр., Michałow., № 74, с. 178; № 88, сс. 199—200; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 10—11, сс. 27—28.

великих розмірів і не можна й думати, щоб народ пристав на угоду. Недарма перед осінньою війною 1648 року один з польських офіцерів (обозний князівства литовського—Осінський) писав, що чернь хоче „тільки аби битися“. Так само в двадцятих числах серпня в польських шляхетських колах були відомості, що навіть якби Хмельницький і хотів укласти угоду з Польщею, то чернь до цього не допустить¹.

Ніякої військової допомоги Росія Хмельницькому не дала, і він мусив розраховувати лише на свої власні сили і на сили своїх спільників — татар; але й останніх ще не було на Україні.

Тепер виникає питання: чому російський уряд не виставив тої сприятливої для приєднання України до Росії ситуації, яка утворилась від початку визвольної війни, і так холодно ставився до пропозиції Богдана Хмельницького про це приєднання і про спільну боротьбу проти шляхетської Польщі?

Причини ці були такі. Поперше, російський уряд переживав фінансові труднощі. Подруге, в 1648 році в Росії вибухає, як ми говорили вище, народне повстання проти бояр, що поширюється на ряд місцевостей Росії. Царський уряд бачив, що на Україні йде боротьба і проти соціально-економічного феодального гніту польської шляхти, а не тільки проти гніту національно-релігійного. Тому російський уряд, який готував і проводив у життя й такий захід проти селян, як „Уложение“ 1648—1649 років, звичайно, боявся в ці роки, що боротьба основних мас українського народу проти феодального соціально-економічного гніту шляхетської Польщі знайде відгук (як воно часто й бувало) і в розвитку селянських рухів у Росії. Не вважав тоді він і досить забезпеченим свій тил з боку Швеції. До того ж, Польща була в ті часи одною з найсильніших країн Європи і завдала в 1632—1634 роках значної поразки Росії.

Тому і ставився російський уряд так холодно на протязі перших років визвольної війни до пропозицій Хмельницького.

Десь на початку липня Богдан Хмельницький вирушає в похід, залишивши в Чигирині наказним гетьманом Федора Коробку. 11 липня ми бачимо Хмельницького на Росаві. Звідти він пише листа до путивльського воєводи Н. Плещеева, в якому закликає його до спільної боротьби з шляхтою і висловлює побажання, щоб цар був царем і над Польщею².

Одночасно з цим Хмельницький провадить і іншу діяльність, скеровану на боротьбу проти Польщі. Щоб утримати до часу литовську шляхту від війни на боці Польщі,

¹ Michałow., № 74, с. 178.

² Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 28, сс. 243—244.

він 17 липня видає універсал, де наказує козакам не чинити кривд у маєтках панів князівства Литовського.

В кінці липня в Константинополі відбувся дворський переворот. Султана Ібрагіма скинули і потім убили; султаном став малолітній (семи років) Магомет IV¹, за якого в дійсності правила його бабка. В Польщі були чутки, що цей переворот — діло рук Хмельницького, незадоволеного тим, що Ібрагім не хотів допомагати йому в боротьбі проти Польщі.

Захопивши майже всю Україну і звільнивши її від польської шляхти, Хмельницький уживає заходів до захоплення й Кодацької фортеці, яка перешкоджала його зносинам з Запоріжжям. Проти цієї фортеці він виряджає військо на чолі з Максимом Нестеренком².

Скупчуючи навколо себе козацькі полки й повстанські відділи, Хмельницький іде через Гончариху, Острополь на Константинів проти польської головної армії. Настрій люду України був войовничий. Всі ставали на бій з польською шляхтою. А. Кисіль 30 липня писав до Ю. Оссолінського (тоді саме Кисіль їхав для переговорів до Хмельницького), що все селянство („wszystka plebs“) йде або до війська Хмельницького, або до повстанських загонів. Захоплені в липні в полон козаки казали, що, коли буде війна, то „хоч би голову на голову ложити, а всією силою, яку вже мають на всій Русі, йти на військо Речі Посполитої“³.

Ті повстанські загани, що не влились у військо Хмельницького, провадять на свій ризик і страх боротьбу проти Польщі; повстання вибухають у тилу шляхетського війська, і керівники останнього мусять посилати військові відділи для придушення їх, а це знесилює головну польську армію.

С. Кушевич у листі з Львова від 16 серпня пише, що кількох повстанців спіймано і приставлено до Кам'янця. Вони під тортурами показали, що, не маючи ніяких зв'язків з козаками, вони виступили самі добровільно, „не можучи терпіти польської зверхності“.

13 серпня княгиницькі міщани (в Галичині) напали на трьох шляхтичів (М. Садовського, Г. Домановського й І. Скульського), побили їх, одібрали гроші; при цьому міщани казали: „Бий, жени тих гусятників! не живити тепер жодного ляха в світі“. В універсалі Я. Потоцького, галицького підкоморія, до шляхти (від 15 серпня 1648 року) говориться, що в деяких селах і містечках починаються повстання під-

¹ Про цей переворот фактичні дані див. у J. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, t. X, Paris 1837, сс. 165—184.

² Про це див. Жерела до історії України-Русі, т. VI, сс. 67, 119; Акты Южной и Западной России, т. III, № 232; Історія С. Мужилівського, с. 38; Dyaryus S. Oświęcima, с. 211; Michałow., № 72, сс. 176—177.

³ Michałow., № 58, с. 153; № 49, с. 94.

даних і що зза Дністра і з Молдавії теж з'являються „гуль-
тяйські купи“. 16 серпня селяни села Смерківці напали на
маєток Г. Козловської в Гумніських (у Галичині, в Бере-
зівському повіті) і погромили його¹. В двадцятих числах
серпня повстанці захопили Луцьк, Клевань, Олику². В кін-
ці серпня маємо звістки про повстання селян у районі
Сокаля, в Струмиловій Кам'янці (біля Львова). 28 серпня
С. Кушевич пише в своєму листі з Львова, що „вже по селах
і по дорогах дуже небезпечно зза бунтів всієї Русі, котра
охоплена незмірною ненавистю до католиків і поляків, за-
биває й мордує їдучих і йдучих по дорогах“. На початку
вересня 1648 року повстанці-опришки захопили Сатанів
і Гусятин. В першій половині вересня в районі Кам'янець-
Подільська було коло десяти тисяч повстанців. С. Куше-
вич у листі з Львова від 7 вересня пише, що шляхта вое-
водства Руського схвалила посполите рушення з причини
„близької небезпеки від ворогів (тобто наступу війська
Хмельницького—М. П.) і бунтів власних селян“. Коло сере-
дини вересня 1648 року повстанські відділи діяли в районі
Теребовля (в Галичині); керівники польського війська вислали
проти них військові частини, кілька сот чоловіка, але ці
відділи не могли нічого зробити проти повстанців³.

Польські військові частини грабували населення Украї-
ни. Так, 13 вересня 1648 року в м. Острожці, біля Луцька,
став на постій відділ польського війська на чолі з ротміс-
тром Я. Ліневським. Протягом трьох днів жовніри грабу-
вали тут міщан-українців, євреїв і селян, „били й вшелякие
кривды“ чинили і містечко „до остатку спустошили и вні-
веч обернули“⁴.

З переговорів, які з доручення польського уряду А. Ки-
сіль розпочав з Богданом Хмельницьким, нічого не вийшло.
З одного боку, в польських шляхетських колах взяла пе-
ревагу течія негайної боротьби з Хмельницьким, з другого,
і це найголовніше, українські повстанці були проти всякої
угоди з Польщею. Недарма ж потім, 19 вересня, Адам
Кисіль писав урядові про своє посольство: „Не вдалася
комісія, поперше, тому, що ніхто сприяти їй не хотів, а
кожен пхав Річ Посполиту на дорогу Марса (тобто на
шлях війни—М. П.); подруге, тоді як Річ Посполита на
конвокаційному сеймі ухвалювала комісію, тут наново під-
діймано війну, вся чернь була цим роз'ятрена і з неї під-

¹ Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 14, с. 60; № 16, с. 63; № 37, сс. 147—148.

² Michałow., № 71, с. 176; № 78, с. 183.

³ Michałow., № 83, с. 96; № 84, с. 197; № 85, с. 198; Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 18, сс. 65, 66; № 23, с. 85; № 24, с. 88; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 58, с. 302.

⁴ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 41, с. 94.

нялося друге й третє військо, далеко більше від війська Хмельницького, так що вже не чернь у власті Хмельницького, а Хмельницький опинився у власті тої юрби“¹. Крім того, десь у липні (очевидно в кінці) Богдан Хмельницький перехопив листа Адама Киселя, який був призначений від польського уряду головним комісаром для переговорів з ним. У цьому листі, писаному до російського уряду, Кисіль підбурював останній проти України. До того ж, Хмельницькому стало відомо через його розвідку, що Кисіль веде проти нього дворушницьку політику: в Варшаві виступає проти козаків, а козакам видає себе за їх прихильника².

На початку вересня військо Хмельницького і польська армія стояли одне проти одного під Пилявцями. Цього разу Польща збрала дуже великі сили. Наскільки можна встановити, здатного до бою польського війська було під Пилявцями не менш як сорок тисяч чоловіка. Сили Хмельницького встановити трудно, але він мав коло семидесяти тисяч. Проте, коли урахувати, що польське військо було краще озброєне і що поляки мали кращу і якістю, і кількістю кінноту, а татари до Хмельницького ще не наспіли, то сили обох таборів були рівні.

Але знову, як і в попередніх боях, була велика різниця між внутрішнім становищем польської армії і армії Хмельницького.

Першій бракувало насамперед єдності керівництва. Вище ми говорили, що керівниками польської армії були князь Домінік Заславський-Острозький, Микола Остророг і Олександр Конєцпольський; перше місце серед них займав Д. Заславський. Високих військових здібностей, щоб протистояти такому стратегові, як Богдан Хмельницький або його помічники — Максим Кривоніс, Матвій Гладкий, Мартин Небаба та інші, ці регіментарі не мали. Навпаки, Д. Заславський був відомий своїм розкішним життям, М. Остророг — своєю вченістю, а О. Конєцпольський був ще надто молодий і не мав належного військового досвіду. Збереглась легенда, що Богдан Хмельницький іронічно називав цих регіментарів „перина“ (Д. Заславський), „латина“ (М. Остророг) і „дитина“ (О. Конєцпольський)³. Крім того, у Заславського під час цих дій продовжувалась стара ворожнеча з князем Вишневецьким. Доходило до того, що одні військові частини приєднувались до табору Заславського, а другі — до табору Вишневецького. Лише на початку

¹ Michałow., № 90, с. 204.

² Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 47, с. 278; Michałow., № 70, с. 172.

³ S. Grondski, Historia..., с. 72.

вересня табори Вишневецького й Заславського об'єднались¹. Але й після цього єдності керівництва в польському війську не було. Серед керівного складу було багато охочих до командування: „сім воєвод, п'ять каштелянів, шістнадцять старост“, а слухняності не було — кожен хотів діяти за власною волею.

В таборі шляхти панували пияцтво й розпуста². Польська шляхта вирушила в цей похід з надзвичайною розкішшю. Сучасник шляхтич, згаданий Машкевич, каже: „Коронні пани з такою надзвичайною розкішшю виступили в похід, що не лише екіпажі, а й вантажні вози були обтягнені пурпуром з золотими шнурками; кожен віз з собою багато розкішного одягу, золота, дорогоцінностей, дорогих матеріял та іншого, так що рідкий з товаришів не рівнявся пишністю з значними вельможами. Кожен, не задумуючись, продавав останнє майно, аби лише якомога розкішніше вибратись у похід“. Інший сучасник, теж польський шляхтич, каже, що польська шляхта вибралась на цю війну „не так з залізом, як з золотом і сріблом“³.

З табору Хмельницького до поляків перебіг один з козацьких старшин, Семен Забуський, особистий ворог Хмельницького, і оповідав, що в таборі повстанців безладдя, депресія. Це дало ще більше самовпевненості шляхті, яка навіть хвасталась, що для розгрому повстанців не треба й до зброї братись, а вистачить канчуків і нагаїв⁴.

Військо ж Богдана Хмельницького являло міцну однудушну силу, слухняний військовий апарат у руках свого керівника. 8 вересня почалися бої під Пилявцями. Спочатку польське військо мало деякі дрібні успіхи. 13 вересня сталася головна битва. Хмельницький вивів своє військо в поле і дав генеральний бій полякам. І в цьому бої мужність повстанців і військова умілість Хмельницького та його помічників узяли гору: польське військо було розгромлене і мусило відступити. Вночі в польському війську почалась паніка. Перші кинулись тікати керівники, за ними й саме військо. 14 вересня повстанці заволоділи польським табором, де їм дісталась велика здобич — коло сотні тисяч возів, з них 6460 „скарбних“. Булава князя Д. Заславського теж попала у здобич повстанцям⁵.

Як панічно тікали польські вояки спід Пилявців, свідчить те, що дехто з них за 48 годин, тобто за дві доби, пробіг від Пилявців до Львова — коло 300 кілометрів.

¹ Michałow., № 80, с. 191.

² S. Temberskiego, Roczniki 1647—1658; Scriptorum rerum polonicarum, t. XVI, Kraków 1897, с. 87.

³ Дневник Машкевича, с. 432; Michałow., № 89, с. 201.

⁴ V. Kochovski, Annales Poloniae... I, с. 53.

⁵ Michałow., № 90, сс. 203—207; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 66, с. 321; Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 28, сс. 102—103.

Пилівці,

16 вересня вранці перші втікачі спід Пилявців уже з'явилися у брамах Львова¹. Приклад утечі подавали керівники польського війська. Про втечу О. Конецпольського спід Пилявців Г. Кунаков зібрав звістки, що Конецпольський „побежал о дву конь, и бежал с полмили и, бегучи, збрую с себя обрезал, и под ним де лошадь поткнулась, и он, сваясь с лошади, остался пеш и на дороге взял шкапу у пашенного мужика, и платье с тово мужика сняв, одел на себя, а свое платье все отдал тому мужику, и бежал забыв себя“². Князь Є. Вишневецький утік на простому возі. Деякі втікачі спинились лише на Віслі³.

Під час утечі польської армії спід Пилявців особливо великих утрат зазнала польська наймана іноземна піхота, (було її вісім тисяч). Недобитки цієї піхоти спинились лише коло м. Староконстантинова, тобто майже за 25 кілометрів від поля битви під Пилявцями, і спробували вчинити опір. Хмельницький підійшов під Староконстантинів і взяв місто штурмом. Лише трохи більше сотні недобитків встигли врятуватись утечею, а решта була перебита.

Коли польські жовніри тікали спід Пилявців, селяни нападали на них і громили. Так, наприклад, був розгромлений і знищений відділ жовнірів селянами сіл Милостова й Плоського (на Волині, біля Луцька). На чолі їх стояв селянин К. Кайченята, або, як його інакше називали, Кайко⁴.

Розгром польської армії під Пилявцями і панічна втеча після нього була одною з найбільших плям шляхетської Польщі XVII століття. Недарма ж пізніше українці з презирством називали польських шляхтичів „пилявчики“.

Після цього розгрому проти шляхти повстають з новою силою ті місцевості України, де до цього присутність польського війська не давала змоги розгорітись повстанням, насамперед вибухають повстання в Галичині.

Похід війська Богдана Хмельницького під Львів. Повстання в Галичині. Одразу ж після перемоги під Пилявцями перед керівником визвольної війни українського народу Богданом Хмельницьким стало питання: в якому напрямку провадити далі військові дії, якої політики додержувати відносно шляхетської Польщі? Тут могло бути два шляхи: або продовжувати далі енергійні дії проти Польщі, йти на Варшаву, або ж чекати, чим закінчиться обрання нового короля. Після захоплення Староконстантинова, Богдан Хмельницький скликав там 16 вересня старшинську раду, на якій були й татарські старшини, бо головні сили татар уже наспіли до війська Хмельницького.

¹ Michałow., № 89, сс. 201–202; Kronika miasta Lwowa, с. 296.

² Акты Южной и Западной России, т. III, № 243, с. 283.

³ Michałow., № 90, с. 207.

⁴ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 219, с. 556.

Встановити точно, хто і які саме мав плани щодо дальшої політики відносно Польщі, ми з певністю не можемо, бо в нас немає цілком вірогідних джерел. У всякому разі, найпевнішими можна вважати дані сучасника Коховського, що „чернь“ була рішуче настроєна проти Польщі, проти будьякої угоди з нею; старшина мусила з цим рахуватись, і було ухвалено продовжувати похід¹. Тому спід Константинова військо Хмельницького й рушило проти Польщі.

Про настрої серед українського народу щодо перспектив, які відкривались перед Україною в зв'язку з пиявецькою перемогою, нам ясно говорять відомості, зібрані російськими розвідниками восени 1648 року. 11 жовтня російські розвідники, повернувшись з України, показували в Брянську, що люд України бажає бути під владою російського царя і що „будет де пан Хмельничкой осилет ляхов, и он де хочет поддатца одному государю крестьянскому“². Інші розвідники показали 19 жовтня в Севську, що в Ніжині козацький урядовець Прокіп Бережецький, племінник Хмельницького, казав, що всі українці бажають бути під владою царя. Ті самі розвідники говорили про такий же настрій у Києві та інших містах („В Кieve, де, государь, и в иных во многих Полских городех всякие люди Белорусцы³ бога молят о том же, чтоб им всем быть под твоею царскою високою рукою“). Так само російський розвідник Ю. Луханін, повернувшись з України, казав 12 листопада в Севську, що „Запороские де, государь, казаки и белорусцы черные люди во многих городех... хотят того, чтоб им всем быть под твоею царскою високою рукою“⁴. Поскілки ми знаємо, що в цю офіційну формулу „бути под царскою високою рукою“ російські урядові кола вкладали бажання українського народу приєднатись до Росії, то ясно, що український народ після пиявецької перемоги знову ставить це питання на поряток денний.

В той час, коли військо Хмельницького рушило в дальший похід, закінчилась і боротьба за Кодак: 16 вересня польський урядовий гарнізон змушений був здатися війську Нестеренка.

17 вересня Хмельницький вирушив з Староконстантинова в напрямку на Львів. Тим часом до Львова збіглась частина пиявецьких утікачів — М. Остророг, Є. Вишневецький, Д. Заславський. Перші два залишились у Львові, а Заславський рушив далі. Шляхта і заможне польське мі-

¹ V. Kochowski, *Annales Poloniae...*, I, с. 81.

² Акты Южной и Западной России, т. VIII, дод. № 4, с. 276.

³ Білорусцями в Росії тоді часто називали українців.

⁴ Акты Южной и Западной России, т. VIII, дод. № 5, с. 277; № 6, с. 278.

шанство почали організовувати оборону. Керівником був обраний Є. Вишневецький, в товариші йому були дані М. Остророг і О. Конєцпольський (останнього не було тоді в місті). Почали формувати військо і збирати кошти на утримання його. Населення мало здати гроші, золото, срібло, сплатити певний податок; в купців і ремісників безплатно забрали відповідні речі; великі пожертвування внесли католицькі кляштори й костьоли. Зібрано було понад мільйон злотих грішми і коштовними металами. Війська ж удалось зібрати лише коло 4¹/₂ тисяч, при чому головним чином кінноти з пилявецьких утікачів; піхоти ж було коло 250 чоловіка. 25 вересня, почувши про наближення війська Хмельницького, Вишневецький і Остророг забрали з собою зібрані гроші і військо і таємно втекли з міста на Замостя, залишивши Львів напризволяще¹.

26 вересня передові частини війська Хмельницького (татарські) показалися перед Львовом, а 28 вересня до міста наблизилось і головне військо². Львів по суті був безбронний проти нього. Хмельницькому було добре відомо, що діється в місті. Як добре працювала тоді розвідка Хмельницького і як вона проникала всюди, видно з того, що русина, розвідника Хмельницького, затримали в Львові в костьолі під час обрання Є. Вишневецького головним керівником; цього розвідника там же порубали на шматки. Було затримано також двох жінок-розвідниць, з яких одна з доручення Кривоноса ходила на розвідку аж до Кракова.

На боці Хмельницького було і українське львівське міщанство. Так, під час облоги Львова міщани-русини вказали козакам труби міських водопроводів, які козаки зараз же перерізали³.

Але в цей час Хмельницький, не маючи підтримки від російського уряду, в своїй політиці розраховував на утворення міцної королівської влади в Польщі і тому утримувався від активних воєнних дій. Гетьман уважав, що пилявецького розгрому вистачить, щоб примусити Польщу до відповідних поступок. Тому й облогу Львова провадили мляво, обмежуючись дрібними воєнними операціями; значною операцією було здобуття полком Кривоноса укріплення „Високий замок“, що панувало над містом. З 26 вересня і до 16 жовтня (день вирушення самого Хмельницького спід міста) тривала облога Львова. Нарешті, Хмельницький і керівник татар Тугай-бей узяли з міста контрибуцію

¹ Kronika miasta Lwowa, ss. 296—298; S. Twardowski, Wojna Domowa, s. 35; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 13, ss. 30—32; Michałow., № 97, s. 398; Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 28, с. 96.

² Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 28, с. 97.

³ Там же. т. IV, № 25, ss. 90—91; № 28, с. 99.

(грішми, товарами, припасами, коштовними металами — на суму до півмільйона) і рушили далі на Замостя¹.

Восени 1648 року, в той час, коли головне військо Хмельницького провадило воєнні дії під Львовом і потім під Замостям, вибухли повстання проти шляхти в Галичині і на північній Волині.

Вище ми говорили, що ще перед битвою під Пилявцями в Галичині були окремі рухи селян проти шляхти; знищення ж шляхетської військової сили під Пилявцями дало новий поштовх повстанню, яке восени 1648 року охоплює всю Галичину². Розмах його в Галичині припадає на кінець вересня — жовтень. 22 вересня вибухло повстання в околицях Липська, Нороля, Белзця. Скоро повстанці, об'єднавшись з козаками, захопили Липськ, Белзень, Липе, а далі повстання поширилось і на сусідню місцевість.

22 вересня повстали селяни сіл Ласнівці й Вербівці на Теревовльщині. 25 вересня спалахнуло повстання в Теревовлі. Повстанці насамперед напали на міщан-поляків, одних повбивали, других вигнали з міста, захопили замок, погромили католицькі костьоли. Селяни сіл Товстилуг і Слобідка на Теревовльщині повстали 25 вересня. 25 ж вересня спалахнуло повстання в Янові; міщани міста, захопивши владу до своїх рук, об'єднавшись з селянами сусідніх містечок і сіл, продовжували боротьбу проти польської шляхти.

25 вересня вибухло повстання і в м. Хоросткові. Там також міщани після захоплення влади в свої руки об'єднуються з сусідніми селянами і ведуть війну проти шляхти. 26 вересня козаки й повстанці захопили Рогатин. 8 жовтня селяни сіл Бортник, Жуків і міщани м. Каминок захопили замок в Обертині на Покутті. Далі повстання все більше розгорталось і скоро вся Галичина була охоплена ним. Рух докотився і до такої далекої частини Галичини, як Східниця. Були повстанські рухи і в околицях Перемишля.

Розглядаючи повстання в Галичині, ми повинні насамперед відзначити такі моменти.

Повстання в Галичині розвивається в двох напрямках: повстанці або мають сталий зв'язок з частинами Хмельницького, або діють без постійного зв'язку з ними.

Так, ще до битви під Пилявцями гологірські міщани вирядили посланця до Хмельницького просити, щоб останній допоміг їм „проти тиранства поляків“. Так само просили в гетьмана допомоги й міщани Крехова під час облоги Львова. Здебільшого ж селяни й міщани повстають

¹ Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 28—29, сс. 96—121; Kronika miasta Lwowa, сс. 299—309.

² Численний джерельний матеріал про повстання в Галичині див. Жерела до історії України-Русі, тт. IV, V, Львів 1901.

самостійно, без зв'язку з частинами Хмельницького; але там, де вони не могли власними силами скинути польську владу, вони часто закликали на допомогу козацькі відділи. Наприклад, у Дрогобичі місцеві українці закликали на допомогу козаків і допомогли останнім захопити місто. Замок у Будзанові повсталі селяни й міщани здобувають разом з козаками.

Джерела про повстання в Галичині вказують, що селянські виступи почалися ще до Пилявецької битви, а міщани розпочали війну вже головним чином після розгрому польської армії під Пилявцями. В процесі війни селяни й міщани, як правило, об'єднуються і спільно продовжують боротьбу. Так, товмацькі міщани разом з селянами того повіту (з сіл Надоріжне, Озеряни, Грушки, Олеша, Домни та ін.) повстали і захопили замок у Палагичах. Часто повсталі селяни й міщани йдуть на допомогу повстанцям іншої місцевості. Наприклад, селяни сіл Варваринці, Рідзвяні, Дараків разом з міщанами м. Струсів ходили на допомогу селянам у села Соснове й Соколів.

Щодо інших моментів повстання в Галичині подамо факти, які в відношенні до Галичини мають особливе порівнюючи з іншою частиною України значення.

Оскільки Галичина довше ніж інші місцевості України терпіла не лише соціально-економічний, а й національно-релігійний гніт, то ясно, що народний гнів тут особливо впав на поляків, католиків, на католицитво взагалі. Наприклад, ще перед битвою під Пилявцями княгиницькі міщани під час нападу на шляхтичів-поляків кричали, що треба „не жити тепер жодного ляха в світі“¹. Теробовльським повстанцям шляхта закидала „дику скаженість проти людей правдивої католицької віри“. Селян з сіл Колодіївки, Середньої, Довгової і Лук (на Калушині) шляхта обвинувачувала, що вони повстали, „палаючи бажанням знищення людей римської віри (особливо шляхти) і руйнування їхнього добра“².

Щодо того, яку організацію заводили в себе повстанці, то лад у себе вони і в Галичині утворили „звичаєм козацьким“, як кажуть сучасні подіям джерела. Так, шляхтич С. Корчинський скаржився, що селяни сіл Озеряни, Олеша, Грушки й Бортники разом з товмачівськими міщанами (Покуття), розгромивши його маєток (восени 1648 року), виступили „озброєні різною зброєю, поділені на полки і сотні, з розпущеними прапорами, з бубнами та іншими військовими знаками“³. Утворюють повстанці в себе уряди

¹ Джерела до історії України-Русі, т. IV, № 14, с. 60.

² Там же, т. IV, № 69, с. 202; № 127, с. 276.

³ Там же, т. V, № 1, сс. 3—6.

полковників, сотників, словом, беруть собі за зразок лад козацький.

Але хоч у більшості виступів повстанці не мали відповідних міцних, постійних організаційних зв'язків з Богданом Хмельницьким і його штабом, все таки ідейний зв'язок повстання в Галичині з загальноукраїнською визвольною війною був. Недарма ж, наприклад, на Калушині, де селяни близьких до Калуша сіл разом з міщанами цього міста восени теж розгорнули дуже жваву повстанську діяльність, як відзначають шляхетські джерела, ці повстанці захопили Рожнітівський замок „прикладом лотра Хмельницького, людини безбожної“¹.

З проводирів повстанців у Галичині особливо виділяється енергійний Семен Височан, якого польські джерела називають „проводирем повсталої черні“. Височан керував повстанським військом, число якого становило п'ятнадцять тисяч. Головна штабквартира його була в Отинії. В його війську було багато і української шляхти. Відділи Височана захопили міцно укріплений замок у Пніві.

Утрималась польська влада в Галичині лише в тих містах, де переважав польський шляхетсько-міщанський елемент. Наприклад, м. Коломия, де був дуже сильний, переважаючий елемент польського міщанства, не пристало до повстання; але зате на нього було багато нападів повстанських загонів. Утрималась польська влада і в Стрії.

Щождо ставлення Хмельницького і його оточення до повстання в Галичині, то треба сказати, що в ці часи Хмельницький належної уваги йому не віддавав і не підтримував його відповідно, хоч і мав для цього повну можливість. Він вичікував наслідків обрання нового короля в Польщі і фактично після пилявецької перемоги провадив не збройну боротьбу, а скорше збройну демонстрацію. Але це ні в якому разі не значить, що він зовсім покинув свій основний план, який виявляв прагнення українського народу — рішуче боротися з шляхетською Польщею і приєднати Україну до Росії. Тільки нерішуча політика царського уряду в цьому литанні примушувала гетьмана додержувати щодо Польщі тактики збройної демонстрації.

Одночасно з повстанням у Галичині розгорається після Пилявецької битви і повстання на Волині. Тут теж, як і в Галичині, воно швидко охоплює все нові й нові місцевості, села і міста, розпочинаючись часто ще до появи відділів Хмельницького. Особливо великі рухи розгорнулись в околицях Луцька і в самому місті. Повстанці на Волині теж часто виступають разом з козацькими відділами Хмель-

¹ Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 54, сс. 176—181; № 76, сс. 214—218; № 77, с. 219; № 110, с. 237.

ницького. Такий зв'язок був, наприклад, в околицях Луцька між повстанцями і полковником Хмельницького Гуляницьким. Утворився з волинських повстанців і окремих Звягельський полк, на чолі якого став полковник М. Тиша, в минулому кушнір¹.

Повстання проти шляхти в Білорусії і Польщі. Одночасно з визвольною війною українського народу повстання проти шляхти вибухали в Литві, а також у Білорусії та інших руських землях, окупованих у попередні часи шляхетською Річчю Посполитою. Вибухали вони і в самій Польщі. Ці повстання були тісно зв'язані з визвольною війною українського народу. Часто українські повстанці виступають разом з людністю вищезгаданих місцевостей, допомагають їм у боротьбі. Момент спільної боротьби українського й литовського (білоруського) селянства відзначив К. Маркс²; співчуття пригніченої людності Польщі повстанцям України відмітив М. Чернишевський³.

Ще 29 травня папський нунцій І. Торрес писав з Варшави, що українські повстанці за 40 миль від Варшави і що „чернь“ і міста охоче піддаються їм, а потім і об'єднуються з ними⁴. На початку липня прикордонні російські воеводи у Вязьмі мали відомості про захоплення українськими повстанцями Гомеля і про добре ставлення їх до місцевого населення⁵. На початку липня вже зібралось коло двадцяти тисяч повсталих⁶.

Литовська шляхта зразу ж розпочинає боротьбу проти повстання, організовує військові відділи, вживає заходів до найшвидшого придушення його⁷. Але, не зважаючи на це, рух, підтримуваний повстанцями України, все збільшується. Він охоплює райони Речиці, Бихова, Мозиря, Бреста, Пінська. Повстанці захоплюють ряд міст, у тому числі Мозир, Речицю та ін.⁸.

¹ Про це повстання див., напр., Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 28, с. 59; № 38, с. 89; № 143, сс. 329—330; № 146, сс. 343—346; № 151, с. 360; № 166, сс. 394—396; № 177, сс. 429—430; № 260, с. 605.

² К. Маркс, Конспект книги Бакунина „Государственность и анархия“. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XV, с. 167.

³ Н. Чернышевский, Неизданный отрывок из „Современного обозрения“ (Современник, 1857, № 9), Комиссия по празднованию Чернышевский, 1828—1928. Неизданные тексты, материалы и статьи, Саратов 1928, с. 77.

⁴ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, в. II, Киев 1916, отд. II, с. 104.

⁵ Акты Южной и Западной России, т. III, № 215, с. 227.

⁶ Pamiętniki Radziwiłła, т. II, с. 298.

⁷ Факти про це подані в Я. Смирнова, Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII века, Труды XIII археологического съезда, т. II, Москва 1908, сс. 230, 231—234.

⁸ Pamiętniki Balinskiego, сс. 19—20; Ojcz. wspominki, т. II, с. 112.

В двадцятих числах серпня козаки на чолі з „гетьманом Костирським“ — Соковським (Соколовським) напали на Случьк, але зазнали невдачі; сам Соколовський був поранений у бою¹. В вересні біля Пінська було коло сорока тисяч повстанців, які й захопили місто². В захопленні Пінська, крім місцевих селян, взяли участь українські козаки. Повстанцям і козакам допомогли міщани міста, що, як каже сучасне подіям шляхетське джерело, „составили с ними вместе заговор противу костелов и священников католических, противу дворянства римской веры обоих полов, противу начальников духовных и свецких“. Але в Пінську довго затримались вони не змогли. На початку листопада литовське військо на чолі з Мірським узяло штурмом це місто. Повстанці мужньо боронились. За словами шляхетського джерела, вони боронилися так уперто, що литовські відділи мусили брати приступом майже кожний будинок. Захопивши місто, жовніри Мірського надзвичайно жорстоко нищили його людність, грабували жителів, саме місто було спалене³.

14 жовтня 1648 року папський нунцій І. Торрес писав з Варшави, що недалеко від цього міста діють три тисячі повсталих селян⁴. В той час, коли Хмельницький облягав Замостя, в Варшаві шляхта дуже боялась повстання міських низів. Була розкрита змова, а саме: в разі наступу війська Хмельницького на Варшаву змовники мали підпалити місто, вчинити в ньому повстання, вбити найголовніших сенаторів. Ця змова, як уважали польські урядові кола, була зорганізована за вказівкою Хмельницького⁵.

Облога військом Богдана Хмельницького Замостя.

16 жовтня Богдан Хмельницький рушив спід Львова на одну з найголовніших фортець Польщі — Замостя. Військо його було дуже численне і міцне; вважають, що воно доходило до ста тисяч і кількох тисяч татар на чолі з Тугайбеєм. У війську Хмельницького було сорок гармат. Попереду йшов полк чернігівського полковника М. Небаби⁶.

27 жовтня військо Хмельницького наблизилось до Замостя і обложило його. Хоч Замостя й було одною з найміцніших фортець Польщі і мало чималий гарнізон, але, звичайно, й ця фортеця не довго встояла б проти війська Хмельницького, якби керівник останнього ставив собі зав-

¹ Michałow., № 75, сс. 178—179.

² Жерела до історії України-Русі, т. VI, с. 119; пор. т. IV, № 24, с. 88.

³ О бунте города Пинска и об усмирении оного в 1648 г. Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1847, № 5, отд. III, сс. 31—38; Pamiętniki Radziwiłła, t. II, сс. 350—351.

⁴ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, в. II, отд. II, с. 125.

⁵ Pamiętniki Radziwiłła, t. II, с. 350.

⁶ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 15, сс. 35—36.

данням захопити її. Але Хмельницький зовсім не прагнув на той час до негайних воєнних дій, а вичікував результатів обрання нового короля в Польщі. Серед війська виникає незадоволення такою нерішучою воєнною політикою: дехто з старшини, на чолі з генеральним обозним Іваном Чорнятою, людиною особисто близькою до гетьмана, яка користувалась у нього великим впливом, теж підтримував незадоволених і вимагав рішучих дій. Хмельницький наказав штурмувати Замостя, при чому на найнебезпечніші місця призначив незадоволених полковників і самого Чорняту. Штурм закінчився невдачею, Чорнята був поранений в ногу¹. Після цього Хмельницький продовжує свою вичікувальну політику відносно Польщі. Щождо Замостя, то він обмежився тим, що взяв з нього контрибуцію в двадцять тисяч злотих.

В Польщі тоді саме закінчувався елекційний сейм. На ньому були призначені керівниками польського війська Є. Вишневецький і белзький каштелян А. Фірлей. Щождо претендентів на корону Польщі, то основних кандидатів було два, обидва брати покійного короля Владіслава IV: Карл-Фердінанд і Ян-Казімір. Карл був єпископом плоцьким, але мав уже згоду римського папи на звільнення з духовного стану на випадок обрання його королем. Ян-Казімір у минулому був єзуїтом і кардиналом; духовний же сан він зняв з себе ще раніш, після смерті єдиного сина короля Владіслава IV. Непримиренна відносно України партія Є. Вишневецького, що обстоювала негайну боротьбу з українським народом, підтримувала кандидатуру Карла, а партія Оссолінського — Яна-Казіміра. Козацька старшина на чолі з Хмельницьким також підтримувала Яна-Казіміра, сподіваючись, що останній буде самодержавним королем, приборкає магнатів, піде на поступки козацькій старшині — словом, виконає ті вимоги, які Хмельницький вважав мінімальним *modus vivendi* дальших тимчасових українсько-польських відносин. Недарма ж у листі від 27 жовтня до шляхти, що була в Замості, Хмельницький висловлює побажання, щоб королем Польщі був обраний Ян-Казімір², а в листі до Яна-Казіміра (від 5 листопада), щоб останній був „самодержцем, як і інші королі, а не так, як покійні попередники вашої королівської милості — власне в неволі були. Та щоб наша віра грецька в цілості залишалася, як давніше, без жодної унії, і уніатів аби ніде не було“. Так само казав у тому ж листопаді Хмельницький одному з представників польського уряду — М. Дембіцькому, що якби королем був обраний не Ян-Казімір, а хтось інший, то він, Хмельницький,

¹ V. Kochovski, *Annales Poloniae...*, I, сс. 88—90.

² *Supplementum ad historica Russiae monumenta*, с. 182.

пішов би під Краків і віддав би корону тому, кому б хотів. Але така політика Хмельницького ніяк не свідчить про те, що він зовсім відкинув плани боротьби з Польщею. Не знаючи ще, чим закінчиться це обрання, він шукав в цей же час спільників на випадок нової війни з Польщею. Доказом цього є те, що Хмельницький підтримує зносини з семиградським князем Юрієм II Ракочі, закликає його до спільних акцій проти Польщі, посилає до нього послом Івана Виговського.

Розгром польської армії під Пилявцями був разом з тим і сильним ударом по партії королевича Карла і Є. Вишневецького. Дійсність показала, що після Пилявців польський уряд не мав фактично змоги провадити негайну війну. Польський сейм міг констатувати, що більше ніж тринадцять тисяч війська шляхетська Польща проти Хмельницького виставити ні в якому разі не зможе¹. Тому гору взяла партія Яна-Казіміра й Оссолінського. 31 жовтня королевич Карл відмовився від претензій на польську корону і кандидатура Яна-Казіміра стала безсумнівною. Дійсно, 7 листопада були проведені вибори Яна-Казіміра і 10 листопада він був проголошений польським королем.

Ще до свого обрання королем, але коли вже його кандидатура стала певною, Ян-Казімір послав до Хмельницького під Замостя свого посланця Якуба Смяровського, людину хитру і енергійну; останній мав повідомити Хмельницького, що Ян-Казімір є безумовний єдиний кандидат на корону польську і щоб тому Хмельницький відступив спід Замостя. Ще до прибуття Смяровського в Варшаві були одержані від Хмельницького умови, які останній уважав необхідними для замирення. Основні з них були такі: а) амністія за повстання, б) скасування церковної унії, в) щоб козаки залишились при старих вольностях і підлягали безпосередньо самому королю². 9 листопада Смяровський прибув до табору Хмельницького під Замостя, був урочисто зустрінутий козацькою старшиною і розпочав переговори з гетьманом. Переговори закінчились тим, що Хмельницький погодився відступити спід Замостя і чекати комісарів, яких надішле до нього Ян-Казімір. Вже 14 листопада сам Хмельницький вирушив спід Замостя в напрямку на Київ.

Крім такої суто офіційної справи, Смяровський у таборі Хмельницького робив і інше. Раніше він був підстаростою черкаським, мав, звичайно, зв'язки, знайомства і шпигунів серед козаків. Тепер він намагається зміцнити польську розвідку на Україні, зокрема в оточенні Хмельницького. В цьому

¹ Michałow., № 97, сс. 269—270, 358.

² Там же, № 97, с. 359; пор. № 96, сс. 217—219; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 65, сс. 312—314.

Смяровський виявив достатню енергію і вміння. Йому вдалось установити, що серед казацької старшини є течія, очолювана полковниками Максимом Кривоносом і Петром Головацьким, яка не хоче замирення з Польщею; тому він уживає заходів, щоб настроїти Хмельницького проти Кривоноса. Крім того, йому вдалося також зібрати відомості про хід ради, скликаної Хмельницьким під час перебування в нього Смяровського, і про настрої на ній.

Крім Смяровського, польський уряд трохи пізніше послав до Хмельницького другого посланця, С. Олдаковського, щоб краще налагодити далші відносини і вимагати, щоб Хмельницький відступив „на звиклі свої місця“, відправив татар, прислав своїх послів до Варшави і чекав королівських комісарів¹. Олдаковський усього цього в основному досяг (це вже було по суті зроблено й Смяровським) і, крім того, добився, що Хмельницький дозволив шляхті повертатись у свої маєтки і навіть видав універсал, щоб селяни скрізь віддавали „послушенство і підданство“ панам і вимагав лише від панів не мститися селянам за повстання².

Звичайно, шляхта цього й не думала виконувати і зараз же після відступу українського війська в тих місцях, де вона стала почувати себе твердо, насамперед на північній Волині і в Галичині, почала репресії проти повстанців³. Але селянство в цих місцевостях не погоджувалось на нове панське ярмо. В ряді місцевостей, куди поверталася шляхта, ми знову бачимо виступи люду проти неї. Вкажемо кілька прикладів цього, передусім у Галичині.

Повстанці Покуття боронилися проти наступу польської влади, але не могли витримати натиску переважаючих сил. 19 листопада селяни Молодиньча й Голешова повстали і розгромили двір шляхтича М. Личковського, який повернувся до свого маєтку. Селяни с. Боринич повстали 27 листопада, після повернення до свого маєтку пана А. Ржечицького; до них прилучились селяни с. Острова й княгиницькі міщани; повстанці вбили Ржечицького і розгромили його маєток. 3 грудня при звістці про повернення польської шляхти повстали селяни й міщани Роздола і разом з міщанами з Підкаменя й Рогатина захопили роздольський замок, де вже розташувалась шляхта. 4 грудня був розгромлений маєток Г. Вельжинського в Млиниськах⁴.

Але розпорошені сили повстанців не могли встояти проти наступу польських частин. Придушуючи повстання

¹ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 65, сс. 312—314.

² Supplementum ad historica Russiae monumenta, сс. 187—188.

³ Про Волинь численні дані є в Архиве Юго-Западной России, ч. III, т. IV.

⁴ Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 40, сс. 152—153; № 87, сс. 232—234, дод. № 3, сс. 347—350; № 119, сс. 265—268; № 161, с. 339.

в Галичині, польські військові відділи виявляли надзвичайну жорстокість. Наприклад, у грудні 1648 року в Заболотіві польські жовніри різали навіть малих дітей; в Дунайгороді вони майже зовсім знищили місто.

Багато людей з місцевостей, куди поверталась шляхта, вирушали в інші місця України. Головний керівник повстання в Галичині С. Височан також рушив на Правобережну Україну, де ми й зустрічаємо його в Вінниці в 1651 році.

Хмельницький рушив спід Замостя на Київ, погодився на перемир'я з польським урядом, навіть на повернення шляхти до її маєтків і на „послушенство“ селян, але це не було цілковитим угодовством відносно польського уряду, як то тлумачать різні історики.

Вже самі умови цього перемир'я свідчать, що про таке становище, як було до 1648 року, Богдан Хмельницький не думав. Вищезгаданий Олдаковський мусив погодитись на те, що польські частини не повинні під час цього перемир'я стояти на Україні далі Брацлава і Вінниці⁴; таким чином Лівобережна Україна і більшість Правобережної звільнялись від польської влади. Щождо питання про селян, то й тут Хмельницький не пішов на повну капітуляцію перед шляхтою, навіть у відношенні тих місцевостей, де згідно з угодою не повинне було стояти українське військо. В універсалі до польської шляхти (від 12 грудня) Хмельницький загрожує, що утискання панами селян приведуть до розриву перемир'я.

Про місцевості, куди польські військові відділи не мали права вступати, Хмельницький каже, що „коли якийсь шляхтич, землянин, добра людина, має якусь то маєтність, може до неї приїхати, алеж аби ні на яку владу собі не претендував“.

Вимога Хмельницького про скасування унії була вимогою загальнонародною; вона ясно показувала, що про дальший колоніальний наступ шляхетської Польщі на Україну не може бути й мови. До того ж, ця вимога виявляла певні життєві потреби не лише українського народу, а й другого братнього єдинокровного народу — білоруського.

Щождо причин відходу українського війська спід Замостя, то основною причиною було вичікування Хмельницьким результатів політики нового короля відносно України. Були і інші, другорядні причини. До них треба віднести те, що взимку, як ми говорили вище, українське військо не могло використовувати свою основну бойову силу — піхоту і бій табором. Крім того, ще під Замостям в українському війську спалахнула пошесть, від якої вмирало багато людей.

⁴ Supplementum ad historica Russiae monumenta, с. 188.

Від неї в кінці року помер і М. Кривоніс¹. Пошесть ця, звичайно, теж примушувала керівників українського війська до перемир'я і до відходу спід Замостя на „звичайні місця“.

Під час цієї осінньої кампанії 1648 року татари хоч і вважались спільниками Хмельницького, але, як і в весняну кампанію, грабували, вбивали і захоплювали в полон люд України².

Коли Хмельницький посувався спід Замостя до Києва, в Києві вибух рух проти шляхти, що пересиджувала³ повстання переважно по монастирях. З 11 до 14 грудня кияни перебили багато шляхти³.

Богдан Хмельницький у Києві. 23 грудня 1648 року відбувся урочистий в'їзд Богдана Хмельницького в столичне місто України — Київ. Зустріч переможців була дуже урочиста. Навіть вище українське православне духовництво в особі його найголовніших представників — митрополита Сильвестра Косова і печерського архимандрита Іосифа Тризни, мусило, не зважаючи на вороже ставлення до визвольної війни, взяти участь у цій зустрічі.

Саме тоді в Києві перебував ієрусалимський патріарх Паїсій, який чекав там повернення гетьмана з походу. На зустріч Хмельницькому виїхали цей патріарх і митрополит Сильвестр Косов у супроводі відділу в тисячу коней. Все міське населення вийшло в поле зустрічати переможців; студенти Київського колегіума вітали Хмельницького пишними промовама й віршами, в яких титулували гетьмана „Мойсеєм, спасителем і визволителем народу спід іга людського, богом даним — тому і Богданом названим“. З гармат замку і міста салютували перемогу. Архимандрит печерський Іосиф Тризна влаштував на честь Хмельницького бенкет, на якому гетьманові було дано перше місце серед духовництва. Патріарх титулував гетьмана „пресвітлим господарем“, „князем Русі“, порівнював його з Константином Великим.

25 грудня, в свято різдва, під час церковної служби патріарх дав прилюдне відпущення гріхів Хмельницькому і причастив його. В цей момент „бито з гармат на тріумф, що визволитель наш, господар великий гетьман причащається“. Мало того, патріарх тоді ж у Києві благословив Хмельницькому й шлюб з Чаплицькою⁴.

¹ Львовская русская летопись. Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей российских, т. III, кн. 3, Москва 1839, с. 264; пор. Michałow., № 120, с. 409.

² Летопись Самовидца, с. 15; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 101, сс. 226—227; пор. Michałow., № 104, с. 387; № 120, с. 408.

³ Latopisiec Jerlicza, I, сс. 70—71.

⁴ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 66, с. 322; № 67, с. 300; Michałow., № 100, с. 364; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, в. II, с. 134.

Ворожий до визвольної війни українського народу шляхтич Єрліч, що переховувався в цей час у Києві в монастирі, з гнівом записує в своєму літопису, що Хмельницькому були „княни в два рази, або й у десять разів більше раді, ніж якому воеводі, і пошану йому більше віддавали“¹.

Спогади про цей урочистий прийом Хмельницького в Києві, про його в'їзд до міста надовго збереглися у пам'яті народу; це й було виражено в відомій драмі Феофана Прокоповича, поставленій в 1728 році в Києві ж Києво-Могилянською Академією, а саме: „Милость божия, Украину от неудобносимых обид людских чрез Богдана Зиновия Хмельницкого, преславного войск запорожских гетьмана, свободившая и дарованными ему над ляхами победами возвеличившая, на незабвенную толиких его щедрот репрезентованная в школах Киевских 1728 лета“.

Звичайно, влаштувавши Хмельницькому цю урочисту зустріч, український народ вітав цим гетьмана насамперед як свого проводиря, що повів народ на переможну боротьбу з польською шляхтою, а також відзначав свою перемогу в цій боротьбі.

Але Хмельницький був зайнятий не тільки цими церемоніальними зустрічами, бенкетами, привітаннями. Він провів, відповідно до своєї класової суті, в Києві й роботу по поновленню прав деяких з феодальних власників на Україні. В Києві до Хмельницького звернувся дехто з шляхтичів, що переховувались від повсталого селянства, переважно в монастирях міста, і „универсалы просили для охраны здоровья“; багатьом з них і „подавано универсалы“². З них до нас дійшов універсал шляхтичеві С. Снятинському³.

Не лишився Хмельницький байдужим і до прохань православних монастирів. У своєму універсалі він наказує селянам Великих Дмитровичів, Малих Дмитровичів, а також Вишеньок, щоб вони київському монастиреві Флора й Лавра були „послушными и вшелякую повинность ведлуг звичаю давнего отдавали“⁴. Так само наказував він, щоб селяни с. Підгорець по-старому „повинности и работы всякие отправляли“ жіночому Печерському монастиреві, а не йшли в козаки. „Дасть бог на услугу войсковую охочих и без людей церковных“, — каже Хмельницький у цьому універсалі⁵.

¹ Latopisiec Jerlicza, I, s. 72.

² Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 58, сс. 127—128.

³ Zbiór Pamiętnikow do dziejów Polskich, wydał W. de Broel-Plater, t. IV, Warszawa 1859, сс. 163—164; див. також В. Модзалевский, Материалы и заметки. Пять документов времени Богдана Хмельницкого, Труды Черниговской архивной комиссии, в. X, Чернигов 1913, сс. 144—145.

⁴ Архив Министерства юстиции, Книга Киевского поветья, № 10, арк. 182—183.

⁵ Акты Западной России, т. V, № 25, с. 85.

Під час перебування Хмельницького в Києві і далі перед українським народом на всю широчінь знову стає питання про дальшу рішучу, непримиренну боротьбу з шляхетською Польщею.

4. ЗНОСИНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З РОСІЙСЬКИМ УРЯДОМ

Посольство Силуяна Мужилівського і Федора Вешняка до Москви. Кінець 1648 року, певніше, останні дні грудня цього року, і початок 1649 року в історії визвольної війни українського народу відзначаються тим, що в цей час відбувся остаточний, рішучий злам у дальшій діяльності Богдана Хмельницького, в дальшій політичній лінії відносно шляхетської Польщі.

Коли раніш основна маса українського народу стояла на ґрунті рішучої, непримиренної боротьби з шляхетською Польщею і об'єднання з російським народом, то Хмельницький бачив іноді і інший, тимчасовий вихід — існування України в складі Польщі, але на умовах максимального обмеження влади шляхетської Польщі на Україні, на умовах існування в Польщі міцної королівської влади. Звідси й переговори Хмельницького з польським урядом, звідси й відступ його спід Замостя до Києва.

Тепер же становище різко змінюється. З кінця 1648 — початку 1649 року Хмельницький рішуче стає на шлях непримиренної боротьби з шляхетською Польщею, на шлях приєднання України до Росії, і з цього шляху він уже не сходить до кінця. Коли він і збочував з нього, то це були відхилення тимчасові, тактичні, а не принципіальні. Вірним цьому шляхові лишився Хмельницький до самої своєї смерті — в цьому його величезна історична заслуга перед українським і російським народами. Про причини цього скажемо далі, а тепер подивимось, як розвивались події після повернення Хмельницького в Київ.

В січні місяці Богдан Хмельницький посилав до царського уряду свого посланця, полковника Силуяна Мужилівського, сина відомого українського богослова Андрія Мужилівського (одного з кандидатів на київську митрополію після смерті Іова Борецького). Мужилівський мав супроводити до Москви патріарха Паїсія і там вести відповідні переговори з царським урядом. В зв'язку з тим, що Хмельницький мав підстави побоюватись, щоб польський уряд через свою розвідку на Україні і в Росії не довідався про головний зміст цих переговорів, Мужилівський обставляв свої переговори дуже таємничо, — він добивався змоги передати основне доручення від Хмельницького без-

посередньо самому царю Олексію в присутності лише патріарха Паїсія.

Але добився він лише того, що на прийомі 4 лютого зміг подати царю свою записку, яку потім довірені царські люди розглянуть. В цій записці Мужилівський стисло повідомляв про причини і перші кроки визвольної війни українського народу, а також частково й про події першого року її і далі просив, щоб цар допоміг Україні військом у боротьбі з Польщею. Оскільки ж Мужилівський не зміг доbitися безпосередньої розмови з царем (це порушило б російський придворний церемоніальний етикет того часу), то основного доручення Хмельницького — прохання прийняти Україну під свою владу — він у цій записці не виклав. Патріарх же Паїсій прямо заявив у Москві про це бажання Хмельницького. Для з'ясування дійсного бажання Хмельницького російський уряд послав спішно до гетьмана свого посланця Василя Михайлова. До речі, польський уряд, як побачимо далі, довідався про зміст доручень, даних царським урядом Михайлову. Хмельницький через Михайлова відповів, що він, гетьман, уже двічі в 1648 році писав до путивльського й севського воєвод про спільну боротьбу проти Польщі і щоб „царское величество был над нами государем и царем православным“. Тепер же Хмельницький пише, що „мы, как первее, також де и ныне желаем того, чтоб ваше царское величество нам найнижайшим слугам и подданным своим учинился государем и царем“.

Коли й після повернення Михайлова царський уряд не погоджувався на пропозиції Хмельницького, Мужилівський висунув новий проект допомоги Росії Україні, а саме, щоб царський уряд дозволив донським козакам допомогти війську Хмельницького; крім того, щоб російське військо зайняло ряд місцевостей України, звільнених від польської влади, і цим прикрило тил українського фронту від литовського війська; цар же щоб послав військо в ці місцевості „как есть на свою прямую отчинную землю“. Царський уряд не погодився й на це. 14 березня Мужилівський був у царя на відпуску, а 16 березня рушив назад на Україну в супроводі царського посланця Григорія Унковського, який мав побувати в Богдана Хмельницького і розвідати про дійсний стан речей на Україні.

В квітні (17 і 19) Унковський був у Чигирині на прийомі в гетьмана, який зустрів царського посланця надзвичайно урочисто. В переговорах з Унковським Хмельницький знову повторив бажання про приєднання України до Росії і про спільну боротьбу проти шляхетської Польщі. Висловлював гетьман і побажання, щоб, крім України, до Росії приєдналась і Білорусія. Але Унковський дав зрозуміти,

що царський уряд не має наміру втручатись у війну України з Польщею. 22 квітня Хмельницький відпустив Унковського до Москви. Разом з Унковським поїхав до Москви й новий посланець гетьмана, одна з найбільше довірених і близьких до нього осіб — чигиринський полковник Федір Вешняк.

Перебуваючи на Україні, Унковський розвідував про настрої українського народу в питанні про приєднання до Росії; тут він переконався, що цього дійсно хоче весь український народ, покладаючи керівництво цим приєднанням на „християнскої вере оборонителя и от проклятой веры свободителя гетмана Богдана Хмельницкого“¹. Переказував Богдан Хмельницький про бажання приєднання України до Росії і приблизно в березні через ігумена Могилевського монастиря Павла в Москву патріархові Паїсію для передачі царю². Так само російські полонені, що повертались через Україну, показували в січні 1649 року в Путивлі, що вони чули „ото всяких людей“ на Україні про бажання бути під владою російського царя³.

В листі, надісланому царю з Вешняком, Хмельницький просив царя вирядити своє військо проти Польщі і висловлював бажання, щоб цар „над нами царем и самодержцею был“.

5 червня цар прийняв Вешняка, а 13 червня відпустив його. В листі, надісланому Хмельницькому через Вешняка, цар указував, що між Росією і Польщею існує мирна угода і тому він не може ні прийняти Україну під свою владу, ні допомогти гетьманові своїм військом⁴.

Таким чином ми бачимо, що ні бажання українського народу, ні дипломатія Хмельницького не вплинули на царський уряд, не спонукали його до приєднання України до Росії, до збройної боротьби проти шляхетської Польщі.

Наступ литовського війська на повстанців. На початку 1649 року литовська шляхта розпочинає жваві воєнні дії проти повстанців на Білорусії і в близьких до неї місцевостях. На чолі литовського війська стає жорстокий, жадібний і енергійний польний гетьман князівства Литовського князь Януш Радзівіл. На початку січня Радзівіл вирушив з Бреста на Туров. Перед наступом литовського війська повстанці залишили міста Гродецьк, Туров, Овруч, Чорнобиль та ін. і стягли свої сили до Мозиря. В боротьбі

¹ Статейний список В. Унковського — Архив Министерства юстиции, Сибирский приказ, столб. № 1562, арк. 90—154; А. Востоков, Первые сношения Богдана Хмельницкого с Москвой, Киевская старина, 1887, № 8, сс. 714—744.

² Акты Южной и Западной России, т. III, № 244, с. 308.

³ Там же, т. VIII, дод. № 14, с. 286.

⁴ Там же, т. III, № 245, с. 309; № 252, с. 317; № 255, с. 319; № 256, сс. 320—321.

проти наступу війська Радзівілла білоруські повстанці билися пліч-о-пліч з повстанцями українськими. Займаючи згадані міста і їх околиці, військо Радзівілла надзвичайно жорстоко розправлялось з місцевим населенням. Грабування людності було звичайним, повсякденним явищем. Повстанців і взагалі підозрюваних в участі в повстанні, а також людей зовсім непричетних до нього, садили на палі, четвертували. Російський посланець до Польщі Г. Кунаков записує, що „около Орши и Менска и Новогродка, и Слонима и Брести Литовской на палях многие люди, а иные на колье четвертованные; а сказывали тех мест мешане, что все то кажнены мешане из животов и бедные люди невинные“¹.

В Мозирі повстанці дали війську Радзівілла відсіч; тут на чолі повсталих стояли місцевий сідельний майстер і Михненко. Військо Радзівілла 31 січня захопило Мозир, вчинило там також нелюдські грабунки, вбивства, палило будинки. Особливу жорстокість виявляли наймані іноземні частини. Вони вбивали не тільки повстанців-чоловіків, а й жінок і навіть дітей (сучасник—офіцер литовського війська, вищезгаданий Б. Машкевич, який тоді вже був у війську Радзівілла, каже, що ці люди наймаються на службу лише для грабунку). Михненка, що попав у полон, як і багатьох інших повстанців, було посаджено на палю. Радзівілл використав захоплення Мозиря й для особистої наживи. Після заволодіння містом і кар над повстанцями військо з міста було виведене, а спеціально виділені військові відділи забирали в місті все цінне, насамперед метал і гроші в казну Радзівілла; це тривало два дні. Лише після цього війську було дозволено вступити в місто і грабувати його. Оскільки все цінніше було забране для Радзівілла, а також розграбоване зазначеними відділами, то для більшості війська залишились дрібниці, як говориться в приказці — „На тобі, небоже, що мені негоже“, — з жалем записує той же Машкевич².

Спід Мозиря Радзівілл рушив на Бобруйськ, де також були українські повстанці на чолі з Піддубським. Місто Радзівілл захопив 12 лютого. Українські козаки на чолі з Піддубським уперто боронились у дерев'яній башті і, на решті, щоб не потрапити живими в руки ворога, самі підпалили її і майже всі загинули в ній. Піддубський же попав у полон. Три дні з наказу Радзівілла садили на палі людей, яких уважали причетними до повстання. Першим посадили на палю Піддубського, який шість годин мучився на ній; під час катування він попросив напиться води, а також, щоб у православних церквах міста йому відзвонили від-

¹ Акты Южной и Западной России, т. III, № 243, с. 297.

² Дневник Б. Машкевича, сс. 433—435, 437.

хідну, щоб він сам ще міг її послухати. Крім кари на смерть, вживали і інших: так, щось двісті семидесяти повстанцям було відрубано праву руку. Потім Радзівілл захопив Речицю¹.

Хмельницький, довідавшись про ці „подвиги“ Радзівілла, написав останньому листа, де загрожував, що коли Радзівілл не припинить розправи з повстанцями, то й він, Хмельницький, маючи коло чотирьох тисяч полоненої шляхти, матиме кого карати. Це, а також укладення в Переяславі перемир'я, припинило дії литовського війська.

Рухи проти шляхти бачимо й на початку 1649 року. Так, 6 лютого в Фастові під час ярмарку було вбито тринадцять шляхтичів². Взагалі ж шляхта, боячись селян, не поспішала, хоч і мала згадану вище згоду Хмельницького, повернутися до своїх маєтків. В щоденнику В. Мясковського, про який будемо говорити далі, в записі від 22 лютого читаємо, що, крім князя Корецького, жоден шляхтич не повернувся до своїх маєтків у місця, які залишилися під регіментом українського війська. В тих же місцевостях, де шляхта почувала себе міцно, маючи підтримку польського війська, почалися репресії проти селян, і це викликало нові вибухи повстань. Так, у Галичині повстання спалахнуло вже в січні; число повстанців досягло шістнадцяти тисяч. Ще на початку березня шляхти не вдалось придушити ці рухи³. В Острогу і Язловці шляхта вдалась до репресій, місцева людність закликала козаків, які й допомогли розгромити її.

Виступають повстанці і проти православного духовництва на Лівобережжі — на Миргородщині й Прилуччині. Митрополит С. Косов передав у лютому Богдану Хмельницькому скаргу, що в вищезгаданих місцевостях козаки не лише „важаться“ втручатися в церковні справи, а й „самых тых священников, духовных отцов своих не тилко зневажати, але й здоровья их позбавляти“, так що „на разных местех до килку на сту особ мало о смерть биючи, забиваючи, не приправлено“⁴.

В лютому ж відбуваються переговори представників польського уряду з Богданом Хмельницьким у Переяславі.

¹ Theatrum Europaeum, t. VI, ss. 811—812; Я. Смирнов, Рисунок Киева, ss. 237—240; деякі не використані Смирновим факти дає щоденник Б. Машкевича (Дневник Б. Машкевича, ss. 435—436).

² Latopisiec Jerlicza, I, s. 173.

³ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 66, с. 328; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, в. II, отд. II, с. 129; Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 72, с. 205.

⁴ Універсал Богдана Хмельницького від 23 лютого див. В. Модзалевский, К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря и Лубенскими казаками в 1649—1661 гг., Киевская старина, 1906, № 3—4, ss. 65—66.

Переговори представників польського уряду з Богданом Хмельницьким у Переяславі. Розгром польського війська під Пилявцями, переможний похід українського війська під Львів і Замостя, відсутність у шляхетської Польщі на той час достатніх військових сил для боротьби проти України — все це дало в польських урядових колах перевагу партії Ю. Оссолінського. Знову на сцену виступає ідея тимчасових поступок козацькій старшині й реєстровому козацтву, відокремлення їх від „черні“, розгром останньої, а потім і приборкання козацтва й старшини. Для закінчення переговорів з Хмельницьким навіть уважали необхідним піти й на деякі поступки селянам з тим, щоб згодом вдатись і до репресій. Недарма ж один з королівських посланців до Хмельницького, С. Олдаковський, писав 23 грудня до А. Сенявського, що тепер не варто карати селян за повстання 1648 року; треба почекати, поки закінчиться комісія з Хмельницьким і „тоді кожен зможе своїх зрадників карати“¹.

В кінці 1648 року польський уряд призначив комісію для переговорів з Хмельницьким. До складу її увійшли А. Кисіль, М. Бржозовський, М. Кисіль, В. Мясковський, Я. Зелінський, а також два королівські секретарі — З. Четвертинський і згаданий Я. Смяровський. Останній, судячи з його пізнішої діяльності, мав також завдання краще налагодити польську розвідку на Україні. Крім згаданих осіб, до комісії було призначено ряд осіб, так би мовити, з канцелярсько-технічного апарату.

По дорозі, коли комісари їхали повз Київ, митрополит С. Косов і архимандрит Печерського монастиря І. Тризна поінформували комісарів на таємній нараді про зміну настроїв Хмельницького, про трудність, майже неможливість досягти з ним угоди². Народ скрізь надзвичайно вороже ставився до представників польського уряду.

9 лютого комісари прибули до Переяслава, де вже чекали їх гетьман Хмельницький та козацька старшина. Вже першого дня на обіді в гетьмана комісари вислухали немало висловлень Хмельницького й старшини проти Є. Вишневецького, О. Конєцпольського, Д. Чаплицького та інших „ляхів“. Другого дня на майдані перед двором гетьмана відбулась прилюдно передача комісарами Хмельницькому від імени короля інсигній гетьманської влади — булави і прапора. Ледве А. Кисіль розпочав промову, як експансивний полковник Ф. Джалалій закричав: „Король, як король,

¹ Supplementum ad historica Russiae monumenta, с. 188; пор. Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 24, с. 52.

² Michałow., № 100, с. 364; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 66, с. 315; № 67, с. 330; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, в. II, с. 134.

але ви короленята, князі броїли багато й наброїли. А ти, Киселю, кість від костей наших, відщепився і пристаєш з ляхами“. Після передачі інсигній Хмельницький запросив комісарів до себе на обід. Тут він, відповідаючи на витійоваті промови А. Киселя, сказав, що комісії зараз відбутися не можна, бо все військо і старшина відсутні, а без них не може бути й комісії. До того ж, зазначив гетьман, Є. Вишневецького за його жорстокі вчинки не покарано, а Чаплицького йому, Хмельницькому, не видано.

12 лютого комісари послали М. Киселя і З. Четвертинського до гетьмана з проханням призначити час для переговорів і трактатів. Хмельницький відповів: „Коротко скажу: з тої комісії нічого не буде; тепер за три або чотири тижні мусить бути війна. Виверну я вас усіх ляхів догори ногами і так потопчу вас, що будете під ногами моїми, а наостаток віддам вас у неволю царю турецькому. Король хай буде королем, щоб карав і стинав шляхту, дуків, князів, аби був собі вільний: згрішить князь — урізати йому шию, згрішить козак — те ж і тому вчинити. Правда то є, що я мала і лиха людина, але бог те мені дав, що я есмь єдиновладець і самодержець руський. А не схоче король королем вільним бути, то як собі хоче“.

13 лютого під час переговорів А. Кисіль розкрив свої головні карти. Він умовляє Хмельницького, щоб останній відокремив селян від козаків, „аби хлопи орали, а козаки воювали“, обіцяє збільшення козацького реєстру до двадцяти-п'ятнадцяти тисяч, радить розпочати краще війну з Туреччиною і Кримом, обіцяє задовольнити Хмельницького в справі з Чаплицьким. На це гетьман дав яскраву відповідь: „Шкода говорити! Досить було часу для трактату зі мною, коли Потоцькі мене шукали, гнали за Дніпро, на Дніпрі; був час після Жовтоводської й Корсунської битви, був час на Пилявцях і під Константиновим; був, нарешті, час під Замостям і коли я від Замостя шість тижнів ішов до Києва. Тепер уже часу нема: я показав те, про що ніколи не думав, а тепер докажу, що надумав. Виб'ю з ляцької неволі народ руський. Раніш я воював за свою кривду й шкоду, а тепер буду воювати за нашу православну віру. Допоможе мені в тому вся чернь по Люблін, по Краків; вона мене не відступить і я її не відступлю, бо то права рука наша, аби ви, знісши хлопів, не вдарили на козаків“. Далі Хмельницький загрожував шляхетській Польщі своїм союзом з татарами і сказав: „За границю на війну не піду, шаблі на турків і татар не підйму; досить маю тепер на Україні, на Поділлі, на Волині, досить маю вчасу й достатку в землі й князівстві моєму по Львів, Холм і Галич. Ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: „Сидіть, мовчіть, ляхи!“ Дуків і князів туди зажену, а будуть

за Віслою брикати, знайду їх певно й там. Не залишиться в мене й нога жодного князя й шляхетки тут на Україні, а коли схоче котрий з нами хліб їсти, нехай війську Запорізькому буде слухняний, а на короля не брикає“.

Не попустили свого й козацькі полковники, які казали: „Вже минули ті часи, коли сіддали нас ляхи. Нашими ж людьми християнами, драгунами сильні нам були; тепер ляхів не боїмося. Дізналися ми того під Пилявцями: не ті ляхи, що раніш були і громили турків, москву, татар, німців. Не Жолківські, не Ходкевичі, Конецпольські, Хмелецькі, а Тхоржевські, Зайончковські (тобто страхополохи — від тхір, заєць — *М. П.*), діти, прибрані в залізо; померли від жаху, лише побачили нас і повтікали“. Далі Хмельницький сказав: „Я вже по полках обіслав, аби коней годували і в похід були готові, без возів і гармати: знайду я то в ляхів. Хто б козаків узяв на війну хоч один віз — накажу тому голову утяти; не візьму і я з собою жодного воза, хіба сакви“. Не погодився Богдан Хмельницький і на пропонуване Киселем збільшення реестру, заявивши, що скільки захоче він, гетьман, стільки в реестрі й буде козаків. Коли польські представники почали докоряти Хмельницькому, що в Києві повстанці убивають польську шляхту і що керує цим посланий гетьманом брацлавський полковник (тобто Данило Нечай), Хмельницький відповів: „Невинних я не казав забивати... Вільно мені там рядити! Мій Київ. Я воевода київський“. Польські комісари довідались тим часом про зміст (правда, в загальних рисах) посольства згаданого вище Міхайлова до Хмельницького.

Нарешті, польські комісари стали добиватися, з чим, нарешті, погодиться Хмельницький. Після довгих переговорів гетьман виставив такі умови перемир'я: скасування унії в Київському воєводстві, щоб не було й назви її; надання місця православному митрополитові в польському сенаті; щоб київський воевода і каштелян були лише з православних; єзуїти не мають права жити в Київському воєводстві; Є. Вишневецький не може бути коронним гетьманом; комісія для закінчення переговорів має бути „по першій траві“ — в середині травня на Росаві; на цій комісії гетьманові мусить бути виданий Чаплицький; під час перемир'я польське військо і військо литовське не мають права вступати в українські землі по річки Прип'ять і Горинь у Київському воєводстві, а в Брацлавському й Подільському воєводствах — по Кам'янець-Подільськ. Спочатку польські представники відмовлялись від таких умов і виставили свої, які Хмельницький перекреслив і наказав польським комісарам виїжджати з одним лише його листом і „з війською скорою готовою“. Тоді польські представники, щоб виграти час, погодились на умови Хмельницького.

У 16 лютого польські комісари бачились перед своїм від'їздом з Хмельницьким, який передав комісарам підписані ним умови перемир'я і листи королю й Оссолінському. Прощаючись, гетьман сказав: „Не знаю, що й вийде з тої другої комісії, коли молодці не захочуть задовольнитися двадцятьма чи тридцятьма тисячами реєстрового війська і своїм удільним панством. Побачимо“. З такою відповіддю й виїхали польські представники з Переяслава¹. В листі, надісланому до короля, Богдан Хмельницький, повторюючи в основному ті ж вимоги, що й у пунктах перемир'я, ставив ширше питання про скасування унії, а саме: вимагав повного скасування її і при тому на всій території Польщі, включаючи сюди й князівство Литовське².

Аналізуючи хід і наслідки переговорів в Переяславі, можна констатувати такі основні моменти. Польський уряд не досяг того, чого прагнув добитись на цій комісії, не досяг мети, необхідної шляхетській Польщі для підготовки придушення визвольної війни українського народу, а саме: відокремлення козацтва від селянства, розриву союзу Хмельницького з кримським ханом, введення козацтва в рамки обмеженого реєстру і спрямування козацтва, замість шляхетської Польщі, на закордонні воєнні дії. Все, чого могли досягти польські представники, — це було тимчасове перемир'я (фактично воно вже існувало з часу відступу війська Хмельницького спід Замостя на Київ); але це перемир'я й самі польські представники вважали непевним і нетривким. Замість цього суто ефемерного „успіху“ польський уряд мусив визнати Богдана Хмельницького гетьманом, титул, якого попередники його, як відомо, не мали (вони мали звання „старшого“), і ствердити надання цього титулу врученням гетьманові від імени короля булави й прапора. Невдалими для себе вважали переяславські переговори й самі польські комісари, називаючи цю комісію „несмачною, небезпечною“ і незакінченою³; невдалою вважали її для шляхетської Польщі й сучасники, як от Твардовський, Єрліч, Кушевич⁴.

Розглядаючи перебіг цієї комісії, ми повинні констатувати, що тут з українського боку Богдан Хмельницький

¹ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 66, сс. 314—327 (щоденник учасника комісії з польського боку — В. Мясковського); найголовніші інші видання цього щоденника: Zbiór Pamiętników o dawne... Polsce, Niemciewicz, t. IV, Warszawa 1822; Северный архив, 1827, № 1—2; Źródła do dziejów Polskich M. Grabowskiego i A. Przewdzieckiego, t. I, Wilno 1843; Michałow., № 103.

² Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 68—69, сс. 332—335; Supplementum ad historica Russiae monumenta, сс. 188—189; Latopisiec Jerlicza, I, сс. 93—95; Michałow., № 101—102, сс. 366—368.

³ Zbiór Pamiętników... Niemciewicz, t. IV, сс. 381—383.

⁴ S. Twardowski, Wojna Domowa, с. 47; Latopisiec Jerlicza, I, сс. 73—74. Жерела до історії України-Русі, т. VI, сс. 69—70.

чітко поставив питання про цілковите визволення українського народу від іга шляхетської Польщі, питання, яке в дальшому вже не знімалось з порядку денного. З інших моментів відзначимо такі. Хоч Хмельницький погодився на перемир'я на умовах, які зовні здаються не дуже тяжкими для шляхетської Польщі, але пакт про скасування унії був, як я казав вище, ніяк неприйнятний для польської шляхти, бо це було б кінцем її колоніального наступу на Україну. Вимоги ж відносно Вишневецького і Чаплицького польський уряд теж не міг прийняти, бо це цілком суперечило б існуючому ладові в шляхетській Польщі. Коли ж Хмельницький і згадував під час цих переговорів про самодержавну владу короля, то лише для того, щоб поглибити ворожнечу між групами Оссолінського і Вишневецького.

Треба відзначити, що під час цих переговорів у Переяславі Хмельницький загрожував Польщі Туреччиною, татарами, а про Росію мовчав, дарма що саме тоді провадив через С. Мужилівського і патріарха Паїсія переговори з царським урядом про спільну боротьбу з Польщею і про приєднання України до Росії. З цього видно, як старанно гетьман ховав свій головний козир від польського уряду. Та це й зрозуміло, бо, як ми говорили, Смяровський добре налагодив на Україні польську розвідку і польський уряд міг довідатись про становище на Україні і про плани Хмельницького. А якби він довідався про плани українського гетьмана щодо Росії, тобто про його намір приєднати Україну до останньої, польська шляхта подала б відповідні факти кримському ханові; останній же ні в якому разі, як це й показали далші події, не міг би погодитись на це приєднання. В позитивному ставленні російського уряду до спільної боротьби України й Росії проти Польщі в 1649 році Хмельницький не був певний, і цілком справедливо. Тому розкриття польським урядом дійсних планів Хмельницького щодо Росії не лише позбавило б Україну союзу з Кримом на час війни, а й штовхнуло б Крим на союз з шляхетською Польщею проти України.

Тепер розглянемо питання, чому Богдан Хмельницький так рішуче став на непримиренну позицію відносно шляхетської Польщі, на шлях рішучої розправи з нею, на шлях приєднання і, при тому якнайшвидше, України до Росії, а також відкинув і тимчасовий план співжиття України з Польщею.

Сучасники, ті ж самі представники польського уряду, що їздили з комісією до Переяслава, пояснювали цю зміну в настрої Хмельницького головним чином впливом згаданого ієрусалимського патріарха Паїсія¹. В історичній бур-

¹ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 67, с. 330; Michałow., № 100, с. 364; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, в. II, с. 134.

жуазно-націоналістичній літературі панує думка М. Грушевського, що напрямок намірів Хмельницького, зміну його політики визначали кола київської інтелігенції.

Тим часом головною причиною рішучої непримиренної політики Хмельницького до шляхетської Польщі був настрій українського народу взагалі, а селянства, основної сили визвольної війни, зокрема. Вже самий щоденник подорожі згаданих польських комісарів до Переяслава дає ряд яскравих доказів непримиренно ворожого ставлення українського народу до шляхетської Польщі. Тут ми читаємо, що „чернь“ озброюється на боротьбу проти шляхти, не бажаючи навіть мати панів; міщани київські не допускають комісарів польського уряду навіть заїхати до Києва. Далі ми побачимо, як однодушно ставав український народ у 1649 році на війну з Польщею. Звичайно, все це урахував Хмельницький. Не недосвідченим юнаком виступив він на боротьбу з шляхетською Польщею; це був уже мудрий, сивоголовий „муж совета и разума“.

Крім того, відіграло тут роль і те, що шляхетська Польща розглядала всяку угоду з Хмельницьким лише як тактичний крок для підготовки наступу на Україну. Ще згаданий Я. Смяровський, перебуваючи в Хмельницького під Замостям, переконався, що без допомоги свого війська Польща не діб'ється ніяких трактатів з Україною. Коли польський уряд і пішов у кінці 1648 — на початку 1649 року на переговори з Хмельницьким, то лише тому, що тоді Польща не мала сили для продовження війни, для негайного наступу. Затягнувши ж справу тимчасовою угодою, польський уряд сподівався мати час для поліпшення свого військового становища. Новий же король Ян-Казімір став слухняним зняряддям у руках магнатів і єзуїтів.

Все це було добре відоме гетьманові через його добру розвідку. Посланець А. Киселя, повернувшись у травні того ж року від Хмельницького, приніс звістки, одержані від польської розвідки, що Хмельницький знає все, що діється в Польщі¹. Під час же переговорів у Переяславі на бік Хмельницького перейшов писар А. Киселя — Соболь; тоді ж до Хмельницького перейшов і другий шляхтич — Ярмолович. Про перехід цих осіб на бік Хмельницького згаданий Мясковський записує в своєму щоденнику, що це дуже пошкодило справі комісарів, бо особи ці були в курсі планів і нарад комісії². До того, такий вчинок керівників польського війська саме під час переяславських

¹ Ојсз. спомінкі, т. II, с. 37; Michałow., № 115, с. 397; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 77, с. 344.

² Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 66, с. 327.— Соболя ми бачимо як особу, близьку до Хмельницького (покойовим гетьмана) і в 1655 році (Жерела до історії України-Русі, т. VI, с. 130).

переговорів, як несподіваний військовий напад на Бар¹, ясно свідчив, як ставиться польський уряд до України.

Після такого кінця Переяславської комісії обидві сторони продовжують ще жвавіше готуватись до війни. Богдан Хмельницький шукає собі спільників для неї, веде переговори з Росією (вищезгадане посольство до Москви Ф. Вешняка), шукає допомоги в кримського хана, в Семиграді, звертається по допомогу до донських козаків. На початок кампанії Хмельницький мав лише тісний військовий контакт з кримським ханом Іслам-Гіреєм III. Від донських козаків були лише допоміжні невеликі військові відділи, складені з тих донських козаків, що раніш перебували в війську запорізькому або були походженням з України².

Готувалась до війни і шляхетська Польща. Там підготовка йшла в таких напрямках: з одного боку, готували війська для війни, а з другого — вживали заходів до скинення Хмельницького з гетьманства, організувавши проти нього змову серед козацької старшини. Ще в Переяславі польські представники встановили, очевидно через розвідку Смяровського, що проти Хмельницького були й незадоволені³. Керівники польської політики й вирішили використати це; коли до Варшави повернулися члени згаданої комісії Я. Смяровський і М. Кисіль, відбулась таємна нарада короля, канцлера, підканцлера і кількох сенаторів.

Після цього був виряджений до Хмельницького Смяровський. Останньому король дав кілька десятків привілеїв з порожнім місцем для вписання імени певної особи; їх Смяровський потайки мав роздавати тим особам з козацького війська, які відстануть від Хмельницького і будуть працювати згідно з вказівками Смяровського⁴. Очевидно, малося на меті вчинити терористичний акт проти гетьмана; іншої мети Смяровський не міг поставити, бо при тому авторитеті, який мав у ті часи Хмельницький серед українського народу, не можна було розраховувати на просте скинення його з уряду. А. Кисіль, який одержав уже в цей час, після смерті Я. Тишкевича, київське воеводство, з свого боку продовжував свою стару дворушницьку політику. Він листується з Хмельницьким, подаючи останньому поради, як відокремити „чернь“ від козаків і замиритися з Польщею; одночасно з цим він розсилає листи до окремих полковників, підбурюючи їх проти Хмельницького, закидаючи останньому його крутий, самовладний характер, каже, що гетьман веде переговори з іншими країнами, провадить відло-

¹ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 66, с. 324.

² Архив Министерства юстиции, Сибирский приказ, столб. № 1562, арк. 149.

³ Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 66, с. 329.

⁴ Ojcz. spominki, т. II, сс. 16, 142.

відну політику, не рахуючись з козацькою старшиною, навіть діє без відома останньої¹.

Але й ці заходи польського уряду зазнали невдачі: розвідка Хмельницького розкрила ці плани, викривши шпигунів Смяровського, з яких скоро лишилося тільки два². Таємна роздача привілеїв козацькій старшині для підбурення її проти Хмельницького також була скоро викрита. Такі привілеї Смяровський роздав чотирьом особам, але п'ятий поінформував про це Хмельницького. Останній скликав раду старщини, де виклав цю справу. Смяровський пробував відмовлятися, але при трусі в нього в шкатулці були знайдені привілеї. Тут же на раді старшина і вбила його³. Кисіль же цілком утратив довір'я Хмельницького, який раніш думав перетягти його на свій бік⁴, і навіть давав Киселеві відділи війська для охорони маєтків⁵. Тепер про це вже не було й мови.

Все це показало Богдану Хмельницькому, що ні про яку навіть тимчасову угоду з шляхетською Польщею не може бути й думки, що король Ян-Казімір є слухняне знаряддя магнатів і єзуїтів, що тільки зброєю можна розв'язати питання дальшої долі українського народу.

5. ВІЙНА 1649 РОКУ І ЗБОРОВСЬКА УГОДА

Загальнонародне піднесення на Україні на боротьбу з шляхетською Польщею. В той час, коли Богдан Хмельницький посилав посольство Ф. Вешняка до Росії, підготовка до рішучої розправи з шляхетською Польщею йшла на Україні повним ходом. Ряд сучасних подій джерел кажуть про те надзвичайне піднесення, що охопило всі кола українського народу.

Наприклад, сучасник подій Самовидець-Ракушка запісє пізніше в своєму літопису про настрій люду України перед цією війною. Він каже, що „так усе, що живо, поднялося в козацтво, же заледво знайшов в яком селе такого человека, жеби не мал албо сам, албо син до войська ити;

¹ Ojcz. spominki, t. II, ss. 26—29, 30—33; пор. Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 76, с. 171.

² Michałow., № 119, с. 406.

³ Ojcz. spominki, t. I, с. 142. — М. Грушевський не вважає певною звістку королівського секретаря Є. Піночі про ці привілеї. Він ґрунтується на тому, що з цих привілеїв відомий лише один, той, у який нібито Хмельницький вписав собі королівські надання. Але хто зберігав би ці привілеї, давані за зраду своєї країни? Загинули, безперечно, як ті, що одержали їх, так і самі привілеї. Захоплені ж у Смяровського незаповнені привілеї залишились, ясна річ, у Хмельницького. Є. Піночі, як секретар польського короля, безперечно, добре знав цю справу, і тому його звістка заслуговує на повне довір'я.

⁴ Напр., Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 66, с. 319.

⁵ Напр., Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 113, сс. 250—252.

а ежели сам нездужал, то слугу паробка посилал. А иние килко их было все ишли з двора, тилко одного зоставали¹. Не відставали від руху селян і міста. Той же Самовидець каже про міста, що „же навіть где в городах были и права Майдебурские, и присяглие бурмистрове, и райцы свои уряды покидали, и бороди голили, до того войска ишли: бо тие себе зневагу держали, который бы з бородою неголеною у войску был“¹.

Ряд сучасних подій джерел свідчить про надзвичайну рішучість і завзяття, з яким український народ став на війну з польською шляхтою. Богдан Хмельницький видав універсал до народу, де закликав, щоб „всі, хто в бога вірує, купчилися до громади, чернь і козаки“; в цьому універсалі гетьман запевняв, що „вже панів потім не буде“². Миргородський полковник М. Гладкий наказав своєму полкові „всяким людем, которой может на лошади сидеть, итить в войско к гетману Хмелницкому“³. І ці заклики не були пустим звуком. На рішучу боротьбу з польською шляхтою ставала вся людність. Ще в квітні захоплений у полон під Речицею козацький сотник Федько показував, що „чернь так роз'ятрилася, що або хоч шляхту знищити, або самій загинути“⁴. В квітні (приблизно) Смяровський повідомляв з Чигирина, що „чернь з усюду пливе, як муравлі“⁵. В травні від польської розвідки з Чигирина були відомості, що „козаки й хлопи на голову купчаться“⁶. 11 травня російські розвідники, які повернулись до Севська, показували, що весь люд України рушив до Богдана Хмельницького в військо, а дома залишились „только самые старые люди да самые малые“⁷. „Всі на голову вийшли з України, тільки діти та жінки залишилися дома, взагалі лише нездатні до війни залишилися для жнив“, — показують захоплені в липні в полон козацькі бранці⁸. „Вся чернь пливе до Хмельницького“, — пише в липні А. Кисіль до Ю. Оссолінського⁹. Захоплений у полон на литовському фронті козак казав: „Всі ми на тому стоїмо, аби жодного шляхтича не було і на згоду дозволити не хочемо“¹⁰. Мало того: навіть ті українці, що перебували в торгових справах (купівля хліба, солі) в межах Росії, в Путивлі і в Путивльському повіті, як повідомляв

¹ Летопись Самовидца, с. 20.

² Ojcz. spominki, t. II, с. 42.

³ Акты Южной и Западной России, т. VIII, дод. № 22, с. 295.

⁴ Michałow., № 105, с. 387; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 70, с. 336; № 72, с. 339.

⁵ Michałow., № 119, с. 406.

⁶ Там же, № 115, с. 397; Ojcz. spominki, t. II, с. 37; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 77, с. 344.

⁷ Акты Южной и Западной России, т. III, дод. № 56, с. 58.

⁸ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 131, с. 295.

⁹ Michałow., № 131, с. 418.

¹⁰ Ojcz. spominki, t. II, с. 42.

у липні царя путивльський воевода, „пошли в схід к гетьману черкаському к Богдану Хмельницькому“¹.

На такій же непримиренній позиції стояла й козацька старшина. Так, у квітні Федина з Рашкова казав, повертаючись з посольства від Буджацької орди, що „скорше язики людські назад повернуться, аніж ляхи над нами панувати будуть“². Сам же Богдан Хмельницький казав вицезгаданому Смяровському, що з шляхетською Польщею „угоди жодною мірою бути не може: стіна з стіною вдариться — одна впаде, друга зістанеться“³.

Український народ не тільки одностайно підіймався на збройну боротьбу з панською Польщею, а й давав на це матеріальні ресурси. З кожного господарста брали чотири талари (сума на ті часи чимала) на військові потреби Хмельницького⁴, і немає ніяких даних, щоб хтось був проти цього. Про те, якого загального характеру набрало народне піднесення, свідчить лист М. Остророга (від кінця червня), одного з керівників польського війська на Україні; Остророг скаржився, що знайти „шпигуна між тою Руссю дуже трудно, бо всі вони бунтівники; коли ж захопиш полоненого, то хоч спали його, а правди не скаже“⁵; від полонених українців не можна нічого добитися „ані добрими заходами, ані муками“⁶.

Український народ уважав свою країну вже відірваною від шляхетської Польщі. Так, ще в травні від польської розвідки з Чигирина були відомості, що коли прийде до угоди, то козаки хочуть бути при удільному князівстві Руському і щоб король дав присягу на всі ухвали⁷. В квітні Хмельницький у листі в Крим до калги-султана підписується як гетьман без королівського титулу⁸. Так само й козацька старшина в листуванні з російськими урядовцями пише титул Хмельницького без титулу польського короля. Наприклад, Ф. Коробка 18 липня в листі до вольновського воеводи пише на початку листа: „Божиєю милостию, Богдан Хмельницький, гетман с войском запорожским“; в листі згадується „Богдан великий гетман“⁹. Зустрічаємо й інші подібні випадки імену-

¹ Архив Министерства юстиции, Малороссийский приказ, столб. № 5, арк. 147—151.

² Michałow., № 107, с. 389.

³ Там же, № 119, с. 406.

⁴ Ojcz. spominki, t. II, с. 42.

⁵ Там же, t. II, с. 54; Michałow., № 122, с. 412; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 84, с. 355.

⁶ Ojcz. spominki, t. II, с. 57.

⁷ Michałow., № 115, с. 397; Ojcz. spominki, t. II, с. 37; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 77, с. 344.

⁸ Michałow., № 108, с. 391; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 71, с. 338.

⁹ Архив Министерства юстиции, Малороссийский приказ, столб. № 5, арк. 152—154.

вання Хмельницького без королівського титулу. Так же титулюють його і російські урядовці¹. В церквах на Україні під час служби також не згадували імени короля. Це теж дуже показово, бо ми знаємо, яку роль грала релігія в часи феодалізму. Посланець А. Киселя до Хмельницького був у травні на Подніпров'ї і, повернувшись, показав, що „в тих сторонах і церквах короля нашого й іншої власті не чути, окрім гетьмана з військом запорожським“. Росіянин А. Суханов (монах), що проїздив в 1649 році через Україну, доносив у липні царю, що на Україні „по городам, государь, везде бога молят в церквах на многолетии и в октеньях и в молитвах и в чашах заздравных поминают гетмана Зиновия Хмельницкого и все благочестивое войско“².

Хоч російський уряд відмовився дати збройну допомогу українському народові в боротьбі проти шляхетської Польщі (він лише дозволив українцям купувати в Росії хліб і сіль без мита)³, але українці і в цей час останню надію покладали на Росію. Тому влітку 1649 року прикордонні воеводи й мають звістки від розвідників і від росіян, які бували на Україні в торгових справах, що українські люди кажуть, що в разі перемоги шляхетської Польщі „им де всем бежать в твое государево Московское государство“⁴.

Влітку ж 1649 року розгораються военні дії на різних фронтах і з боку українського народу, який виявляє велике завзяття і героїзм, подібних яким не знає історія того часу.

Военні дії влітку 1649 року. Під час підготовки до воєнних дій 1649 року (кінець весни — початок літа) в різних місцевостях України вибухають повстання проти шляхти. Так, у квітні біля Черемоша (в Галичині) селяни напали на будинок фактора в Кутах. В той же час селяни с. Юнашкова виступили проти пана Т. Скопівського⁵. Були виступи селян і в інших місцевостях Галичини. Але ці розпорошені виступи, ясно, не могли привести до перемоги; польський уряд мав у Галичині досить військової сили для придушення їх.

На Наддніпров'ї саме під час мобілізації людності на війну мав місце виступ проти шляхти в Києві. Тут у травні понад тисяча повстанців підступила під місто; на чолі їх став дирульник Богдана Хмельницького — Полегенько, киянин. Повстанці ввійшли до міста і тут перебили багато

¹ Напр., Акты Южной и Западной России, т. III, дод. № 71, с. 74; № 270, с. 338.

² Христианское чтение, 1882, ч. 2, с. 723.

³ Акты Южной и Западной России, т. III, № 250, с. 316.

⁴ Напр., Акты Южной и Западной России, т. III, № 265, с. 331; т. VIII, дод. № 23, с. 295.

⁵ Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 126, сс. 274–275; № 117, с. 264.

шляхти й католицького духівництва, що переховувались у Києві¹.

220 / Головні сили війська шляхетської Польщі були розташовані на Волині і Поділлі, а друга група була на білоруському фронті. На чолі подільсько-волинської групи стояли А. Фірлей і С. Лянцкоронський; крім того, Є. Вишневецький гуртував навколо себе військові частини на південній Волині. На чолі війська на білоруському фронті стояв Я. Радзівілл. Сам король Ян-Казімір, зібравши й посполите рушення, мав теж вирушити на Україну. В польському війську було також кілька тисяч найманих іноземних вояків².

Вирушення Хмельницького в похід затрималось тим, що кримський хан зтяг свій виступ. Нарешті, 31 травня гетьман вирушив з Чигирин³. Про военні плани Хмельницького певних даних немає. Полонений з українського війська показував у червні, що гетьман „ради чернецької не держить і ми не знаємо, куди він іде“⁴. Судячи ж з розвитку воєнних дій, план Хмельницького полягав у тому, щоб, виставивши заслін проти сил Радзівілла, погромити до приходу короля те польське військо, яке вже було на театрі воєнних дій, а потім розправитись і з військом короля, — план, якому не можна не дати високої оцінки.

На початку червня Хмельницький об'єднався з військом кримського хана Іслам-Гірея⁵ і рушив далі проти польських збройних сил на Волинь. Попереду йшов брацлавський полк Д. Нечая; полк миргородський М. Гладкого був в ар'єргарді⁶. І в цю кампанію, як і в попередньому році, татари захоплювали в полон людність України, грабували її майно тощо⁷. Перші бої українського війська з польським відбулися під Межибожем, де українськими частинами керував Д. Нечай. Тут у десятих числах червня розпочалися бої; коли ж серед польського війська рознеслись чутки про наближення головного війська Хмельницького, почалась паніка, подібна пилявецькій. Перші піддалися їй керівники польського війська, передусім Лянцкоронський. Серед жовнів виник навіть стихійний намір скликати

¹ Latopisiec Jerlicza, I, ss. 96—98.

² Акты Южной и Западной России, т. III, № 258, с. 322; № 277, с. 345; пор. т. VIII, дод. № 25, с. 297.

³ Michałow., № 127, с. 415.

⁴ Ojcz. spominki, t. II, с. 58.

⁵ Мурза татарський Тугай-бей, який минулого року керував допоміжним татарським військом на Україні, помер десь на початку 1649 року. (Ojcz. spominki, t. II, с. 52; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 66, с. 145).

⁶ Ojcz. spominki, t. II, с. 58.

⁷ Акты Южной и Западной России, т. III, № 265, с. 331; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 131, с. 295; Хмельницька летопись (міститься при виданні літопису Самовидця 1878 р.), с. 80.

„чернецьку раду“ і обрати самим відповідного регіментаря. Нарешті, польське військо рушило до Збаража, де й було закладено укріплений табір. На чолі війська став Вишневецький¹. Вважають, що тут було коло десяти тисяч здатних до бою жовнірів. 29 червня Хмельницький і кримський хан наблизились до Збаража на чолі кінноти, а потім прибув козацький табір і почалась облога збараських укріплень².

В цей же час у різних місцевостях України, де була ще польська влада, вибухають повстання проти шляхти. Ледве тільки в червні польське військо відійшло від Буга, Горині й Случі, як селянство повстало і приєдналось до Хмельницького. Сполучення польського війська з Кам'янець-Подільськом стало дуже трудне³. В червні біля Шульжинців (коло Крем'янця) було близько вісімнадцяти тисяч повстанців; в місцевості коло Звягеля, Вільська, Чернехова, Острополя теж діяли багатотисячні повстанські відділи⁴. В цей час розвиваються і воєнні дії на фронті проти війська Радзівілла. В Білорусії в квітні діяли відділи Макіри й Натальчича. Туди ж у квітні прибув і Небаба на чолі козацького відділу⁵, але, очевидно, Небаба залишався тут недовго, бо пізніше ми бачимо його під Збаражем.

Для затримки наступу литовського війська на фронті проти Радзівілла стояли полк Іллі Голоти, піхота чернігівського полку під проводом наказного полковника Степана Пободайла, а потім, коли наступ Радзівілла все ж продовжувався, Богдан Хмельницький послав на цей фронт військо, керування яким доручив своєму кумові і „правій руці“, київському полковнику Кричевському. 7 червня литовському війську під Загалем вдалось погромити відділи Голоти; сам Голота в цьому бою поклав головою⁶. 21 липня біля Лоева стався бій між військами Кричевського і Радзівілла. Бій був надзвичайно упертий і кривавий. Використовуючи перевагу кінноти, Радзівілл, хоч і ціною великих утрат, переміг; військо Кричевського зазнало поразки; сам Кричевський був поранений, попав у полон, де на третій

¹ Ojcz. spominki, t. II, ss. 50, 53—55, 57—58; Michałow., № 122, ss. 410—412; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 84, ss. 353—355; L. Rudavski, s. 42.

² Michałow., № 149, s. 444; № 150, s. 448; Жерела до історії України-Русі, т. V, № 13, с. 16; Starożytności, t. I, ss. 254—255.

³ Michałow., № 122, s. 411; Ojcz. spominki, t. II, s. 54; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 84, s. 354.

⁴ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 177, ss. 277—278.

⁵ Michałow., № 105, s. 387; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 70, с. 336; № 72, с. 339.

⁶ Michałow., № 128, s. 416; Ojcz. spominki, t. II, s. 59; Pamiętniki Radziwiłła, t. II, s. 378.

день помер. Від Кричевського Радзівілл хотів довідатись про плани Хмельницького; для цього він наказав лікувати Кричевського, але це не допомогло; на всі запитання Кричевський, який упав в гарячку, коли йому ставало легше, лише знизував плечима і нічого не відповідав. На третій день, коли Кричевський уже помирав, йому запропонували покликати попа. „Тут потрібно сорок попів“, — відповів Кричевський. — „А може покликати ксьондза?“. — „Дайте краще відро холодної води“, — знову відповів він. Весь час перед смертю він хапав себе за голову, сумуючи за програму битву, і так незламаний і помер.

Шлях для війська Радзівілла в тил України, на Київ, був, здавалось, відкритий, як про це мріяли шляхетські керівники. Але рушити на Київ та й взагалі продовжувати дальший похід на Україну Радзівілл не зміг. Коли ще до появи війська Кричевського Радзівіллою в тилу загрожували повстання селян, то при звістках про наближення цих козацьких частин повстання ці одразу вибухли. Повстанці обложили навіть такі міста, як Чичерськ і Кричев. Ясна річ, Радзівіллою було не до руху вперед, а треба було рятувати свій тил. Так у критичну для українського народу годину повстання білоруського народу дуже допомогло визвольній війні України. До того ж, великі військові втрати, брак військових і харчових припасів перешкоджали дальшому наступові Радзівілла, і 28 липня його військо повернуло назад від Лоева на Речицю¹.

Тим часом головне військо Хмельницького продовжувало облогу Збаража². Тут відбувались часті бої, в яких з обох боків були великі втрати. З боку українського війська під час цієї облоги загинув полковник С. Морозенко (Мрзовицький) („дуже жалкувала його чернь“, — говориться в щоденнику облоги³), про якого в народній пісні співається:

Ой Морозе, Морозенку, ти ж славний козаче,
За тобою, Морозенко, вся Україна плаче...⁴

Загинув під Збаражем і гадяцький полковник Бурлай, відомий здобуттям у свій час Сінопа⁵.

Нарешті, після ряду боїв і штурмів сили Хмельницького надзвичайно стисли польське військо в Збаражі. Облога

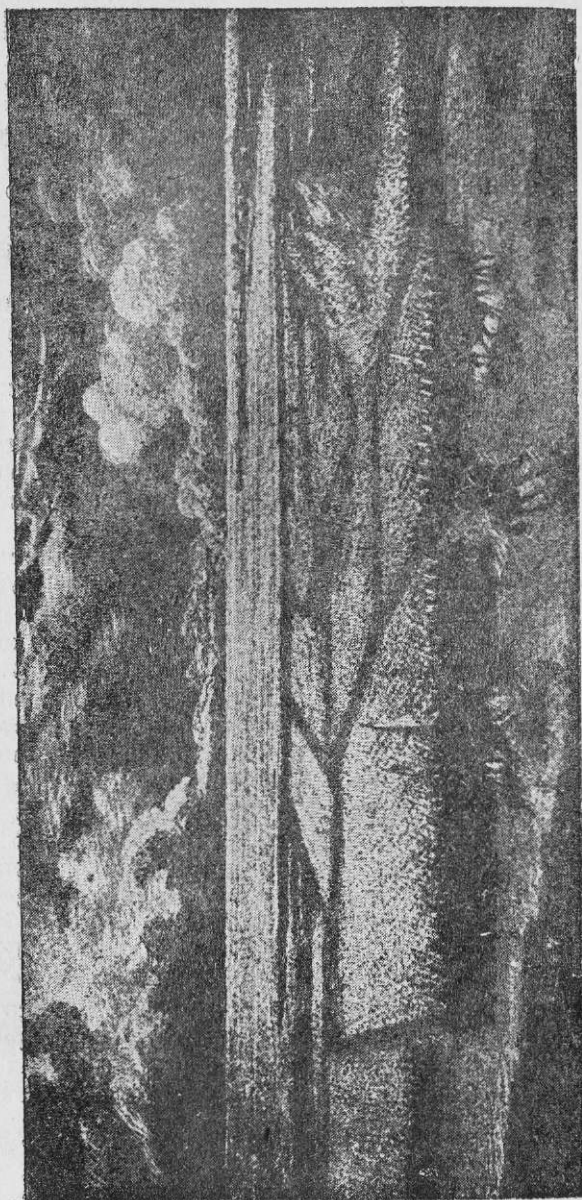
¹ *Rerum in Magno Dukatu Lithvaniae per tempus rebellionis russiae gestarum commentarius...*, Elbing 1655, сс. 68–70; Я. Смирнов, *Рисунки Киева*, сс. 243–246, 251–253.

² Головні джерела про цю облогу: Michałow., № 149—150; *Starożytności*, t. I, сс. 254–260.

³ Michałow., № 150, с. 453.

⁴ *Сборник Историко-филологического общества при Институте в Нежине*, т. V, Киев 1904, сс. 179–180.

⁵ V. Kochovski, *Annales Poloniae*, I, сс. 121–123.

Козацьке військо в поході.

Збаража була гетьманом організована так добре, що польським панам ніяк не вдавалось вирядити до свого обложеного війська посланців — пробратись туди не було ніякої змоги. Так само зазнав у липні невдачі й польський роз'їзд Кульчицького, який хотів захопити „язика“ з табору Хмельницького¹. Недарма ж обложені польські вояки скаржились, що й „птаха до нас і від нас не пролетить“². До того ж, у польському війську почався страшенний голод. Польські вояки „мусили стерво исти, а и того мало было, бо собак й кошок виели“, — каже про це сучасник³, звістки якого стверджуються і іншими джерелами різноманітного походження⁴. Військо Хмельницького поробило високі окопи і поставило на них гармати, з яких било польських вояків. Лише надії на наближення королівського і литовського війська утримували обложених від здачі.

Щождо Богдана Хмельницького і його помічників, то вони, згромадивши військо і міцно тримаючи його в руках, готувались до збройної розправи з королівською армією, яка вже підходила до театру воєнних дій на цьому фронті. Наближався, здавалось, час рішучої розправи українського народу з шляхетською Польщею.

Битва під Зборовом і Зборовський трактат. Польський король Ян-Казімір 13 червня вирушив у похід на Україну проти війська Богдана Хмельницького. На початок серпня королівська армія, що складалась як з шляхетських відділів, так і з численного найманого іноземного війська, вже наближалась до театру воєнних дій. Як і під час попередніх дій, належного ладу в королівському війську не було. Шляхта збиралась до війська мляво. Проте, що діється під Збаражем і в війську Хмельницького, відомостей в армії короля не було майже ніяких. Лише зрідка, та й то випадково, польським роз'їздам удавалось захопити „язиків“, але й від них вірогідних відомостей добути було не можна. В польському війську брак відповідного ладу, брак певних відомостей про військо Хмельницького компенсували різними приемними для себе чутками: говорили, що в українському війську немає ладу, що там панує голод, що селяни-повстанці дезертують з війська, що в Хмельницького з татарською старшиною великі непорозуміння тощо. Лише в двадцятих числах липня під Топоровим Ян-Казімір одержав звістку від обложеного

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 131, сс. 293, 296.

² Michałow., № 141, с. 428.

³ Летопись Самовидца, с. 21.

⁴ Хмельницкая летопись, сс. 89—90; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 131, с. 287; Акты Южной и Западной России, т. III, № 278, с. 450. Michałow., № 141—142, сс. 428, 431; № 150, с. 461; Supplementum ad historica Russiae monumenta, с. 444; J. Pastorii, Bellum Scithico-Cosacici, Dantisci 1652, с. 42.

в Збаражжі війська про тяжке становище останнього. Після цього король розпочав жвавіші військові акції і прискорив виступ на допомогу Збаражжю.

Польські пани вирішили також використати проти українського народу зрадника С. Забуського, особистого ворога Хмельницького. 28 липня в таборі під Топоровим Ян-Казімір видав універсал до українських козаків, в якому оголошував Хмельницького зрадником, позбавляв його уряду і призначав гетьманом С. Забуського¹. Там же цьому останньому було дано чотирьох в'язнів-українців, які мали поширювати серед українського народу королівські універсали. Характерно, що король призначив Забуського гетьманом, а не старшим, як попередників Хмельницького. Це була поступка польського уряду реєстровцям, але по суті поступка тактична, дрібна, а не принципіальна, бо про інші будьякі нові конкретні права реєстровцям у цьому королівському універсалі нічого не говорилось.

Крім того, Ян-Казімір призначив грошову нагороду за голову Хмельницького². Звичайно, ні універсали короля, ні ефемерне гетьманство Забуського, ні нагорода за голову Хмельницького ніяк не вплинули на рішучий намір українського народу до кінця битися проти шляхетської Польщі. Богданові Хмельницькому під Збаражем добре був відомий кожний крок королівської армії. Коли гетьман довідався про її наближення, він, залишивши під Збаражем частину війська на чолі з генеральним обозним І. Чорнятою, сам з кращим своїм військом і татарами рушив проти короля під Зборов. Цей маневр був зроблений так майстерно, що обложене в Збаражжі військо навіть не помітило цього. Вночі проти 5 серпня військо Хмельницького і татари наблизились до Зборова і там, відповідно до умов місцевості, вишикувались для нападу на поляків. Сам гетьман вранці зліз на високого дуба, оглянув розташування королівського війська і потім виробив детальний план бою³.

5 серпня королівське військо, не підозрюючи про близькість козаків і татар, почало переправлятися через річку Стрипу, дуже розтягнувши при цьому свою лінію. Цей момент використав Хмельницький і розпочав бій. Татарська кіннота вдарила на армію короля з тилу і з фронту. Від Зборова наблизились козацькі частини на чолі з брацлавським полковником Д. Нечаєм. Кривавий бій тривав до вечора. З великими труднощами і втратами польському

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 136, с. 312; Жерела до історії України-Русі, т. XII, № 80, сс. 117—118. — Пізніше польський уряд надав цьому Забуському й шляхетство.

² L. Rudavski, *Historiarum Poloniae*, с. 46.

³ V. Kochovski, *Annales Poloniae...*, I, с. 139; *por. Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Vladysława IV, Jana Kasimierza*, т. II, с. 83.

війську вдалось отаборитись. Цей табір з усіх боків оточило військо Хмельницького. Зрозуміло, що другий день мав принести остаточний розгром і знищення королівської армії. Сучасник, польський шляхтич, каже, що кілька століть не були Польща й король у такій небезпеці, як тоді, 5 серпня. Ситуація була така ж загрозна, як колись при поразці польського війська під Варною або Легницею, або тоді, коли татарський хан Батий дванадцять тижнів панував у Кракові¹.

Здавалося, наблизилась хвилина повного визволення українського народу від іга польської шляхти. Тим часом керівники польського війська порадили королю почати переговори з кримським ханом². Метою переговорів було відірвати Іслам-Гірея від союзу з Хмельницьким і укласти угоду з ханом. Одночасно з листом до хана польський король надіслав листа й Хмельницькому, закликаючи гетьмана до угоди. Характерно, що польська націоналістична буржуазно-поміщицька історіографія до самого останнього часу замовчує, всупереч фактам, епізод з королівським листом Богдану. Це — один з фактів фальсифікації історії польською націоналістичною історіографією, бо зазначений лист короля вже давно надрукований³ та й інші сучасні подія джерела, не кажучи вже про пізніші праці, згадують про цей факт⁴.

6 серпня битва поновилась. Головну роль у ній грало козацьке військо. Хмельницький встиг уже приставити на поле бою й гармати, які завдали полякам великих втрат. Становище польського війська стало катастрофічним. Але кримський хан Іслам-Гірей зрадив Хмельницького: коло полудня польський король одержав відповідь від хана, який прийняв пропозицію короля і висловив згоду почати переговори⁵. При такій ситуації Хмельницький також примушений був погодитись на припинення воєнних дій і на переговори з королем⁶. Даремно і безпідставно дехто з істориків, як от П. Буцинський, кажуть, що Хмельницький міг добити польську армію і своїми українськими військо-

¹ Michałow., № 145, с. 439; Starożytności, t. I, с. 266.

² Для опису Зборовської битви використано як джерела відомий лист Мясковського до королевича Карла, а також Акты Южной и Западной России, т. III, № 301, сс. 393—395; № 303, сс. 410—413; L. Rudavski, Historiarum Poloniae, сс. 46—47; S. Twardowski, Wojna Domowa, сс. 83—91; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, в. II, сс. 167—169.

³ Pamiętniki o. o. Bernardynów w Polsce..., wydał S. Barącz, Lwów 1874, сс. 169—171.

⁴ Акты Южной и Западной России, т. III, № 277, с. 346; пор. № 273, с. 341.

⁵ Starożytności, t. I, сс. 266—267; Памятники Киевской комиссии, т. I, з, № 90, сс. 361—362.

⁶ Michałow., № 143, сс. 431—432; Памятники Киевской комиссии, т. I, з, № 92, сс. 362—363.

вими силами¹. Треба пам'ятати, що якби кримський хан залишив під Зборовом військо Хмельницького і рушив через Україну додому, то вже саме це викликало б депресію в українському війську, бо татари, ясна річ, повертаючись, грабували б людність, забирали б її в полон, нищили б майно. З дальших подій 1651 року ми знаємо, що рух татар спід Берестечка назад до Криму через Україну, грабування ними українського люду, родин повстанців, викликало серед українського війська дуже велике занепокоєння².

Крім того, кримський хан примусив Хмельницького піти на переговори з королем, загрожуючи, що в противному разі „он, крымской хан, с королем на него заодно“ буде³. Це й примусило Хмельницького, всупереч бажанню українського народу і його попереднім планам, розпочати переговори з королем.

Які напружені в наслідок цієї зради хана стали відносини між козацьким і татарським військом, видно з того, що військо Хмельницького, повертаючись після закінчення кампанії спід Зборова й Збаража, ішло в повному бойовому порядку десять днів через небезпеку татарського нападу⁴.

Тепер може виникнути питання: чому Іслам-Гірей, замість розгромити королівське військо і потім пограбувати беззахисну Польщу, пішов на угоду з королем? До цього спонукали його такі міркування. Розгром війська Яна-Казіміра викликав би повне відірвання України від шляхетської Польщі. Який би був дальший крок українського народу? Ясна річ, не підкорення кримському ханові, бо татари, як видно з попереднього, чинили українській людності дуже багато кривд.

Безперечно, ханові було відомо, як український народ бажає об'єднання з народом російським, а це, звичайно, було не вигідно для владаря Криму. Далі ми побачимо, як підозріло в наступні роки ставився хан до зносин Хмельницького з Росією. Для керівників кримської політики, серед яких головну роль грав тоді ханський візир Сефер-Казі-ага, найвигідніше було б, щоб війна українського народу проти Польщі тяглась майже безперервно, без рішучої, остаточної перемоги одної з сторін. Це давало б змогу кримському ханові бути *tertius gaudens* — він наживався б на цій війні. Що політика ця була саме така, яскраво показують, крім подій під Зборовом, також і пізніші дії хана в 1653 році під Жванцем, коли така ж його зрада врятувала польського короля від остаточного розгрому його військом Хмельницького.

¹ П. Буцинский, О Богдане Хмельницком, Харьков 1882, с. 66.

² Акты Южной и Западной России, т. III, № 328, с. 468; № 329, с. 479.

³ Там же, т. III, № 301, с. 395.

⁴ Там же, т. III, № 275, с. 344.

Гетьман був змушений розпочати переговори з польським урядом. Битву було припинено в самий критичний для польської армії момент, бо військо Хмельницького дедалі більше стискало її як арканом. 7 серпня Хмельницький надіслав з своїми послами до королівського табору вимоги польської сторони. Того ж дня закінчились переговори польського уряду з кримським ханом. Останній одержав не-виплачені йому від Польщі за кілька років „упоминки“ в сумі 200 тисяч талярів, а також одноразовий грошовий дар йому і його прибічникам; погодилися польські представники заплатити й викуп за обложене в Збаражі польське військо; крім того, татари мали право, повертаючись назад, „землю воювати“ (останній пункт до тексту угоди внесений не був).

8 серпня почалися „трактати“ з Богданом Хмельницьким. Пункти, подані останнім¹, містили такі основні вимоги: 1) ствердження козацького імунітету „прав і вольностей“ козацьких; 2) щоб козацький реєстр не був обмежений ніякою певною цифрою; 3) межі козацької території повинні бути „від Дністра, Берлинець, Бара по Старий Константи- нів, по Случ, за Случ (далі в тексті пропуск)... впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра від Любеча почавши до Стародуба, аж до границі московської з Трубецьком“; 4) в цій місцевості не мають права стояти ніякі ні польські, ні наймані іноземні військові відділи; 5) коли після складення козацького реєстру хтось залишиться в підле- глості панам, то пан не має права вживати проти них жод- них репресій; 6) церковна унія повинна бути скасована як у Польщі, так і в князівстві Литовському, і церковні добра, захоплені уніатами в православної церкви, повинні бути повернені назад на всій території Польщі; 7) православне духовництво повинне мати такі ж права в Польщі, як і духов- ництво католицьке; митрополит же київський з двома іншими православними архіереями повинні мати місця в сенаті на правах, рівних з католицькими біскупами; като- лиське духовництво, зокрема єзуїти, не мають права пере- бувати в Києві та „інших містах українських“, а право- славні церкви можуть бути в Кракові, Варшаві, Любліні і по інших містах Польщі; 9) на козацькій території католики не мають права займати урядові посади; 10) за все, що ста- лося в часи 1648—1649 років, повинна бути повна амністія; 11) шляхту, що в ці часи була при війську запорізькому, не вважати бунтівниками і „інфамістами“ і всякі присуди над шляхтичами за цю їх діяльність повинні бути скасовані; 12) король повинен разом з шістьма сенаторами різних ре- лігій і шістьма послами на найближчому сеймі скласти при- сягу „на цілість прав релігії грецької і на всі ці пункти“.

¹ Збереглися ці пункти в Архиве Мінистерства иностранных дел в книзі коронної канцелярії.

Зрозуміло, що погодитись на ці вимоги польський король не міг, бо це було б кінцем колоніального наступу шляхетської Польщі на Україну. До того ж, угода з ханом ставила короля в вигідніше становище відносно України. Тому польський уряд і почав добиватись поступок від Хмельницького. Останній, під тиском хана, мусив на них піти, і тоді ж, 8 серпня, й була складена під Зборовом так звана „Декларация его кор. милости, Войска Запорожского на пункты супплеки данная“. Основні пункти цієї „Декларації“¹ більше відомі під назвою Зборовського трактату, полягали в такому: 1) реєстрового козацтва мало бути сорок тисяч чоловіка, а ті селяни, що не попадуть у цей реєстр, повинні „все замком его кор. милости, а в добрах шляхетских панам своим подлежали“; 2) козацька територія проходила „од Днепру почавши с тоей-ту стороны в Дымеру, в Горностайполю, в Коростешове, в Паволочи, в Погребещихах, в Прилуке, в Винници, в Браславю, от там-толь од Браславя до Ямполя ку Днестрови, так же до Днестра розуметься маеть, в реєстр козаки мають быти приймованы, а з другое зась стороны Днепра, в Остру, в Чернигове, в Нежине, в Ромне и всюде аж до границе Московской и Днепра“; 3) амністія повинна бути всім, хто брав участь у повстаннях, зокрема ж шляхті; 4) військо польське коронне не мало права стояти на козацькій території; 5) питання про унію і церковні маетки повинне бути вирішене на найближчому сеймі; 6) митрополит київський має місце в сенаті; 7) уряди в воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському король має давати лише шляхті православній; 8) в Києві та інших містах єзуїти не мають права жити¹.

Розглядаючи зміст цієї „Декларації“, ми бачимо, що в ній, порівнюючи з першими вимогами Богдана Хмельницького, поперше, обкраяна козацька територія: від неї відрізані Київське Полісся, північна Сіверщина і частина Поділля й Волині; далі, козацтво втиснене в сороктисячний реєстр; зовсім відкинуте питання про скасування унії, а також неясно викладені інші релігійні церковні питання. Такі були головні відміни між „дезидератами“ Хмельницького і остаточним текстом „Декларації“.

Аналіз цього трактату, як і аналіз перших вимог Хмельницького під Зборовом, показує ще раз, що й тут Хмельницький, відповідно до своєї класової фізіономії, не ставив

¹ Цю угоду цілком або в стислому викладі див.: Акты Южной и Западной России, т. III, № 303, сс. 415—416; Собрание государственных грамот и договоров, т. III, Москва 1822, № 137, сс. 451—454; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, в. II, сс. 72—74; Historia Russiae monumenta, т. II, СПб 1842, сс. 444; L. Rudavski, Historiarum Poloniae, с. 51; J. Jerlicz, Latopisiec, t. I, сс. 105—108; Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Vladisława IV, Jana Kazimierza, t. II, с. 96.

питання про цілковите скасування, знищення феодальної експлуатації селянства.

Зборовський трактат поліпшував становище на Україні української шляхти, козацької старшини, вищого православного духівництва, реєстрового козацтва і лише тої частини селянства, яка мала попасти в збільшений козацький реєстр.

Зборовський трактат залишав при проведенні його в життя багато неясних місць, які кожна сторона могла в дальшому, залежно від ситуації, тлумачити по-своєму.

Взагалі ж треба відзначити, що цей трактат не міг бути цілком прийнятий жодною стороною. Україну він не звільняв від гніту шляхетської Польщі, а останній перешкодив у її наступі на Україну. Цей трактат мав усе, що робило неминучою в майбутньому війну між Україною і шляхетською Польщею.

Після укладення трактату, Хмельницький 9 серпня дав присягу на виконання цієї угоди, а 10 серпня був прийнятий королем.

З джерел видно, що гетьман з великими труднощами погодився на зборовські пакти, на присягу і на приїзд до короля. Хмельницький так само вимагав присяги короля на цих пактах, а також видачі Чаплицького¹. Польські сучасники, описуючи прийом королем Хмельницького, щоб хоч вигадкою приховати і прикрасити ганьбу своєї зборовської поразки, кажуть, що гетьман виявив перед королем велику покірність². Тим часом російський посланець до Польщі Г. Кунаков зібрав у кінці того ж року певні відомості, що Хмельницький у відповідь на промову короля лише сказав: „—Горазд, кролю, мовиш!; —а вежества де и учтивости никакие против тех его королевских речей всловесне и ни в чем не учинил“³.

10 серпня гетьман вирушив спід Зборова під Збараж, а 15 серпня — спід Збаража на Паволоч і далі на Чигирин, де ми й бачимо його на початку вересня⁴.

Кримський хан мав згоду короля на захоплення в полон людності на українських землях; на це мусив погодитись і Хмельницький. Татари, повертаючись, пограбували міста й села в районах Заславля, Межибожа, Ямполья та ін., захопивши багато люду в полон⁵.

¹ Напр., *Pamiętniki Radziwiłła*, t. II, ss. 383—384; *Starożytności*, t. I, ss. 255—266; *Michałow.*, № 145, s. 438.

² Напр., *Starożytności*, t. I, s. 266; лист Мясковського у L. Kubala, *Szkice historyczne*, I—II, вид. 5, дод. № 3.

³ Акты Южной и Западной России, т. III, № 310, с. 397.

⁴ Там же, т. III, № 271, с. 340; № 275, с. 343; № 276, с. 344; *Michałow.*, № 150, с. 470.

⁵ *Pamiętniki Radziwiłła*, t. II, с. 385; Акты Южной и Западной России, т. III, № 275, сс. 343—344; № 277, с. 347; № 278, с. 350; № 279, с. 351; № 284, с. 359; № 301, с. 398; т. VIII, дод. № 35, сс. 349—350.

Український народ дуже болюче пережив цей ганебний і тяжкий полон і те, що Хмельницький не вжив заходів проти нього. Від цих часів збереглась і народна пісня, в якій співається:

Бодай того Хмельницького
Первая куля не минула,
А другая устрелила,
У серденько уцілила.

Відсутність допомоги російського уряду, а також зрада хана під Зборовом привели до того, що кампанія 1649 року не звільнила Україну від іга шляхетської Польщі. Недарма Хмельницький, повертаючись спід Зборова, казав росіянам Л. Жодену й І. Котьолкіну, що він, гетьман, царю „готов служити со всем войском козацким, и повинен ему государю во всем, где государь не повелит, быть и готов служить; и не тово де мне хотелось и не так было тому и быть, да не поволит государь, его царское величество, не пожаловал, помочи нам християном не дал на врагов; и они де ляхи — поганые и розные у них веры, а стоят заодно на нас християн. И говоря, заплакал, а знать, что ему не добре и люб мир, что помирился с ляхи“¹. Тому не раз у гніві Хмельницький загрожував походом на Росію за відмову царя в допомозі².

¹ Акты Южной и Западной России, т. III, № 278, с. 350.

² Напр., Акты Южной и Западной России, т. III, № 280, с. 353; пор. № 282, с. 397.

III

Наступ шляхетської Польщі на Україну (1650—1652 роки)

6. УКРАЇНА В 1650 РОЦІ

Проведення в життя Зборовської угоди. Зборовська угода не задовольнила жодної сторони — ні українського народу, ні шляхетської Польщі. Український народ не досяг того, до чого прагнув з самого початку визвольної війни 1648—1654 років — позбутися панування польської шляхти. Польська ж шляхта не досягла своєї мети — повного придушення повстання українського народу і повернення останнього в умови ще тяжчі, ніж до 1648 року. Тому жодна сторона не вважала справу остаточно закінченою і готувалась до дальшої збройної боротьби.

Особливо складні завдання стояли перед Богданом Хмельницьким. Останньому, щоб довести до кінця визволення українського народу спід гніту Польщі і мати час підготуватися до нової війни, треба було виявити високі здібності державного діяча.

Польський уряд не вважав Зборовську угоду за договір, якого треба додержуватись. Так, уже 25 серпня папський нунцій І. Торрес доносив з Варшави римському папі, що хоч Зборовський трактат і підписаний, але король не дав присяги на виконання його і тому в Варшаві в урядових колах вважають, що умови цього трактату виконані Польщею не будуть¹. З вересня того ж 1649 року якийсь невідомий шляхтич у листі до вислицького каштеляна висловлює надію, що „не завжди козаки будуть мати такого Хмельницького, а ми з часом доброго вождя зможемо мати“², тобто шляхтич думає про необхідність реваншу. Не збирався додержуватись Зборовського трактату й король. В кінці вересня він пообіцяв папському нунцієві, що при роздачі посад у Київському й Брацлавському воеводствах він, король, не виконуватиме умов Зборовського трактату про роздачу цих посад лише православним українцям; далі,

¹ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, в. II, сс. 166—167.

² Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 142, с. 327.

що пакт про місце митрополита в сенаті можна тлумачити як місце не православному митрополитові, а уніатському; щождо пакту про єзуїтів, то хоч останні й не будуть жити в Києві, але їхні школи будуть лише за п'ять миль від нього.

Неминучість близької війни з Україною була ясна шляхті. Наприклад, вже 1 жовтня шляхта Брацлавського воєводства на сеймику в Володимирі ухвалює, щоб польський уряд ужив заходів для розірвання союзу „козаків з татарами“, щоб „для дальшої війни з козаками“ був призначений відповідний головнокомандуючий польською армією¹.

Велику роль у шляхетській Польщі грала католицька церква і її голова, римський папа; останній був надзвичайно вороже настроєний проти тих пактів Зборовського трактату, які робили поступки православній церкві і обмежували права церков католицької і уніатської. На початку листопада 1649 року він надіслав до Варшави протест проти цього трактату.

Питання для польського уряду стояло лише про темпи підготовки нової війни, про час, коли її розпочати. Щодо тактики відносно України на найближчий час, то серед польської шляхти й після Зборовської угоди існувало по-старому дві течії: одна група, очолювана Є. Вишневецьким, а пізніше М. Потоцьким, стояла на ґрунті найскорішого наступу на Україну; друга, на чолі якої, як і раніш, стояв канцлер Оссолінський (до цієї ж течії належав і А. Кисіль), вважала, що спочатку треба частково додержувати угоди з Хмельницьким для того, щоб відірвати козаків від селян, звернути увагу козаків на якінебудь зовнішні дії (наприклад, на війну з Туреччиною, Росією), а потім розгромити їх подинці. Так, у другій половині листопада А. Кисіль радив королю уникнути тепер війни з Україною, бо тут „чернь готова на все, завзята на своїх панів і бажає війни“. Треба, казав Кисіль, тепер утриматись від війни, бо в разі початку її „розпочалася б війна народна, війна за віру, а до чого б ця війна могла привести — ми мали недавні й прикрі докази цьому“².

Щождо становища на Україні і ставлення основної маси українського народу до шляхетської влади й до Зборовського трактату, то треба відзначити, що настрої народу, зокрема селянства, був по-старому непримиренно ворожий. Тому Хмельницький мусив затаїти від люду зміст Зборовського трактату в його повному обсязі, насамперед ту його частину, що стосувалась до козацької території; людність

¹ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, в. II, с. 75; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 154, сс. 337, 341.

² Ojcz. spominki, t. II, с. 66; Michałow., № 167, с. 522.

уважала, що межею цієї території на Правобережжі має бути річка Случ. Але й не знаючи повністю змісту трактату, народ, як ми вже говорили, був настроений до шляхти надзвичайно вороже. Як доносив А. Киселеві в вересні 1649 року службовець, що побував на Наддніпров'ї, „чернь не перестає в своєму завзятті, а навпаки, ще гірша, аніж торік була“¹.

В місцевостях, куди повернулася шляхта, почалися репресії проти селян і міщан. Так, уже 24 серпня 1649 року в м. Горохові (Волинь, біля Володимира Волинського) горохівських міщан під тортурами допитують про участь їх у повстанні². Це викликало виступи селян проти шляхти. Такий же виступ був у Галичині в с. Дідашицях (біля Стрия) на початку жовтня. На початку жовтня шляхта Київського воєводства не могла відбути свого сеймика ні в Києві, ні в Житомирі, бо не наважувалась їхати туди, не маючи дозволу Хмельницького повертатись до своїх маєтків; тут скрізь були озброєні селяни. Так само на початку жовтня А. Кисіль мав відомості, що „чернь зістається в купах, панів до їхніх домів не пускає“; кілька десятків панів забито в Бракіні і в Бишеві. В середині жовтня в Варшаві були відомості, що селяни на Україні не хочуть повертатися під владу панів, а лишаються на місцях великими озброєними загонами³.

В цей же час селяни с. Маціївки на Прилуччині виступають проти монахів православного Густинського монастиря; виступ цей полягав у відмовленні від „послушенства“⁴.

Під час наступу шляхти селяни переселяються з Волині в інші місцевості України, де тоді панської влади не було. Про це в джерелах збереглося чимало відомостей. В одній лише актовій книзі Житомирського гродського суду за 1650 рік є коло восьмидесяти скарг панів на таке переселення⁵.

Богдан Хмельницький, якому були добре відомі як настрої українського народу, так і плани польського уряду, звичайно, відповідно реагував на всі ці факти. Насамперед він ставив перед польським урядом вимогу, щоб сейм ствердив Зборовський трактат. До цього і до закінчення упорядження реєстру він затримує повернення шляхти до її маєтків на Україну, бажаючи цим виграти час. Крім того,

¹ Акты Южной и Западной России, т. III, № 274, с. 342; № 279, с. 351; Michałow., № 157, с. 497.

² Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 140, сс. 316—320.

³ Latopisiec Jerlicza, I, сс. 109—110; Michałow., № 161, с. 509; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, в. II, с. 76, 77.

⁴ А. Лазаревский, Архивные отрывки для истории Полтавской епархии, с. 244.

⁵ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 165, с. 393; № 194, с. 479; ч. VI, т. I, Передмова, сс. 136—137.

в листопаді 1649 року царські посланці до Богдана Хмельницького Г. Неронов і Г. Богданов зібрали відомості, що гетьман також відмовив А. Киселеві пустити на Україну королівських урядовців, поки сейм не затвердить Зборовського трактату. Відмовив гетьман і Є. Вишневецькому пустити урядовців останнього в міста, які належали Вишневецькому до повстання. На початку листопада Хмельницький не вивів козацьких частин з прикордонних місцевостей, як мав зробити згідно з трактатом¹. Але одночасно з цим Хмельницький робить при тому, відповідно до своєї класової суті, за рахунок селянства і деякі поступки польському урядові. Так, коли в кінці жовтня А. Кисіль зміг, нарешті, приїхати до Києва, в листопаді відбулась його зустріч з Хмельницьким і за згодою з останнім Кисіль навіть скарав на смерть кількох повстанців, які вбили в жовтні шляхтича Голуба.

В цей час у Варшаві мав відбутися сейм, на якому повинні були розглянути й Зборовський трактат. У зв'язку з цим Хмельницький і ставив руба питання про скасування церковної унії. Недарма ж він казав митрополитові С. Косову, відправляючи його на сейм до Варшави в кінці 1649 року, що в питанні скасування унії „ты, отче митрополите, если в тех наших речех заданных не будеш стоять на ляхов, и аще бы инако помыслил наш совет переменити и на что новое изволити над нашу волю, то конечно будеш в Днепре“. Крім того, в інструкції послам козацьким на цей сейм Хмельницький ставив вимогу, щоб Зборовський трактат був стверджений сеймом і внесений цілком до тексту конституції сейму; далі він вимагав, щоб церковні добра, відібрані в православної церкви, були повернені останній. Такі були основні вимоги цієї гетьманської петиції. На сейм же 1649 року Хмельницький послав посольство на чолі з М. Нестеренком. Від того, як поставиться сейм до Зборовського трактату, залежало й питання дальших відносин між Україною і шляхетською Польщею.

Раніш ніж розглядати діяльність цього сейму і те, як стояло на ньому питання про Україну, подивимось, як розвивались після Зборовського трактату відносини між Україною і Росією.

В цей час в українсько-російські відносини втручається й кримський хан Іслам-Гірей III. Останньому треба було розірвати всякі зв'язки України з Росією і найкращим засобом для цього він уважав спільну з Хмельницьким війну проти Російської держави.

Восени 1649 року, після Зборовської угоди, і на Україні, і в Росії ходять чутки про намір татар і Хмельницького

¹ Michałow., № 157, сс. 497—498; Ojcz. spominki, t. II, сс. 120—122, 128.

воювати з Росією. Але ставлення українського народу і його керівника Хмельницького до Росії не змінилось. Хмельницький уживає всіх заходів, щоб цей похід не відбувся.

В 1649 році, під час воєнних дій Хмельницького з Польщею, донські козаки напали на татарські землі; гетьман був цим незадоволений, докоряв за це царському послу Г. Неронову (в листопаді 1649 року), але потім сказав, що не буде за це мститися донцям, а помирить їх з кримським ханом, який настоював на спільному поході з гетьманом проти донців¹. І дійсно, гетьманові вдалося на початок 1650 року в результаті переговорів з донцями і ханом дійти того, що цей похід не відбувся².

Так само, хоч Хмельницький і був дуже незадоволений російським урядом за минуле відмовлення в допомозі проти шляхетської Польщі, але не раз повідомляв російських урядовців і розвідників, що він не буде воювати проти Росії і татар не допустить до цього³.

Для з'ясування ситуації, що утворилась на Україні відносно Росії, царський уряд восени 1649 року послав на Україну своїх послів Г. Неронова і Г. Богданова. Останні їздили до Хмельницького в Чигирин, бачились там 22—27 листопада з гетьманом, з'ясували становище. Перебуваючи на Україні в кінці 1649 року, вони переконались, що війна між Україною і Польщею неминуча⁴. Під час переговорів Хмельницький казав, що він, гетьман, „на государство Московское и на иные государства и города, что под его государскою высокою рукою, не посягает и впредь николи посягать не будет“. Далі він заявив, що коли Польща не виконає Зборовського трактату, між Польщею і Україною буде нова війна; в разі поразки, він „со всем войском Запорожским“ перейде під владу Російської держави, „а инде никуды в иные государства переходит мысли его нет и впредь не будет“; в разі ж перемоги над Польщею, він і все військо (тобто вся Україна) хочуть бути під владою Російської держави; в неминучості ж війни з Польщею він, гетьман, переконаний.

Що тут Хмельницький не провадив звичайної дипломатії, а відбивав думки й бажання українського народу, видно з того, що подібні ж настрої російські посланці спостерігали й серед української людності. Так, Неронов і Богданов чули серед народу України, що „наша братья гетману многие станут говорить“, щоб він не давав допо-

¹ Акты Южной и Западной России, т. VIII, дод. № 32, сс. 309—311.

² Русская историческая библиотека, т. XXIX, Донские дела, кн. IV, СПб 1913, сс. 442—444, 522; Акты Южной и Западной России, т. VIII, дод. № 32, с. 317.

³ Напр.; Акты Южной и Западной России, т. III, № 275, с. 543; № 285, сс. 359—360.

⁴ Акты Южной и Западной России, т. VIII, дод. № 32, сс. 315—317.

моги ханові проти донських козаків. Так само чули посланці, що людність України хоче бути під владою царя і багато хто хоче й тепер переселитися в Росію, а також зробити це на випадок невдалого кінця війни з Польщею¹. Характерно, що в цей час і з околиць Смоленська, і з Білорусії люд тікав від помсти польської шляхти в межі Росії².

В цьому ж 1649 році, 12 листопада, в Польщі почався сейм, на якому мали розглянути й питання про Зборівський трактат. Відповідно до ухвали трактату, київський православний митрополит С. Косов прибув на сейм, але від місця в сенаті мусив відмовитись, відклавши вирішення цього питання на майбутнє. Щождо Зборівського трактату в цілому, то його сейм затвердив у самих загальних рисах, без внесення його тексту в сеймову конституцію, тобто не виконав вимоги Богдана Хмельницького. Правда, король, щоб замилити очі і виграти час, видав після закінчення сейму ряд привілеїв, у яких стверджував Зборівський трактат (текст останнього був внесений до привілею), стверджував права православної церкви, духовництва, міщан і т. д.³. Але, зрозуміло, ці жести короля реальної сили не мали, а лише свідчили, що Зборівської угоди шляхетська Польща не додержує. Загальновідомо було, що влада короля в Польщі була суто номінальна. Коли ж сейм не ухвалив відповідних постанов щодо трактату, значить, цей трактат залишився для шляхетської Польщі клаптем паперу, який її ні до чого не зобов'язував. Тому на початку січня 1650 року папський нунцій у Варшаві Торрес уважав, що війна Польщі проти України неминуча⁴, а він був добре поінформований про становище Польщі і про настрої пануючих урядових кіл останньої. Про намір Польщі воювати проти України, і при тому не в дуже далекому майбутньому, свідчить і те, що цей же сейм надав шляхетство С. Забуському, Я. Ясноборському і І. Ганджі — козакам-зрадникам, які трималися шляхетської Польщі під час війни з Україною⁵. Ясно, що такий крок польського сейму був викликом Україні.

Тоді ж серед польської шляхти виникає думка про зміну методів колоніального наступу на Україну. Дехто бачив, що попередні методи, як показав досвід війни 1648—1649 років, невдалі. Тому К. Опалінський у своєму творі „Satyrę

¹ Акты Южной и Западной России, т. VIII, дод. № 32, сс. 312, 313-315, 317.

² Там же, т. III, № 292, с. 375.

³ Supplementum ad historica Russiae monumenta, сс. 190—193; Архив Юго-Западной России, ч. II, т. I, № 32, сс. 370—377; ч. III, т. IV, № 172, сс. 382—386; Акты Южной и Западной России, т. X, № 8, сс. 453—470.

⁴ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, в. II, с. 82.

⁵ Volumina Legum, t. IV, с. 132.

albo przestrogi“ виступає з порадою, щоб, поперше, керівництво „колонізацією“ України було зосереджене в руках короля; подруге, щоб „колонізувати“ Україну жовнірами, які вислужили службу, а також дрібною бідною шляхтою, якої багато в Мазовії й Підляхії; нарешті, Опалінський уважав, що треба припинити релігійні утиски на Україні і поширювати католицизм мирним шляхом¹. Як видно з цього проекту, про відмовлення від колоніального наступу польської шляхти на Україну тут немає й мови, а говорить-ся лише про зміну методів цього наступу. Цей план мав дуже мало прихильників, бо основна маса польської шляхти вважала доцільними старі методи.

В кінці 1649 року і на початку 1650 на Україні вибухає ряд повстань проти польської влади, які часто набирають великого розмаху і сили.

Повстання проти польської шляхти в першій половині 1650 року. Польський король Ян-Казімір в універсалі від 9 січня, яким він стверджував Зборовський трактат, одночасно зазначав, що на Україні „піддані“ повинні відносно своїх державців „зоставатися в своєму звиклому підданстві і послушенстві“. Факт цей свідчить про новий наступ шляхти на українське селянство.

І дійсно, на час закінчення цього сейму шляхта починає підсилено повертатись на Україну. Там, де вона почувала себе більш-менш міцно, знову починаються репресії проти селян і знову вибухають повстання проти неї. Наприклад, у лютому 1650 року на Брацлавщині селяни вбили пана Ф. Уреку-Босого².

І після Зборовської угоди, і в кінці 1649 — на початку 1650 року серед керівних кіл України в питанні про дальшу політику відносно шляхетської Польщі було дві основні течії. На чолі першої стояв Богдан Хмельницький.

Гетьман вважав за краще до певного часу маневрувати, щоб зміцнити союз з Кримом, мати від останнього відповідну військову допомогу, спробувати добитись розв'язання російським урядом питання про приєднання України до Росії, а потім уже розпочати війну з Польщею. Для досягнення цього він уважав необхідним іти до часу й на поступки польській шляхті.

На думку другої течії, репрезентованої брацлавським полковником Д. Нечаєм, треба було негайно продовжувати війну. Крім того, на Запоріжжі збиралися незадоволені, які вважали за потрібне скинути за Зборовську угоду з уряду

¹ K. Opalinski, *Satyry albo przestrogi do naprawy rządu y obyczajów w Polsce należące*, kn. V, satyra VIII. Перше видання цієї роботи (ми користувались виданням 1654 року) було в 1650 року (K. Estreicher, *Bibliografia Polska*, t. XXIII, Kraków 1910, с. 360).

² Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 255, сс. 713—717.

й самого Хмельницького, обрати нового гетьмана і почати негайну війну проти панства.

Російські послы, які на чолі з Г. Пушкіним були в Польщі, зібрали в березні 1650 року відомості, що опозицію проти Хмельницького, крім Д. Нечая, очолюють М. Гладкий, миргородський полковник, і син Кривоноса. Те, що саме в цей час склався сорокати тисячний реєстр і основна маса селян, яка не попала до нього, мусила повернутись у підданство панам, ще більше загострювало ситуацію.

В зв'язку з поверненням окремих панів на Україну і з їх репресіями проти селян почалися нові вибухи повстань. В цих повстаннях кінця 1649—початку 1650 року особливо великого розміру набрали повстання на Правобережжі — на Волині і Брацлавщині.

Тут на чолі повстанців став брацлавський полковник Данило Нечай, людина енергійна, твердої вдачі, добрий полководець, винятково хоробра людина навіть і для того героїзму, який виявив у ті часи український народ; до всього того Нечай був непримиренний ворог польської шляхти. Недарма пізніше, в червні 1650 року, А. Кисіль характеризував його, як людину, „над котрого більшого бунтівника немає“. „Найбільшим між повстанців бунтівником“, якому повстанці дають перше місце після Богдана Хмельницького, називають Нечая і пізніші шляхетські джерела 1651 року¹.

Вже в двадцятих числах жовтня 1649 року в Варшаві були відомості про рух селян на чолі з Нечаєм, але особливо поширились ці повстання на початку 1650 року. Князь С. Корецький, повернувшись до своїх маєтків, почав жорстоко мститись селянам за повстання 1648—1649 років. Селяни повстали і розгромили виряджений проти них три тисячний кінний відділ війська Корецького. Повстання поширилось далі по Наддністров'ю і Побужжю. Скоро в Нечая було до сорока тисяч повстанців, головним чином з селян, які не попали до козацького реєстру².

Якимись заходами, на жаль нам ближче невідомими, Хмельницькому вдалося затримати розвиток цього небезпечного й для нього руху. Очевидно, він якось зумів вплинути на Нечая і затримати повернення польської шляхти на Україну; досяг він цього також і репресіями проти повстанців.

В цей час спалахують повстання і проти самого гетьмана, викликані незадоволенням з його нерішучої політики відносно Польщі. Такі повстання на протязі визвольної

¹ Michałow., № 182, сс. 551—552; Dyaryusz S. Oswećima, с. 261.

² Жерела до історії України-Русі, т. XII, № 98, сс. 125—126; № 99, с. 126; V. Kochovski, Annales Poloniae..., I, с. 179; A. Vimina, Historia delle guerre civile di Poloniae, In Venetia 1671, сс. 201—201.

війни виникали не раз, коли народів здавалось, що гетьман займає примиренську щодо шляхетської Польщі позицію. Це свідчить про велику ненависть народу до свого гнобителя, — шляхетської Польщі.

Приблизно в лютому — березні 1650 року вибухло повстання проти Хмельницького на Запорізькій Січі, де замість Хмельницького гетьманом було проголошено Худолія. Ніяких даних про цього Худолія ми не маємо. Лише в реєстрах 1649 року в Черкаському полку, в Домонтовській сотні, є „Яцько Худолій“, але чи це той самий керівник повстанців, чи ні — невідомо. На кінець березня Хмельницькому вдалося придушити цей рух. Худолій був захоплений і скараний на смерть¹.

В березні ж відбулась зустріч Хмельницького з А. Киселем у Києві, під час якої вони розглядали питання про ставлення польського уряду до Зборовського трактату, тобто про ухвали сейму і короля в цій справі. Тоді до Києва зібралось кілька тисяч „черні“. „Чернь“ і київські міщани надзвичайно вороже поставились до Киселя, який саме тоді повернувся з сейму: Киселя і шляхту, що була тоді в Києві, ледве не повбивали. Кисіль був викликаний на раду і мусив дати відповідь-звіт, з чим він приїхав з Варшави. Рада тривала два дні. Хмельницький мусив присягти на цій раді, що він не буде укладати угоди з Киселем; коли за останнім будуть виявлені якісь зрадницькі дії, він, Хмельницький, сам затримає воеводу. Обіцяв Хмельницький, що не пустить панів у маєтки. Це трохи притишило заколот. Потім Хмельницький наказав скарати кількох повстанців. Щождо повернення панів, то гетьман сказав Киселеві, щоб поверталась лише дрібна шляхта, а магнати хай не приїздять, а присилають своїх урядовців, але неодмінно українців; останні мусять мати з собою найменше люду, а з селянами повинні поводитися якнайлагідніше².

Після цієї зустрічі гетьмана з А. Киселем дрібна шляхта почала повертатись до маєтків, але це викликало нові рухи селян. Так, біля Киселева селяни не пускали панів у маєтки; панові Лаговицькому й коней по приїзді не дали розпрягти, а вбили його. Деякі пани знову мусили тікати, аби лише врятувати своє життя³. В травні виступи проти шляхти були в районі Любеча. Чернігівські міщани не допустили до маєтків С. Каліновського його урядовців⁴.

¹ Памятники Киевской комиссии, т. II, 3, № 3, с. 569.

² Latorisiec Jerlicza, I, ss. 111—113; Н. Костомаров, Богдан Хмельницький, т. II, сс. 349—350 (за рукописом Публічної бібліотеки № 165).

³ Teki Naruszewicza, t. 148, с. 1047; копіями документів частини цієї архівної збірки ми користувались у відділі рукописів Бібліотеки Академії Наук УРСР, де ці копії переховуються під № II, 13638—13716.

⁴ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 181, сс. 440—442.

На початку березня 1650 року закінчилось складання козацького реєстру, куди було вписано понад сорок тисяч козаків. Реєстр цей був заявлений у Київських гродських книгах, як це в ті часи звичайно робили з документами. За цим реєстром на Україні було шістнадцять козацьких полків, з них дев'ять на Правобережній Україні і сім на Лівобережній.

Вже після закінчення реєстру А. Кисіль доносив королю, що на Правобережжі багато селян, які не попали до реєстру, або розпродують своє майно і стають до козаків за джурів і постоїв, або їдуть за Дніпро, не бажаючи бути підданими панів; лише дуже незначна частина селян погоджується на підданство¹, та й то, очевидно, до слухного часу.

Хмельницький після березневої зустрічі з Киселем надіслав до короля з своїми послами листа, де серед різних дипломатичних ввічливих висловлень знову ставив питання про скасування унії, тобто знову порушував питання про припинення колоніального наступу Польщі на Україну. Потім же Хмельницький заявив Киселеві, що поки посли не повернуться справа з проведенням реєстру в життя, тобто з поверненням селян у підданство панам, затримується². Тут, зрозуміло, малося на увазі повернення послів з позитивною відповіддю.

Як бачимо, ситуація для польської шляхти лишалась загрозливою. Український народ не хотів іти в ярмо до панської Польщі. Серед керівних кіл останньої бере гору течія негайної війни з Україною.

В березні 1650 року повернувся з полону польський гетьман М. Потоцький³. Тоді ж він з Львова пише листа королю, де на підставі даних, які він уже мав, висловлює тверде переконання, що без війни з Україною польській шляхті обійтися не можна; ніякими іншими заходами, крім шаблі, не зможе шляхта примусити селян до підданства. На думку Потоцького, війну з українцями треба вести, поки „земля не скропилася кров'ю, доки шаблі не затупляться на їх шиях“.

Щоб відвернути увагу козаків якоюсь зовнішньою війною і цим полегшити собі приборкання України, польський уряд вирішив ужити заходів, щоб схилити Хмельницького до допомоги Венеції у війні проти Туреччини. Був і інший план — напустити Хмельницького й татар на Росію. Проте Хмельницький лише урочисто прийняв посла венеціанського уряду — А. Віміну, надавав багато обіцянок польському уряду в справі цих воєн, але, звичайно, ні на яку зовнішню авантуру не пішов.

¹ Памятники Киевской комиссии, т. II, 3, № 3, сс. 569—570.

² Michałow., № 182, с. 549.

³ Польний гетьман М. Каліновський повернувся з полону трохи пізніше.

Розглянемо тепер відносини України з Росією і Росії з Польщею в ці часи.

Польський уряд восени 1649 року вирядив до Москви посольство для підтвердження попереднього союзу, але російський уряд до з'ясування становища в Польщі й на Україні під різними приводами уникав відповіді, а послав до Польщі своїх послів — Г. Кунакова, а потім посольство на чолі з Г. Пушкіним.

Царські послы поставили в червні польському урядові ультиматум: за зневагу царського імени, припущену в друкованих у Польщі книжках, остання має повернути Росії Смоленськ та інші захоплені на початку XVII століття місцевості, скарлати на смерть винуватців згаданих зневаг, виплатити Росії п'ятсот тисяч червоних. Інакше російські послы загрожували війною, при тому війною в спілці з Україною, бо Хмельницький не раз звертався до царя з пропозицією про приєднання України до Росії.

Українські послы на чолі з С. Зарудним, що були тоді в Варшаві, налагодили зв'язок з російськими послами, радили останнім не поступатися перед польським урядом, запевняли в своїй підтримці на випадок війни, бо український народ бажає об'єднання з Росією.

Російський уряд і тут виявив нерішучість: він погодився на зроблені йому Польщею дрібні поступки і справи до війни так і не довів, навіть потім поновив угоду з польським урядом¹. Ця нерішучість була дуже прикра Хмельницькому. Але все таки надії на Росію він не кидав і в липні казав послам путивльських воевод, що в разі війни з Польщею він сподівається на допомогу царя і що він би „очистил и польскую землю государю“².

Знову таки ці слова Хмельницького відбивали не лише його особисту думку, а думку українського народу, його прагнення до об'єднання з російським народом. Недарма на весні 1650 року ми бачимо переселення люду в межі Росії. Тому ж і Кисіль у квітні, як відомо, писав королю, що він більше боїться ліги України з Росією, ніж з Кримом, бо там „один народ і одна віра“. Тоді ж А. Кисіль уважав, що в разі війни з Росією, якої тоді чекали, коли царське військо ввійде на Сіверщину, селяни і міщани одразу повстануть проти Польщі.

Російський уряд не наважувався стати на шлях збройної боротьби з шляхетською Польщею, і Хмельницькому треба було шукати спільника десь в інших країнах. Тому в ці часи й набувають особливого значення зносини Хмельницького з султанською Туреччиною.

¹ Факти про ці події подані за архівними джерелами у С. Солов'єва, *История России*, кн. II, сс. 1594—1601.

² *Акты Южной и Западной России*, т. III, № 307, с. 422.

Богдан Хмельницький і султанська Туреччина. Нерішучість російського уряду в питанні приєднання України до Росії і війни з шляхетською Польщею примусила Богдана Хмельницького шукати допомоги для війни проти Польщі в урядів інших країн. Спільником міг бути в таких обставинах лише кримський хан, але він був спільник ненадійний — приклад під Зборовом у 1649 році наочно показав це. До того ж, після Зборова хан посилав своїх послів до Польщі і взагалі не виявляв особливої охоти бути в такому тісному воєнному союзі з Хмельницьким проти Польщі, як починаючи з 1648 року до Зборова. Поскільки ж він був васалом турецького султана, був ним призначений на хана і мусив коритись йому, то Хмельницький намагається натиснути на нього через султана. Звідси й пошвавлення влітку 1650 року зносин Хмельницького з султанською Туреччиною. Звичайно, розраховувати на безпосередню військову допомогу Туреччини Богдан Хмельницький не міг, бо, поперше, Туреччина воювала тоді з Венецією за Кандію?; подруге, саме в той час Туреччина вже перебувала в стані розпаду: минула отоманська могутність занепадала — факт, доведений у працях Гаммера, правильність висновків якого визнавав і К. Маркс¹.

Ще восени 1649 року Богдан Хмельницький посилав посольство до турецького уряду. З квітня 1650 року зносили гетьмана з султаном стають жвавіші: в липні він веде переговори з послом турецького султана Осман-агою і з ним же посилав до султана своїх послів — київського полковника Антона Ждановича і Павла Яненка-Хмельницького. Метою цих зносин було добитись, щоб султан на випадок війни України з Польщею допоміг Хмельницькому військом (тобто татарами); останній же, з свого боку, обіцяв припинити походи козаків на море, напади на володіння султана. Крім того, ці послі вють від імени Хмельницького переговори про підданство останнього Туреччині².

На основі різних джерел можемо з певністю встановити, що в листопаді того ж 1650 року було вже вирішене питання про васалітет Хмельницького Туреччині. Турецький посол прибув до Чигирин, а на початку 1651 року грамотою до гетьмана султан оформив цей васалітет.

Як же треба оцінювати це підданство Хмельницького Туреччині? Як розглядав цей факт сам гетьман? Дивився він на це підданство як на дипломатичну і при тому тимчасову угоду, до якої його змушувала неминучість

¹ К. Маркс, Речи Кошута и Уркарта. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. X, с. 61.

² Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 200, с. 497; Акты Южной и Западной России, т. VIII, дод. № 33, с. 352—354; Жерела до історії України-Русі, т. XII, № 128, с. 139.

війни з шляхетською Польщею. Це видно з того, що українського народу про цей акт не оповіщали і по суті він про нього й не знав, тим часом як приєднання України до Росії в 1654 році було, як відомо, широко оголошене по Україні, бо це був акт загальнонародний, що мав не тимчасове значення, а постійне.

Ненависть до польсько-шляхетського панування була на Україні така велика, що керівник українського народу в визвольній війні, Богдан Хмельницький, ішов на угоду з Туреччиною й Кримом, аби тільки знищити на Україні гніт шляхетської Польщі.

Похід війська Богдана Хмельницького на Молдавію. В той час, коли польська шляхта почала повертатись на Україну, а польський уряд став на шлях якнайшвидшої підготовки до нової війни проти українського народу, відносини між Хмельницьким і кримським ханом усе більше ускладнялись. Військо кримського хана було по суті єдиною зовнішньою силою, на яку міг розраховувати тоді гетьман у боротьбі проти Польщі. Але хан Іслам-Гірей III провадив свою політику щодо визвольної війни українського народу. Йому треба було розірвати зв'язок між Україною і Росією, а найкращим шляхом для цього він уважав війну проти останньої. Проте в цій війні Україна мала бути спілником його, хана. Ще в 1649 році хан хотів втягти Хмельницького в конфлікт з донцями, але останній зумів цього уникнути. Тепер, влітку 1650 року, хан знову поновлює плани війни разом з Україною проти Російської держави; проте тепер він ставить питання вже далеко ширше.

Насамперед він знову висуває питання про спільний похід на донців. В липні 1650 року Хмельницький на пропозицію кримського хана вирядив кілька тисяч війська, на чолі з генеральним осавулом Демком Лисовцем, для походу на черкесів і на Дон. Фактично керував військом Лисовець, а юридично керівником був син Богдана — Тиміш. Гетьман і цього разу не довів діла до збройної війни з донцями, а розв'язав справу мирно¹.

Тоді хан перейшов до рішучих кроків. Він провів мобілізацію війська для походу на Росію². 23 липня Богдан Хмельницький одержав листа від кримського хана Іслам-Гірея і його візиря Сефер-казі-аги, які вимагали, щоб гетьман з усім військом був готовий на 15 серпня для походу разом з татарським ханом на Російську державу. Хмельницький на це відповів, що він не відмовляється від по-

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 200, с. 496; Акты Южной и Западной России, т. VIII, дод. № 33, с. 330.

² Жерела до історії України-Русі, т. XII, № 128, с. 139.

Дари в Чигирині. З малюнка Т. Г. Шевченка.

ходу, але просить відкласти його, бо так швидко трудно зібратися з військом¹.

Гетьманові треба було за всяку ціну відвернути напад на Росію, бо якби це сталося, Україна опинилася б у повній волі хана і шлях для приєднання до Росії був би цілком закритий. Тому гетьман і вирішив, замість Росії, зробити наскок на Молдавію, як про це трохи пізніше говорили сам Хмельницький і І. Виговський російським представникам П. Протасєву і А. Суханову². І справді, розглядаючи тодішню і пізнішу політику Хмельницького, ми бачимо, що це були не дипломатичні слова, а дійсність. Погромити Молдавію гетьманові було необхідно й для боротьби проти шляхетської Польщі. Молдавський господар Василь Лупул, хитра, жадна, лукава, жорстока людина, був тісно зв'язаний з польсько-литовським магнатством; навіть дочка його Марія була одружена з магнатом Янушем Радзівілом. Під час війни 1648—1649 років Лупул підтримував шляхетську Польщу, переховував шляхтичів-утікачів, дбав про викуп польських гетьманів з татарського полону, допомагав шляхетському урядові грошми і т. д.³ Мало того: під час війни 1648—1649 років Василь Лупул перехоплював декілька разів листи Хмельницького до турецького султана і переслав їх польському урядові⁴. Ясно, що, готуючись до нової війни з Польщею, Хмельницький мав забезпечити свій фланг від Молдавії. Тому похід на Молдавію цілком відповідав політиці України, її боротьбі проти шляхетської Польщі.

В двадцятих числах серпня Хмельницький був у Ямполі, звідки вирушив на Молдавію своє й татарське військо, яке спустошило її, захопило навіть столицю її Ясси. Лупул мусив шукати угоди, яка й була укладена на умовах, що господар відмовиться від союзу з Польщею, виплатить ханові і Хмельницькому контрибуцію (кілька сот тисяч талерів) і віддасть свою дочку Домну-Розанду (Олександрю) за сина Хмельницького — Тимоша⁵. Ця Розанда відома була своєю красою і освітою, знала чотири мови — валаську, грецьку, турецьку й російську („русскую“)⁶.

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 200, с. 499.

² С. Соловьев, История России, кн. II, с. 1605; Православный Палестинский сборник, т. VII, в. III, сс. 312—313; пор. Акты Южной и Западной России, т. III, дод. № 33, сс. 347—348.

³ Жерела до історії країни-Русі, т. XII, № 130, с. 141.

⁴ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 200, с. 497.

⁵ Акты Южной и Западной России, т. III, № 302, с. 409; т. VIII, дод. № 33, сс. 326, 328, 345; Michałow., № 201, с. 592; Православный Палестинский сборник, т. VII, в. III, сс. 313, 315.

⁶ Павел Алеппский, Путешествие патриарха Макария, Чтения в Обществе Истории и древностей российских, 1898, кн. IV, с. 193; А. Яцимирский, Славянские и русские рукописи румынских библиотек, СПб 1905, сс. 53—54.

Цією угодою з Лупулом Хмельницький досяг важливого моменту в майбутній війні з Польщею — забезпечення свого флангу з боку Молдавії. Крім того, шлюб Тимоша з дочкою Лупула приємно лоскотав самолюбство самовладного гетьмана.

В кінці вересня Богдан Хмельницький повернувся вже до Чигирина. Народна дума каже про цей похід у Молдавію:

То пан Хмельницький добре учинив: Польщу засмутив,
Волющину побідив, Гетьманщину звеселив.

Повстання проти шляхти в другій половині 1650 року. Не вгавають повстання проти польської шляхти і в другій половині 1650 року. Всяке повернення шляхти до маєтків викликало заворушення селян. Так, у липні мали місце виступи проти панів на Ніжинщині й Остерщині, як скаржився М. Потоцький Хмельницькому і як читаємо про це в універсалах останнього¹.

Коли українське військо вирушило на Молдавію, селянство, вважаючи, що це почалась нова війна проти шляхти, почало скрізь знову повставати проти панства².

31 серпня 1650 року А. Кисіль у своєму листі пише, що на Україні „чернь“ (plebs) повсталала, почала вбивати панів і невідомо, чи лишився живий хоч один шляхтич на Лівобережжі: убито підчасого новгородського Залевського; слугу М. Потоцького, пана Ласка, забито під Ніжином. 2 вересня шляхта Чернігівського воеводства в своїй ухвалі на сеймику в Житомирі відзначає, що селяни на Чернігівщині повбивали багато панів. 4 вересня житомирський староста К. Тишкевич у листі до київського підкоморія писав, що від повстанців на Лівобережжі, в зв'язку з походом Хмельницького на Молдавію, „дуже багато шляхти в ті часи загинуло, замордовані своїми власними підданими“. Вибухали повстання в вересні і в жовтні того ж року на Наддніпров'ї і в Брацлавщині; в останній на чолі руху знову стояв Д. Нечай³.

Всі ці повстання ясно показували, що український народ під владою польської шляхти жити не буде. До того ж, політика керівних кіл польської шляхти була дуже добре відома Хмельницькому.

¹ Teki Naruszewicza, t. 144, s. 938; Акты Западной России, т. V, № 26, сс. 85—86.

² Акты Южной и Западной России, т. VIII, дол. № 35, сс. 359—360; № 36, с. 361; Michałow., № 196, с. 581; Памятники Киевской комиссии, т. II, 3, № 4, сс. 573—575; № 8, сс. 580—581; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 206, сс. 513—514; № 208, с. 518.

³ Teki Naruszewicza, t. 144, с. 969, 972; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 203, сс. 505—506; Жерела до історії України-Русі, т. XVI, № 165, с. 91; Michałow., № 196, с. 581; Ojcz. spominki, t. II, с. 67.

Серед польських урядових кіл після смерті (в липні) коронного канцлера Ю. Оссолінського ще більше взяла гору партія М. Потоцького і Є. Вишневецького, які обстоювали негайну непримиренну війну проти українського народу.

Все це Хмельницький ураховував і відповідно до цього провадив свою політику відносно Польщі.

В липні 1650 року польський посланець, який був у Чигирині, зібрав там відомості, що Хмельницький не повернув жодного маєтку польському магнатові О. Конєцпольському ні на правому, ні на лівому боці Дніпра, дарма що Конєцпольський посилав до Богдана своїх посланців. Тоді ж, у двадцятих числах липня, приймаючи в Чигирині польського посланця, Богдан Хмельницький казав йому: „Я підданий вільний, кому схочу—тому й буду підданим“ і вимагав разом з цим видачі йому Чаплицького.

Коли 24 липня 1650 року до Чигирина прибув посол від польського короля Микола Кисіль, Богдан Хмельницький виїхав того ж дня з Чигирина до Суботова, сказавши: „Маю я зараз багато інших справ, а не приймати й чекати королівського посла“. Під час зустрічі з А. Киселем на Ірклії, коли стало відомо, що польське військо стоїть над Горинню, Хмельницький з приводу цього дуже обурився і сказав: „Ну що ж, коли так, почекайте ж ляхи! Пожди ж, пане гетьмане! Вже тепер будеш не Потоцький, а Конєцпольський. Ой ляхи, ляхи! Хитрістю й неправдою зі мною поводитесь“¹.

Але в зв'язку з походом у Молдавію Хмельницькому треба було зробити якийсь тактичний мирний жест у бік Польщі, щоб не викликати негайного нападу останньої. Тому ми й бачимо такі моменти, як зустріч гетьмана з А. Киселем в Ірклії в кінці липня або гетьманські універсали про придушення селянських рухів. Отже мирні жести робляться коштом українського селянства. Поруч з цим в універсалі Шумейкові, в якому Хмельницький дає дозвіл шляхті повернутись до маєтків, він ставить питання про те, щоб селяни, які раніш засіяли на панських землях хліб, дали панам за це лише десяту копу².

Після закінчення Молдавського походу Хмельницький, у зв'язку з тим, що татари, захопивши велику здобич у Молдавії, повернулись додому і тому сподівались на негайну допомогу їх було не можна, знову робить мирний жест у бік Польщі. В кінці серпня і в вересні він видає

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 200, сс. 498—501; Michałow., № 184, сс. 554—555.

² Акты Западной России, т. V, № 26, сс. 85—86; також універсал П. Шумейкові, виданий у Н. Стороженка, К истории землевладения в эпоху Богдана Хмельницкого, Киевская старина, 1888, № 7, с. 12.

Атака козаської кінноти.

універсал про покарання повстанців, що й запроваджується частково в життя¹. Тут знову таки цей мирний жест зроблено за рахунок селянства. М. Потоцький влітку 1650 року хотів показати українському народові свій збройний кулак, але сил у Польщі було ще надто мало. Тому призначений Потоцьким огляд польського війська біля Кам'янця, як і скупчення там цього війська, були лише збройною демонстрацією. Потоцький послав лише кілька відділів кінноти проти наддністрянських повстанців — левенців; повстанці були розгромлені, а проводир їх Мудренко і дев'ятнадцять інших левенців посаджені на палі².

Восени (в жовтні—листопаді) 1650 року Богдан Хмельницький поступок Польщі уже не робив і далі універсалів загального змісту про „послушенство“ панам не йшов; видаючи ж ці універсали, він лише прагнув виграти час до весни, щоб війна не почалася негайно. Поруч з цим у листопаді з наказу Хмельницького на Лівобережжі стали вбивати урядовців Є. Вишневецького — про це розповідали ті урядовці останнього, що врятувалися. Так само восени 1650 року Хмельницький загрожував, що коли йому не видадуть Чаплицького, він шукатиме останнього в Варшаві і Гданську.

✓ Добре ж знаючи, що війна з Польщею неминуча, Хмельницький знову в другій половині 1650 року поживавлює зносини з Росією, знову порушує питання про приєднання України до Росії, про спільну боротьбу проти шляхетської Польщі.

Ще в середині липня він каже російським торговим людям М. Антонову і Б. Салтанову, що в разі війни з Польщею він буде просити допомоги в царя. Тоді ж він п'є за здоров'я царя раніш, ніж за здоров'я короля³. 17 липня в листі до путивльського воеводи князя С. Прозоровського він пише: „Я со всем войском Запорожским есть государю и вам всем приятелем“⁴.

Щоб вивести російський уряд з пасивного стану щодо Польщі, Хмельницький стає й на шлях замаскованих погроз йому. Він хоче показати, що, пропонуючи свої послуги, він у разі відхилення їх може бути й небезпечним для російського уряду. Для цього в другій половині 1650 року гетьман дає на Україні притулок черговому самозванцеві — претендентові на російський престол Т. Акунді-

¹ Памятники Киевской комиссии, т. II, 3, № 4, сс. 573—575; № 8, сс. 580—581; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 206, сс. 513—514; № 208, с. 518.

² V. Kochowski, Annales Poloniae..., I, с. 197.

³ Акты Южной и Западной России, т. III, № 307, с. 422.

⁴ Там же, т. III, № 306, с. 418.

нову, що викликало занепокоєння в царя¹. Така тактика гетьмана й примусила царя як тепер, так і пізніше, в 1651 році, переглянути своє ставлення до України.

Вже в наказі В. Унковському, якого в серпні російський уряд вирядив як посла до Хмельницького, говориться, що в разі невдалої війни з Польщею гетьман може з українцями переселитись у Росію. І останній, приймаючи в жовтні в себе Унковського, підтвердив йому своє доброзичливе ставлення до Росії, сказавши: „Ныне на государство Московское неприязни никакой не мыслим, да и впредь мыслить неприязни... не будем“².

Під час перебування на Україні російський монах А. Суханов бачився восени 1650 року з Хмельницьким і останній весь час ставив питання про приєднання України до Росії. 9 листопада гетьман знову доручив назаретському митрополитові і А. Суханову переказати царю про його бажання приєднати Україну до Росії.

11 листопада 1650 року Богдан Хмельницький у листі до царя Олексія пише, що він, Хмельницький, переказав через А. Суханова царю „о делах потребных и вере нашей православной надобных“ і просив вірити тому, що буде казати Суханов. Що це були за справи — видно і з чолобитної Суханова царю (від 1651 року); в ній Суханов пише, що переказував через нього „о подданстве гетман и о иных тайнах“. В цьому бажанні приєднати Україну до Росії Хмельницький і тоді відбивав прагнення українського народу, бо Суханов, проїздячи в 1650 році через Україну, записує в своєму звідомленні, що він розмовляв з різним людом на Україні (з козацькою старшиною, духівництвом і з людьми „малыми“) і всі вони казали: „Дай то, боже, чтоб мы соединились с Москвою“³.

Підготовка шляхетською Польщею нападу на Україну. На кінець 1650 року неминучість нової війни між українським народом і шляхетською Польщею була вже цілком очевидна як для керівників українського народу, так і для шляхетської верхівки в Польщі. Питання по суті стояло лише про час початку цієї війни.

Переговори восени і на початку зими між Хмельницьким і Польщею, ясно, не привели до угоди. Гетьман вимагав додержання Зборовської угоди, зокрема наполягав на скасуванні унії, польська ж шляхта на це не погоджувалась. Отже війна була неминуча. Ще 28 вересня король

¹ Акты Южной и Западной России, т. VIII, дод. № 33; Православный Палестинский сборник, т. VII, в. III, сс. 307—308; С. Соловьев, История России, кн. II, сс. 1601—1608.

² Акты Южной и Западной России, т. VIII, дод. № 33, сс. 324—347.

³ Православный Палестинский сборник, т. VII, в. III, сс. 309, 314, 315, 318, 320—321; Христианское чтение, 1883, ч. II, сс. 734, 735.

Ян-Казімір у таємній розмові казав папському нунцієві Торресу про свій план напасти зимою на Україну¹.

12 жовтня М. Потоцький у своєму листі вказує, що війна з Україною неминуча: шляхту, яка повертається до своїх маєтків, селяни вбивають; Хмельницький має зносити з урядом інших країн, не рахуючись при цьому з Польщею; завданням собі гетьман поставив викоренити шляхту. В листопаді 1650 року представник цесаря в Польщі—Лізоля доносив, що польський уряд хоче розпочати війну проти України несподівано, взимку, коли замерзне земля і козаки не зможуть копати рови².

Про плани Польщі напасти на Україну Хмельницький, безперечно, знав, бо посланці коронного підканцлера Є. Радзівєвського, які були в грудні того року в Чигирині, встановили, що гетьман через свою розвідку знає все, що діється в Варшаві³.

Богдан Хмельницький теж готувався до війни. Авторитет його, як повідомляв короля А. Кисіль з України, стояв серед українського народу дуже високо. В другій половині жовтня в польських шляхетських колах були відомості, що в Хмельницького відбулась рада старшини в питанні про дальшу політику відносно Польщі. На раді було ухвалено, що коли Польша не забере свого війська з українських кордонів, то до весни це терпіти, а весною, коли доведеться виступити разом з польським військом проти Росії, тоді, об'єднавшись з військом російським, так поквитуватися з поляками, щоб „і ноги жодного ляха не випустити“, а татар пустити походом вглиб Польщі⁴.

25 листопада в Варшаві розпочався сейм. На ньому було ухвалено довести польське військо до тридцяти шести тисяч, а литовське до вісімнадцяти тисяч, не рахуючи, звичайно, посполитого рушення. 20 грудня король дав листа С. Забуському на набір добровільного війська, а 26 грудня видав „віці“ на посполите рушення. На середину лютого військо мало бути під Львовом.

Воєнний план польського уряду полягав у тому, щоб до закінчення зими розпочати воєнні дії, не дати Хмельницькому змоги скупити свої сили, використати перевагу козацької піхоти і одержати допомогу від кримського хана.

Щоб обдурити Хмельницького і приспати його пильність, на цьому ж сеймі була призначена комісія для переговорів з ним. Крім того, до Хмельницького був виряджений з мирними запевненнями Маховський.

¹ Жерела до історії України-Русі, т. XVI, № 169, с. 92.

² Там же, т. XII, № 139, с. 147.

³ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. VI, № 6, с. 46.

⁴ Michałow., № 197, с. 588; № 199, сс. 590—591.

На початку січня польський король наказав обом гетьманам польським — коронному М. Потоцькому і польному М. Каліновському — до весни розгромити козаків¹. Це було початком активних дій Польщі проти України.

Богдан Хмельницький у цей час, готуючись до війни, вируждає в кінці грудня — на початку січня посольство на чолі з Михайлом Сулічичем в Росію до царського уряду. Це посольство знову поставило питання про приєднання України до Росії, про пропуск, принаймні, українського війська в разі війни через російську територію на землі, що були під владою Польщі.

Отже на кінець 1650 — початок 1651 року на Україні на порядку денному знову стояла війна проти шляхетської Польщі. В лютому ж 1651 року обидві сторони почали вже й військові дії.

7. ВІЙНА 1651 РОКУ

Напад польського війська на Україну і перші бої. Для здійснення плану польського уряду — несподівано напасти на Україну і розгромити військо останньої ще до літа — польський король призначив керівником польного гетьмана М. Каліновського. Цей пишний магнат, повернувшись з татарського полону, горів жадобою помсти за цей ганебний полон і за розгром під Корсунем. Польське військо було скупчене біля Бара, куди незабаром прибув спід Кам'янець-Подільська й сам Каліновський. Кампанію було вирішено розпочати нападом на ті частини українського війська, які на чолі з брацлавським полковником Данилом Нечаем стояли на лінії, відділяючій українське військо від польського. Напад Каліновський вирішив розпочати, керуючись даними йому королем директивами, без ніякого оголошення війни.

Тим часом частини Нечая були розташовані по вищезгаданій лінії в таких містах, як Красне, Мурахва, Шаргород, Чернівці. Сам Нечай перебував у Красному, чекаючи нових сил від Хмельницького. Вночі з 9 на 10 лютого польські частини несподівано напали на Красне. Вражені цим раптовим наскоком, Нечай і його козаки все таки уперто боронились (сам Нечай бився „як доброму юнакові належало“), але не могли встояти. Нечай був убитий в бою, а козаки зачинились у замку міста і уперто боронились. Керував цією обороною помічник Нечая Кривенко. Нарешті, вночі з 12 на 13 лютого польськими частинами удалось захопити замок. Вони зруйнували місто й замок, перебили при цьому багато людей, в тому числі жінок і дітей. Потім керівники поль-

¹ Жерела до історії України-Русі, т. XVI, № 190, с. 104.

ського війська М. Каліновський і С. Лянцкоронський посварились за полковницький пірнач Нечая, який, нарешті, забрав собі Каліновський¹.

Поразка і смерть Нечая, одного з найулюбленіших героїв українського народу, справили велике враження на сучасників. Коли польські шляхетські кола вважали це великою перемогою і в католицьких церквах Польщі співали з приводу цього „Te deum laudamus“, то український народ переживав цю втрату дуже болюче. Пам'ять про Нечая збереглась в історичній пісні. В ній співається, як польські частини напали несподівано на Нечая, як останній під час цього нападу перебуває в Красному, де „з кумою з Хмельницькою мед-вино кружляє“. Коли ж сорок тисяч польського війська вдерлись у Красне, то:

Ой погляне козак Нечай в горішню кватирку,
Ходить ляшків, вражих синів, як курей по ринку.
„Гей я, козак молоденький, ляхів не боюся,
Маю ж бо я козаченків, та й оборонюся“.
Ой як крикне козак Нечай на хлопця малого:
„Сідлай, хлопче, сідлай, малий, коня вороного!
Сідлай мені вороного, собі буланого,
Геть виріжем вражих ляхів геть що до одного“.
Ой не встигнув козак Нечай на коника спасти,
Взяв ляхами, як снопами, по два ряди класти.
Ой кинувся козак Нечай від дому до дому,
Та зложив же ляхів тисяч з коней, як солону.
Ой кинувся козак Нечай від башти до башти,
Ой став же він ляхів, лядських панів, як яшний сніп класти.
Повернувся козак Нечай на лівее плече,
А вже з ляшків, вражих синів, кров ріками тече.
Повернувся козак Нечай на правую руку,
Не вискочить Нечаїв кінь із лядського трупу.

Бій Нечая з польським військом триває, але під час цього бою Нечая схоплено „ззаду“.

Далі пісня каже, як польські пани

Веліли Нечаєнка в дрібний мак сікати.

З Нечаєвого тіла козаки, далі каже пісня, встигли врятувати лише голову. Потім козаки зібрались і стали сумувати:

Ой де ж бо нам Нечаєву голівоньку сховати?
Ой поховали пана Нечаєнка та в Києві, край Варвари,
Ой щоб розійшлася по всьому світу Нечаєнкова слава.

¹ Dyaryusz S. Oswięcima, ss. 261—263, 272; Michałow., № 216, с. 613; № 221, с. 619; № 223, ss. 621—622; Pamiętniki Radziwiłła, t. II, с. 433; Жерела до історії України-Русі, т. XVI, № 198—199, ss. 108—110; Ojcz. spominki, t. II, с. 69; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 1, с. 183.

В одному з варіантів читаємо, що голову Нечая поляки викинули на наругу на ринок. Але й мертвий Нечай залишається непримиреним ворогом польської шляхти і тому:

Качається Нечаева голова по ринку.
Качається і говорить: „Ще буду жити;
Як ся била із ляшками, так і буду бити“.

В цій історичній пісні, в усіх її численних варіантах, особливу увагу привертає такий момент, як те, що польське військо несподівано нападає на військо Нечая, по суті зрадницьки, і Нечая схоплено „ззаду“; Нечай же виявляє виключну мужність і гине в нерівному бою. Цим наш народ відзначив як хоробрість свого улюбленця, так і зрадницький напад Каліновського.

Після знищення Красного і загибелі Нечая польське військо продовжувало далі свій грабіжницький, руйніницький наступ на села й міста України. Захопивши Шаргород, Мурахову й Чернівці, воно 21 лютого прибуло під м. Стіну, де зібралось чимало повстанців. Ледве тільки воно наблизилось до Стіни, як, за словами сучасника—польського шляхтича, „немала кількість хлопства, озброєного самопалами, луками та іншою зброєю, почала зараз же на хутори й за хутори випадати проти польського війська, стріляючи, загрожуючи, показуючи дулі і, пробачте, зади випинали“. Спроба Каліновського тим чи іншим способом (чи то зброєю, чи підступом) захопити місто і фортецю зазнали невдачі, і польське військо було примушене відступити.

Вночі проти 25 лютого польське військо несподівано напало на м. Ямполь, де саме тоді був ярмарок. Польські грабіжники захопили місто, порубали силу безборонного люду, розграбували і, нарешті, спалили й саме місто¹.

Після цього військо Каліновського рушило походом далі на м. Вінницю. В Вінниці вже зібрались досить значні українські військові сили, на чолі яких стояв вінницький полковник Іван Богун, людина смілива, хоробра, добрий полководець і, до того, видатний фахівець партизанської війни. Богун поставив собі завданням затримати наступ польського війська, поки надійде допомога від Хмельницького. З 28 лютого до 11 березня тривали бої під Вінницею. Закінчились вони перемогою над поляками і наочно показали як упертість і хоробрість українців, так і воєнні здібності Богуна.

28 лютого М. Каліновський послав вперед на Вінницю свої кінні частини під проводом С. Лянцкоронського. Їх зустріли кінні частини Богуна і, як здавалось, не витримавши натиску польської кінноти, в паніці кинулись тікати. Польська кіннота почала переслідувати їх, для скорочення шляху метну-

¹ Dyaryusz S. Oswięcima, s. 263—265; Michałow., № 216, s. 613; Ojcz. spominki, t. II, s. 69; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 1, с. 183.

лась на річку Буг, щоб перейти останню по льоду, Богун же задалегідь наказав порубати лід і попритрушувати ополонки сіном і снігом, щоб вони скоріше попримерзали і були непомітні. Налетівши на ці ополонки, польська кіннота зазнала великих утрат. Лянцкоронському вдалось урятуватись, хоч козаки дуже побили його прикладами, а брат А. Киселя—М. Кисіль загинув.

Після цієї невдачі під Вінницю підійшов з рештою війська Каліновський, і поляки обложили місто. Українські частини чинили мужній опір, завдаючи польським військам великих утрат. Раз уночі Богун виїхав сам на розвідку, але наскочив на польську сторожу і не міг сказати паролі. Панцер його блиснула під промінням місяця, поляки впізнали Богуна і кинулись на нього. Один жовнір ударив його, другий уже вхопив, але Богун, людина надзвичайно сильної фізичної будови, ударив острогами коня, видерся і погнав коня через річку до Вінниці; переїздячи річку, Богун попав в одну з згаданих ополонок, але добрий кінь виніс героя і звідтіля. Другого дня вранці Богун уже бився, все на тому ж коні, з поляками.

Тим часом на допомогу обложеним надходили вже частини війська Хмельницького—полки уманського полковника Осипа Глуха і полтавського—Мартина Пушкаря. В таборі Каліновського по-старому точилися чвари між польним гетьманом і Лянцкоронським; дійшло до того, що Каліновський прилюдно дав Лянцкоронському дулю.

Коли частини Глуха стали наближатись до Вінниці і почали бої з розташованими в навколишніх селах польськими відділами і про це стало відомо в польському війську, там почалась паніка, багато в чому подібна до паніки пиявцької: багато жовнірів, а також обозні частини кинулись тікати. Інші, побачивши, що обозна челядь тікає, кинулись грабувати свій же обоз. Частини ж Глуха вже наблизились до Вінниці, зайнявши так зване Нове місто. Лише повідь, яка перешкодила дальшим негайним воєнним діям Богуна й Глуха, врятувала польське військо від остаточного розгрому.

Як записує в своєму щоденнику сучасник—польський шляхтич С. Освенцім, українці з валів своєї фортеці проводжали панічно відступаючих польських вояків лайкою, насмішками й вигуками, як от „втікачі“, „пиявчики не гайтеся, тікайте далі до Вісли, не тут ваше діло“¹. Переслідуване українськими вояками польське військо в паніці відступило до Бара, а звідти до Кам'янця.

¹ Dyaryusz S. Oswięcima, ss. 269—272; V. Kochowski, Annales Poloniae..., I, ss. 227—231; Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 1, ss. 183—184. Michałow., № 221, s. 619; № 223, ss. 621—624; № 225, ss. 625—626; Ojcz. spominki, t. II, ss. 69—71.

Підбиваючи підсумки цієї кампанії Каліновського, треба відзначити, що успіхи її були дуже мізерні порівнюючи з попередніми планами—лише розгром Нечая і зруйнування міст і сіл, але поразка під Вінницею і їх звела нанівець.

Кампанія 1651 року мала розгорнутися в основному в тих же місцевостях і по суті за тим же планом, що й у 1649 році. Богдан Хмельницький 6 лютого вирушив у похід з Чигирина¹ і поволі, чекаючи татар, посувався на Волинь, назустріч головному польському війську, на чолі якого мав бути сам король. Проти війська литовського гетьмана Я. Радзівілла Хмельницький виставив заслін з полків Чернігівського й Ніжинського; на чолі цього війська був поставлений чернігівський полковник, старий вояка Мартин Небаба, якого сучасні подія джерела називають одним з кращих полковників українського війська². Небаба мав не провадити глибокий наступ, а обмежуватись тільки активною обороною, щоб затримати литовське військо від наступу на Чернігів і Київ, у тил головному війську Хмельницького. Для прикриття ж Києва безпосередньо був залишений Київський полк під керівництвом полковника Антона Ждановича.

За планом польського уряду король, який 3 квітня вирушив з Варшави в похід до головного війська, мав наступати на Волинь, тим часом як литовське військо повинне було вдарити на тил України, на Чернігів і Київ. Римський папа прислав королю посвячений меч³.

В квітні—травні до рішучих боїв не дійшло—відбувались лише окремі битви. Частини Хмельницького, що стояли на Поділлі, розпочали дії проти війська М. Каліновського, розташованого під Кам'янець-Подільськом. На чолі українського війська на Поділлі стояв генеральний осавул Демко Лисовець, а під його керівництвом були полковники Іван Богун вінницький і Ілляш Богаченко чигиринський з своїми полками. Почувши про наступ частин Лисовця, Каліновський якнайшвидше кинувся з своїм військом тікати від Кам'янця до головного польського війська в Галичину і на Волинь. 27 квітня почався панічний відступ війська Каліновського спід Кам'янця, а 29 квітня під місто вже наспіли частини Лисовця. Останній почав облогу і штурм Кам'янця, в яких особливо відзначився Богун, але 2 травня з наказу Хмельницького Лисовець спішно рушив до головного українського війська. По дорозі частини Лисовця догнали під Купчинцями тікаюче військо Каліновського, напали на

¹ Dyaryusz S. Oswięcima, s. 261.

² Dyaryusz S. Oswięcima, s. 280; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. VI, № 8, с. 55; Ojcz. spominki, t. II, с. 72; Акты Южной и Западной России, т. III, № 320, с. 455; пор. № 328, с. 472.

³ L. Rudavski, Historiarum Poloniae, s. 72; Monumenta Historica Poloniae... ab A. Theiner, t. III, Romae 1863, № 452, сс. 470—471.

нього і завдали йому значних утрат. 12 травня Каліновський з рештками свого війська приєднався під Сокалем до армії короля.

В кінці травня, з 25 по 30, з наказу Небаби козацькі відділи під керівництвом Петра Забіли напали на Гомель, щоб відтягти, як вважають, наступ Радзівілла.

Одночасно з цими подіями в тилу польського війська вибухали й численні повстання. Так, ще 23 лютого селяни с. Бутківців (на Поділлі, біля Вінниці) напали на слуг пана О. Загурського, які везли речі останнього через с. Девеньки, і захопили речі.

На початку цього року повстання найбільше вибухали в Овруцькому повіті, і шляхта утворила тут спеціальний відділ для приборкання їх; від початку року до кінця квітня відділ цей придушив ряд селянських виступів.

В травні виступили селяни в селах Перемилівці й Можнові, Луцького повіту. 13 травня селяни й міщани м. Колків (на Волині) напали на відділ шляхетського війська, що йшов до короля; нападаючі були озброєні „стрелбою, косами, ручницями, рогатинами, ово згола с чим хто могл“. 27 травня в м. Володимирі міський уряд оголосив міщанам, щоб „гультьяев жадних, без служби будучих, в месте не терпили и овшем оных хвтыали и урядови отдавали для учинення з них екзекуции“; цей факт свідчить про виступи і в тих місцевостях. В червні виступили селяни сіл Липляна і Студень, Чорнижі, Малов, Милостів, Завизів, Уголець, Симонів, Кухарів¹.

Вибухали повстання проти шляхти й на Білорусії, в районі Турова. Взагалі, як були в квітні певні відомості в Москві, в Білорусії і в місцевості біля Смоленська селяни були дуже настроєні проти шляхти і чекали наступу українців, щоб підтримати їх; виступали там селяни й самі.

Загрозливе становище було для шляхти і в самій Польщі. Так, від 5 квітня 1651 року в „Новини з Варшави“ говориться про велику небезпеку селянського повстання проти панів, що селяни звідусіль готові „до тих зрадників“ (тобто повстанців України — *М. П.*) тікати, але лише не мають проводиря².

Тим часом назрівав рішучий бій між українським і польським військом. Цей бій стався під Берестечком.

Битва під Берестечком. 6 лютого Богдан Хмельницький рушив з Чигирин на Волинь. Протягом усього цього походу він уживає заходів, щоб добитись допомоги від урядів сусідніх країн для боротьби проти шляхетської Польщі.

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 162, с. 732; № 234, с. 588; № 245, с. 622; № 235, I, сс. 592, 593; № 241, сс. 606—610; № 239, сс. 601—603; № 240, с. 605; № 271, сс. 758—759.

² Teki Naruszewicza, t. 145, с. 124.

Найбільшу увагу гетьман, як і раніш, віддає зносинам з російським урядом. 11 березня він пише листа бояринові Б. Морозову, родичеві і одному з найближчих до царя Олексія осіб, в якому титулує себе гетьманом без королівського імені і знову висловлює побажання, щоб цар „нас из жалованья своего царского не выпускал“ і щоб „на все земли государствовал“¹.

Саме на цей час припадає й зміна політики російського уряду щодо України.

Російський уряд на початку 1651 року скликав земський собор для вирішення питання про приєднання України до Росії і про війну з Польщею. В кінці лютого цей собор ухвалив приєднати Україну і почати війну². Очевидно, вважаючи, що підготовка до війни забере ще деякий час, царський уряд негайних рішучих кроків у проведенні в життя цієї ухвали не зробив, і це загальмувало справу.

В травні Хмельницький знову пожвавлює зносини з російським урядом. Він виряджає спід Зборова до Москви грека І. Мануйлова і серба І. Данілова з листом „о государевом тайном деле“; потім через назаретського митрополита Гавріїла він переказує царю прохання прийняти Україну під свою владу і допомогти проти Польщі³.

Під час цього ж походу він видає й декілька універсалів на маетки й млини православним монастирям, а також універсал про охорону Мгарського монастиря від тих повстанців, які великі утиски і кривди монастиреві цьому чинять⁴.

Тим часом військо Хмельницького наближалось до головного театру війни. Орда татарська йшла на допомогу йому дуже поволі і неохоче. Хан, очевидно, був незадоволений, що гетьман натискав на нього через турецького султана.

Зносини Хмельницького з Семиградом і з Валахією теж реальних позитивних наслідків в боротьбі проти Польщі не дали: воєнних дій проти Польщі уряди цих країн так і не розпочали.

Боротися проти шляхетської Польщі Україні доводи-

¹ Акты Южной и Западной России, т. III, № 316, сс. 446—447.

² Материалы для истории земских соборов XVII столетия В. Латкина, СПб 1884, сс. 81—128; В. Латкин, Земские соборы древней Руси, их история и организация сравнительно с западно-европейскими представительными учреждениями, СПб 1885, сс. 231—235.

³ Акты Южной и Западной России, т. III, № 320, с. 453, № 327, с. 462.

⁴ Напр., універсал, виданий В. Модзалевським, К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря..., Киевская старина, 1906, № 3—4, с. 66; Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка, Чернигов 1909, с. 597; Акты Западной России, т. V, № 27, с. 86; № 28, сс. 86—87; Акты Южной и Западной России, т. III, № 314, сс. 444—445.

лось самій, при дуже непевній допомозі татар. Але, не зважаючи на це, український народ з запалом йшов на бій з шляхтою. Наприклад, бажаючи під час походу довідатись про настрій війська, Хмельницький у двадцятих числах травня, „вдаривши в бубни на чернецьку раду“, оголосив, що король шукає угоди з ханом, і запитав, як військо ставиться до угоди з Польщею. На це військо закричало: „Пане гетьмане! Бог і військо того хоче, щоб ми жодним чином з королем не едналися; на те ми відважилися і на те ми й сюди пришли, щоб, хоч би орда від нас і відступила, ми при твоїй гідності всі гинути будемо: або ми всі загинемо, або всіх ляхів вигубимо“¹. Так само згадані І. Мануйлов і В. Данілов, що прибули з війська Хмельницького в Росію, казали в Москві на початку червня, що „козаки ляхам ни в чем не верят, а положено де у них на том: либо им ляхов снести всех, или самим погинуть“². Гетьман відповідно до цього настрою підписується в своїх універсалах знову таки без імени короля; це ясно свідчить, що ні про яке залишення під владою Польщі він не думає.

Під час цього походу, десь у кінці квітня — на початку травня, сталась і родинна трагедія Богдана: дружина його зрадила його і обікрала з якимсь годинником, що служив у господарстві гетьмана. Це було викрито, і Тиміш Хмельницький, який з наказу батька провадив слідство в справі крадіжки грошей, скарав обох винних на смерть. Поскільки ж, як каже сучасник Ерліч, ця жінка була скарана „сам сім“, можна вважати, що тут було щось більше, ніж романтична історія — найскорше вона була зв'язана з шпигунством або й з терористичним актом проти гетьмана. Втрата цієї жінки, яку гетьман, не зважаючи ні на що, дуже любив, була для нього надто тяжка. Довідавшись про смерть дружини, „о том гетман зело был кручинен“, — записав грек, монах Павло, що саме був при Богдані³. Засмучений цією втратою, гетьман на деякий час послабив свої військові дії, але скоро опанував себе і знову став постарому повний кипучої енергії.

Польська армія під час походу нещадно грабувала Волинь; як каже сучасник, шляхтич С. Освенцім, відділи польського війська нищили все „огнем і мечем“ під тим приводом, що тут люд „руської віри“⁴.

¹ Ojcz. spominki, t. II, ss. 71—72; пор. Dyaryusz S. Oswięcima, ss. 297—298.

² Акты Южной и Западной России, т. III, № 320, с. 456.

³ Dyaryusz S. Oswięcima, с. 298; Latopisiec Jerlicza, I, с. 120; Pamiętniki Radziwiłła, t. II, с. 437; Акты Южной и Западной России, т. III, № 319, с. 452.

⁴ Dyaryusz S. Oswięcima, с. 300.

На початку червня вибухло повстання проти шляхти в Карпатах біля Кракова, в Підгір'ї, на чолі якого став Лев-Олександр Костка-Наперський. Докладніших даних про нього немає; були відомості, що він був нешлюбний син покійного короля Владіслава IV. Близкими помічниками Наперського були солтис (староста села) Станіслав Чепец-Лентовський і Мартин Радоцький, шкільний учитель в с. Пцімі. Наперський захопив на початку червня і замок Чорштин на Дунайці. Проте польському урядові вдалося швидко придушити це повстання. Наперський і його найближчі помічники були скарані на смерть¹.

Але й після цього польська шляхта не почувала себе безпечною — їй загрожували нові селянські повстання. Так, якийсь пан Щуцький 13 червня писав у зв'язку з виступом Наперського, що треба особливо боятись виступів тих, які працюють по гутах, рудах, гуральнях², тобто наймитів, найбільшніх елементів на селі. Польські шляхетські кола приписували Хмельницькому велику роль у підготовці повстання селян у Польщі й Литві.

Незадовго до битви під Берестечком, з дозволу російського уряду чотири тисячі українського війська на чолі з полковником Тарасенком рушили в межі Росії, до Брянська. Звідсіля вони перейшли кордон Польщі і 6 червня захопили Рославль. З цього міста Тарасенко розіслав свої частини по місцевостях навколо Рославля. Його відділи захопили Дорогобуж. Селяни скрізь біля Рославля почали повставати проти шляхти і приставати до частин Тарасенка. Вибухають повстання проти польської шляхти і в районі Смоленська³.

В другій половині червня військо Богдана Хмельницького, до якого вже приєдналась і татарська орда на чолі з самим кримським ханом Іслам-Гіреєм III, зустрілося під Берестечком з головною польською армією під проводом самого короля. Це містечко було на Волині, на лівому березі річки Стирі. Річка Стир разом з річками Ситенкою і Пляшовою утворює з рівнини під Берестечком чотирьохкутник з виходом на південь.

Тут на цій рівнині і відбулася битва. Польська армія доходила до ста п'ятидесяти тисяч, в тому числі двадцять тисяч становили наймані іноземні частини. Військо Хмельницького й хана було трохи численніше, але польська армія мала більшу артилерію.

18—20 червня стався бій під Берестечком. В перший день відбувалися переважно невеликі „герці“, на другий день

¹ Dyaryusz S. Oswięcima, ss. 321, 325—333, 363.

² Teki Naruszewicza, t. 145, ss. 185—186.

³ Dyaryusz S. Oswięcima, ss. 319—321; пор. Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 249, с. 669.

уже більші бої, в яких перевага в основному була на боці війська Хмельницького. Двадцятого ж червня стався головний бій. Спочатку полякам удалося прорвати табір Хмельницького, який займав правий фланг українського війська, але козаки знову з'єднали його; отже польський маневр не вдався. Головні сили польської армії вдарили на лівий фланг, де стояв хан із своїм військом, і пустили в діло артилерію. Не витримавши артилерійського вогню, татари кинулись тікати¹. Хмельницький кинувся до хана, щоб повернути його військо назад, але зазнав невдачі — хан з військом не лише сам не повернувся, а й Хмельницького затримав у себе. Отже й тут, як і під Зборовом, хоч і в іншій формі, поводження хана пошкодило справі визвольної війни українського народу.

З двадцятого ж червня почалась і облога польською армією українського табору. Становище українського війська було досить тяжке: з трьох боків його оточували поляки, а з четвертого були непрохідні болота. Але козаки встигли укріпити табір так, що він став для польської армії неприступний.

Перш ніж розглядати цю облогу, треба зупинитись на остаточно не з'ясованому в історичній науці питанні про те, чи був Хмельницький затриманий ханом, чи сам не схотів вертатись до свого табору після невдалої спроби повернути татар на поле бою. Сам Хмельницький, а також і І. Виговський казали російському послові Г. Богданову, що хан затримав Хмельницького; такі ж чутки були і в шляхетських колах².

З істориків П. Буцинський, а пізніше М. Грушевський уважали, що Хмельницький затриманий не був. На думку Буцинського, гетьман навмисно залишив військо, а Грушевський каже, що йому трудно було вертатися до свого табору після втечі хана, якого не вдалось умовити повернутись. Різні „історики“, щоб запламувати визвольну війну українського народу і його героїчне минуле, договорилися, всупереч історичним фактам, до того, що Хмельницький начебто навмисно підстроїв розгром свого війська під Берестечком і покинув його.

На нашу думку, треба вважати, що кримський хан навмисно затримав гетьмана в себе. Коли навіть поставитись скептично, *cum grano salis*, до згаданих відомостей самого гетьмана і Виговського, як людей особисто зацікавлених у цій події, то за це говорять такі дані. Шляхтянка Піотровська, яка була в полоні в татар, показала тоді ж у липні,

¹ Dyaryusz S. Oswięcima, ss. 334—343; Starożytności, t. I, ss. 272—274; Pamiętniki Radziwiłła, t. II, ss. 445—446; Michałow., № 238, ss. 640—642.

² Акты Южной и Западной России, т. III, № 327, с. 464; № 328, сс. 468—470; Dyaryusz S. Oswięcima, с. 362.

що сама бачила Хмельницького в полоні в хана і що був Хмельницький у червоному оксамитному жупані; хан наказав прив'язувати його „за ноги під коня, коли сяде на коня, а коли зсяде — руки назад і одну ногу до рук“. В. Лупул, молдавський господар, мав при кримському хані під час походу останнього на Україну свого представника, який покинув хана, коли той повертався спід Берестечка, під Пилявцями. Цей представник показав, що хан не захотів відпустити Богдана (на думку цього посланця, щоб одержати гетьманські скарби) і що Хмельницький удень ходить по табору вільно, а вночі сеймани ханські стережуть його, — тут ми вже бачимо послаблення охорони полоненого Хмельницького. Треба з певністю вважати, що хан, програвши битву, схотів компенсувати себе за рахунок Хмельницького: або видати його за гроші королю, або ж одержати від Богдана викуп скарбами; останнє певніше, бо були чутки, що по скарби посилали в Чигирин.

Тим часом обложене під Берестечком українське військо мужньо боронилось, не шкодуючи життя. Бої і вилазки відбувались майже безперервно. Після випадкової вдачі 20 червня польське військо не могло досягти перемоги. Прикладом мужності повстанців може бути такий факт: коли 29 червня польський табір дістав наказ готуватись до штурму, два українські розвідники, які були серед польського війська, одразу ж перед очима цього останнього перебігли до українського табору.

Такий випадок, як зрада чигиринського полковника М. Криси, що перейшов на бік польсько-шляхетського війська і, подібно зрадникам усіх часів, з шкури ліз, аби лише догодити польським панам, пошкодити козацькому війську, був поодиноким. Вся ж маса козацького війська уперто боронилась.

Становище обложених було тяжке. Не було твердого постійного керівництва. Проводирі в війську часто мінялись — за короткий час облоги на чолі українського війська перебували Ф. Джалалій, А. Хмелецький, І. Богун, М. Гладкий¹; при цьому, коли перші три виступали як тимчасові заступники Хмельницького, то Гладкий прагнув захопити в свої руки повну владу. Це, звичайно, вносило в військо дезорганізацію. Крім того, українське військо було занепокоєне й тим, що татари, повертаючись спід Берестечка, будуть за своїм звичаєм грабувати місцевість, захоплювати в полон; так воно не раз і було. Уманський

¹ М. Грушевський, ґрунтуючись на українських джерелах, визнає такими керівниками лише Джалалія і Гладкого. Але поляки мали дані про керівників від українських полонених і тому гетьманування Хмелецького і Богуна в нас не викликає сумніву; українські ж джерела дійшли до нас частково, отже повної картини не дають.

полковник О. Глух навіть погромив кілька відділів грабіжників-татар.

Переговори між українцями і польським керівництвом ніяких наслідків не дали. Польська шляхта в зв'язку з своєю випадковою перемогою була настроєна надзвичайно непримирно і мріяла використати її для повного поневолення українського народу. Коли постало питання про переговори, серед керівників польської армії на нараді особливо панувала думка домовитися з українським військом, дати згоду на повне замирення, а потім, як записує сучасник-шляхтич, згаданий С. Освенцім, „одібравши гармати і зброю, розподілити всіх по полках, вирубати в пень, відібрати всі привілеї, навіки заборонити вживання зброї, знищити віру (тому з цієї наради Адам Кисіль, воевода київський, був навмисно виключений) і ім'я козацьке скасувати“. Під час переговорів польські керівники вимагали видачі Богдана Хмельницького, його сина Тимоша і найголовнішої козацької старшини. Українська ж сторона вимагала поновлення Зборовської угоди. Тим часом польські частини, щоб відрізати українському війську шлях до відступу, зайняли позицію і в тилу.

Богун вирішив зробити переправу через болота; через брак відповідного матеріалу мости робили з возів, кожухів, сідел тощо. Цей момент зберігся в вірші про Берестейську битву, написаний якимсь учасником її українцем. В ній ми читаємо:

Голод не тучить. Страх з діл нам кучить. Став треба перебивати.
То пак у мосту ніт і хворосту — нічого збудувати.
В неділю в ночі — бог на помочі — будемся перебивати,
Вози постелем, кожухи стелем, воді того не зняти...¹

30 червня, коли Богун поїхав оглянути переправу, в таборі виникла паніка: поширились чутки, що старшина втекла; люд кинувся до переправ. Польське військо, довідавшись про це, вдарило на табір і почалась різанина. Богун встиг скупчити кінноту, відігнати те польське військо, яке було в тилу в українців, і цим розчистив шлях для відступу. Польські жовніри тим часом, використовуючи паніку, вбивали людей, в тому числі жінок і дітей. Але українські частини, не зважаючи на тяжке становище, тримались дуже твердо і уперто й відважно боронились. Як каже сучасне шляхетське джерело, „то дивна річ, що жоден з них не прохав пощади“.

Один відділ, кількістю від двохсот до трьохсот чоловіка, зробив засіку на одному острові серед болота і хоробро

¹ Niederlage Bohdan Chmielnicki bei Beresterko am Flusse Styr in gleichzeitiger poetischer Bearbeitung. Archiv für slavische Philologie, Bd. II, 1877, cc. 297—307.

боронився. М. Потоцький обіцяв їм помилування, коли вони здадуться, але відважні бійці відмовились від цього. На знак того, що вони не бажають здаватись, козаки повикидали свої гроші в болото, а потім вдарили на поляків і тут у кривавому бою з численними силами всі загинули. Один з них дібрався до човна, з якого відбивався від жовнірів декілька годин, поки не загинув.

Основна маса українського війська відступила спід Берестечка, втративши свій табір і частину артилерії. Це було дуже великою поразкою¹.

Сучасні подіям польсько-шляхетські джерела малюють цю поразку як повний розгром українських сил. Українські ж сучасні подіям джерела, насамперед оповідання козацьких полковників російському послові Г. Богданову, а також розмови з Богдановим Хмельницького і Виговського говорять про дуже малі втрати українського війська; це й зрозуміло, бо гетьман і старшина, провадячи переговори з російським урядом про спільну війну проти Польщі, з дипломатичних міркувань хотіли зменшити розмір поразки.

Треба думати, що поразка українського війська під Берестечком, хоч і була дуже велика, але все ж не такий повний, цілковитий розгром, як намагаються змалювати сучасні подіям польсько-шляхетські джерела: польському війську вдалось розгромити лише ар'єргард, обози, а також неорганізовані селянські загони.

Переконає нас у цьому справа з українською артилерією. В поході під Берестечко в війську Хмельницького було не менш як сто п'ятнадцять гармат², а після розгрому українського табору поляки захопили їх лише двадцять вісім³, решта ж була вивезена; а ми знаємо, що при всяких розгромах у ті часи найтяжче було вивезти артилерію. Отже, коли українці змогли вивезти три чверті артилерії, значить, поразка не була такою, як подають її, всупереч фактам, польсько-шляхетські джерела, а за ними й польські націоналістичні історики в своїх працях.

В цей же час, 26 червня, литовському війську Я. Радзівілла вдалось розгромити частини М. Небаби під Ріпками (приблизно 40 кілометрів від Чернігова). Сам Небаба, програвши битву, не хотів тікати, а мужньо боронився; він зійшов з коня і бився піше; бувши тяжко поранений у праву руку, він боронився лівою, поки не загинув⁴.

¹ Dyaryusz S. Oswięcima, ss. 343, 347, 350—355; Starożytności, t. I, ss. 275, 320—329; Pamiętniki Radziwiłła, t. II, ss. 447—450; Акты Южной и Западной России, т. III, № 328, ss. 465—469; № 329, ss. 476—479; Ojcz. spominki, t. II, ss. 78—82.

² Акты Южной и Западной России, т. III, № 320, с. 456.

³ Starożytności, t. I, с. 327.

⁴ Там же, т. I, ss. 317—318; Dyaryusz S. Oswięcima, ss. 348—349.

Здавалось, тяжка хмара нового польсько-шляхетського поневолення нависла над Україною. Два війська були розгромлені, гетьман був у полоні в кримського хана, польсько-литовському війську були відкриті двері для наступу в саме серце України, на Київщину. Допомоги від урядів сусідніх країн Україна не мала; єдиний до того часу спільник — кримський хан ще раз показав свою непевність і ненадійність.

Але в таких тяжких умовах український народ ще раз виявив свою високу мужність, непохитне бажання до кінця битися з панською Польщею. Він знову рішуче стає на боротьбу проти шляхти.

Тим часом на початку липня Богдан Хмельницький визволився з полону, повернувся до Павлочі й Білої Церкви і почав організовувати новий опір польсько-литовській армії.

При розгляді цих невдач для України боїв впадає в очі, як різно реагували на невдачі український народ з своїми керівниками і польська армія з своїми проводирями-магнатами. Що робить після поразки під Пилявцями польська армія і її керівники, яких пани вважали цвітом польської шляхти-магнатства? Ця армія панічно тікає, не чинячи ніде опору. Втікачі роблять по 300 кілометрів за дві доби, інші спиняються лише на Віслі. Перед же в цій утечі ведуть якраз керівники, ці магнати-короленята, як їх тоді називали, всі ці Заславські, Вишневецькі, Конєцпольські.

Українці, навпаки, в основній масі і при невдачі мужньо бороняться, відмовляються від помилування, не просять пощади, б'ються до смерті. Керівник українських відділів, вихідець з самих низів тодішнього суспільства України („людина без роду й племені“ — „homo sine nomine sine tribu“, як називає його сучасник Л. Рудавський) полковник Мартин Небаба вмирає героєм, а не рятує своє життя втечею, як польський магнат, кумир шляхетської Польщі — Є. Вишневецький або інші шляхетські керівники. Богдан Хмельницький негайно ж, ледве визволившись з ханської неволі, починає підготовку до нової боротьби проти польської шляхти.

Такий героїзм у визвольній боротьбі, який показав український народ у ці тяжкі для нього часи Берестечка, міг бути тільки при загальнонародній боротьбі, при рішених боротися до кінця.

Наступ шляхетського війська на Україну і Білоцерківський трактат. Після перемог під Берестечком і під Ріпками за планом польського уряду мав відбутися спільний наступ польсько-литовського війська на Україну. Метою цього наступу було розгромити рештки українського війська, захопити українські міста, цілком придушити повстання і повернути український народ у становище ще тяжче, ніж до 1648 року.

Серед польських урядових кіл гору взяла партія непримирної боротьби проти українського народу. М. Потоцький і Є. Вишневецький, головні діячі цієї партії, стали більш ніж коли оракулами польських урядових кіл. Тепер же, після захоплення козацького табору, настрої цих кіл став ще більш войовничий. На похід вглиб України дивились як на просту військову прогулянку. Але дійсність скоро розвіяла мрії польської шляхти.

Після захоплення 30 червня українського табору під Берестечком польське військо почало наступ на центр України не зразу.

Шляхта з посполитого рушення, вважаючи, що справа розгрому українського народу вже закінчена і що лишається тільки завершити її, а це може зробити й саме коронне військо, не захотіла йти в похід і розійшлася по домах. На Україну рушили коронне військо на чолі з обома гетьманами — М. Потоцьким і М. Каліновським і військові частини різних шляхтичів-магнатів, насамперед Є. Вишневецького¹; разом вони становили не менш як тридцять тисяч здатного до бою війська, яке й рушило вглиб України.

Людність України різними способами боролася проти наступу польського війська. Вона палила й нищила все своє і відступала далі на схід для об'єднання з іншими військовими частинами. В війську поляків почався голод; їли дохлих коней; від цього спалахнули пошесті; здобути нічого ніде не можна було. А. Мясковський писав 21 липня королю з війська зза Любартова, що такого голоду, як тоді в польському війську, не було ні під час московської облоги (тобто в 1612 році), ні в Збаражі. „Нема ані міст, ані сіл, тільки поле й попіл; нема ні живих людей, ні звірят — хіба лише птаство в повітрі“. Біля Брацлава й Вінниці людність попалила всі села. Півтори тисячі найманої іноземної піхоти протягом кількох днів цього походу або загинуло від голоду, або розбіглося.

Людність України готувалась до упертої боротьби і йшла на це з охотою, про що ми знаходимо чимало даних: „Люд про підданство панам і не думає“, — говорить в листі з польського табору від 27 липня; російський посол на Україні Г. Богданов записує, що тут у військо люд іде „с большим хотеньем“².

На Брацлавщині для боротьби проти шляхти людність організовує Богун. Тут же під керівництвом ватажків Чуйка і Олександренка зібралось кілька тисяч повстанців, які не

¹ Starożytności, t. I, ss. 329, 331—332; Dyaryusz S. Oświęcima, ss. 356—360.

² Памятники Киевской комиссии, т. II, 3, № 13, с. 591; Starożytności, t. I, ss. 278, 333; Акты Южной и Западной России, т. III, № 327, с. 461.

пускали шляхту до маєтків і вбивали її. В липні М. Потоцький послав до Брацлава своїх посланців з універсалом, закликаючи людиність скоритись, але їх одразу потопили¹.

Нарешті, на кінець липня польське військо дійшло до Київщини, де зустріло збройний опір з боку українського населення і почало руйнувати країну. В кінці липня воно захопило і зруйнувало Паволоч. Тут же 10 серпня помер князь Є. Вишневецький.

Становище війська Потоцького дедалі гіршало. Навколо нього селяни нищили мости й переправи, що дуже утруднювало дальший рух².

Особливо уперто боронилось проти поляків м. Триліси. На чолі гарнізону тут стояв сотник Богдан; гарнізон був невеликий — він складався приблизно з шестисот козаків і невеликого числа місцевої людинності. Цей невеликий відділ уперто боровся проти всього польського війська. Лише після упертого штурму поляки захопили 14 серпня укріплення, знищили місто, вирізали навіть жінок і дітей, а сотника Богдана посадили на палю. Потім польське військо захопило і знищило й Фастів, населення якого задалегідь відійшло до Білої Церкви, „не думаючи про жодну угоду“³.

Не могло похвалитись особливими успіхами в своєму дальшому поході на Україну і литовське військо Я. Радзівілла. Після перемоги над частинами Небаби, Радзівілл рушив до Чернігова, але там 29 червня зазнав невдачі і мусив відступити „нечого нескуравши“, як каже сучасник Самовидець. Оборону Чернігова керував новий полковник на місці Небаби — Степан Пободайло, який виділявся до цього як знавець по спорудженню укріплень. Радзівілл з головним військом рушив до Києва. Литовський гарнізон, що залишився в Любечі, був обложений українськими частинами і перебував у цій облозі до кінця кампанії⁴.

Головне військо Радзівілла продовжувало наступ на Київ, і 25 липня захопило його.

Це захоплення завдало місту великих утрат. Частини Радзівілла пограбували Київ і його околиці; перед у цьому вів сам Радзівілл. 6—7 серпня в Києві спалахнула пожежа, від якої місто, особливо Поділ, дуже потерпіло. Є навіть підстави вважати, як думали й сучасники, що ця пожежа

¹ Dyaryusz S. Oswięcima, ss. 368—369; Starożytności, t. I, s. 278.

² Starożytności, t. I, ss. 278—279, 286; Памятники Киевской комиссии, т. II, 3, № 15, с. 595.

³ Teki Naruszewicza, t. 145, ss. 263—264, 277—278; Памятники Киевской комиссии, т. II, 3, № 15, ss. 596—598; Starożytności, t. I, ss. 287—288, 344—345; S. Twardowski, Wojna Domowa, II, с. 52.

⁴ Летопись Самовидца, с. 27; Акты Южной и Западной России, т. III, № 328, с. 474; Starożytności, t. I, с. 349; Я. Смирнов, Рисунки Киева, ss. 270—271, 300, 305, 312.

була ділом козаків, навіть зроблена з наказу Хмельницького, щоб „викурити“ з міста військо Радзівілла¹.

Становище Радзівілла в Києві ставало все скрутнішим; у Любечі, в тилу його війська, литовський гарнізон був обложений; в районі Прип'яті Загаль і Брагін були захоплені українцями, — словом, Радзівілл був відрізаний від свого тилу і просив допомоги в керівника коронного війська М. Потоцького².

Що ж робив Богдан Хмельницький, крім організації опору наступові шляхетського війська, з перших днів свого визволення з полону кримського хана?

На початку липня в гетьмана відбулась рада, на якій було ухвалено піддатись під владу російського царя. І справді, російський посол до Хмельницького Богданов чув у липні від гетьмана і Виговського про скорі вирядження до царя посольства знову, таки в справі спільної боротьби проти Польщі і приєднання України до Росії. В серпні з таким проханням Хмельницький і вирядив до царя посольство на чолі з Семеном Савичем, Лукіяном Мозирею і Іваном Золотаренком.

Ця політика гетьмана відповідала настроєві українського народу. Той же Богданов, перебуваючи на Україні, записав, що люд український („духовные и свецкие всяких чинов люди, мещане и козаки“) бажає цього приєднання, хоче, за тодішньою російською урядовою формулою, бути під владою царя³.

В липні Богдан Хмельницький одружився з Ганною Нечипорівною з роду Золотаренків, сестрою пізніших козацьких полковників Івана і Василя Золотаренків.

На середину серпня — початок вересня ситуація на театрі війни склалася така, що шляхетській армії вже нічого було й думати про повну перемогу над Україною. Оточена ворожим їй українським народом, терплячи голод, хвороби, вона вже не являла собою такої сили, як на початку походу. В тилу і польського, і литовського війська, та й навколо нього, вибухали повстання. Радзівілл мусив якнайшвидше залишити Київ і йти для об'єднання з військом М. Потоцького, яке й сталося 3 вересня під Германівкою.

Хмельницький тим часом розташував головні свої сили під Білою Церквою, куди наблизилось і польсько-литовське військо. Почалися бої і переговори. Становище польського війська було скрутне: в тилу його повстанці захопили Па-

¹ Starożytności, t. I, ss. 292, 339, 340; Latopisiec Jerlicza, I, s. 125; Акты Южной и Западной России, т. III, № 328, с. 473; Акты Западной России, т. V, № 30, с. 97; S. Twardowski, Wojna Domowa, II, с. 52; Я. Смирнов, Рисунки Киева, сс. 282—283, 287—294.

² Starożytności, t. I, ss. 347—349.

³ Акты Южной и Западной России, т. III, № 328, с. 474.

волоч і Фастів, а саме воно, будши оточене з усіх боків, терпіло великі нестачі через брак води, харчів, паші для коней¹.

Під час переговорів, які тривали близько двох тижнів, українська „чернь“ виявляла рішучість битися до кінця, непримиренний настрій до шляхти, небажання угоди, прагнула повного знищення шляхетського війська. Доходило навіть до того, що Хмельницький та інша козацька старшина мусили із зброєю в руках боронити послів польського уряду від „черні“, яка хотіла вбити їх².

Нарешті, 18 вересня під Білою Церквою була укладена угода, відома в історичній літературі під назвою Білоцерківської угоди, або Білоцерківського трактату. Головні моменти цієї угоди³ були такі: 1) Число козацького війська в реєстрі мало становити лише двадцять тисяч, при чому реєстрові козаки могли жити тільки на території Київського воєводства; в самому Києві козаків у реєстр повинно бути вписано якнайменше. Записані до реєстру козаки з території Брацлавського й Чернігівського воєводств мусили перейти на територію воєводства Київського; крім того, реєстровці не мали права і в Київському воєводстві жити в маєтностях шляхетських, а повинні були залишити останні. 2) Шляхта має право повертатись до своїх маєтків. 3) Реєстр має бути складений до кінця року. До закінчення складання його пани не мають права вимагати повинностей від селян, а можуть лише мати доходи з млинів, корчем, суду. 4) Шляхта, що була при українському війську, дістає амністію, як і київські міщани. 5) Хмельницький і його наступники не мають права вести ніяких зносин з іншими країнами, зокрема повинні розірвати союз з Кримською ордою. Український гетьман повинен підлягати польському коронному гетьманові.

Отже ця угода була по суті дуже тяжка порівнюючи навіть з Зборовською. Зменшення реєстру до двадцяти тисяч, повернення панів до маєтків, обмеження реєстровців правом жити в самому лише Київському воєводстві, підлеглість гетьмана України коронному гетьманові — ось головні пункти її.

І в Білоцерківському трактаті, як і в трактаті Зборовському, ми знову таки бачимо, що Богдан Хмельницький,

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 246, с. 624; № 259, сс. 689, 696; Starożytności, t. I, сс. 314, 352; Dyaryusz S. Oswięcima, с. 375; S. Twardowski, Wojna Domowa, II, с. 67.

² Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 246, с. 624; Starożytności, t. I, сс. 280, 299, 301—303.

³ Див. цю угоду повну або стисло: Памятники Киевской комиссии, т. II, 3, № 16, сс. 598—602; Собрание государственных грамот и договоров, т. III, № 143, сс. 462—464; Источники Малоросс. истории, I, с. 29—31; Dyaryusz S. Oswięcima, сс. 373—374; Latopisiec Jerlicza, I, сс. 130—134.

відповідно до своєї класової суті, забезпечив, як міг при тодішній ситуації, інтереси козацької старшини, української шляхти, частини реєстрового козацтва.

Зрозуміло, виникає питання: чому ж гетьман, не кажучи вже про іншу старшину, пішов на цю угоду, а не продовжував війни до повного знищення шляхетського війська?

Тут можливі лише гіпотези. Треба думати, що Хмельницький не наважувався продовжувати війну з таких причин: поперше, через наближення зими, часу, що не сприяв українському війську, а також через утрату частини артилерії під Берестечком; подруге, через брак татарського допоміжного війська, бо частини татар під Білою Церквою були невеликі; крім того, відіграла свою роль і ухильна тактика російського уряду, який після Берестечка не хотів іти на пропозиції Хмельницького; відіграло роль і те, що в Туреччині в наслідок чергового дворського перевороту влітку 1651 року був скинутий прихильний до Хмельницького уряд¹. Словом, причиною такої поступливості гетьмана було невір'я в можливість розгромити шляхетське військо самими українськими силами, а Хмельницький не любив ризикувати долею визвольної війни. Крім того, другорядною причиною була й опозиція проти Хмельницького з боку частини козацької старшини на чолі з миргородським полковником М. Гладким. Тому Хмельницький вирішив укласти угоду, поновити зносини з Росією, знайти спільників для нової війни з польською шляхтою, роздушити старшинську опозицію Гладкого, а вже тоді розпочати нову війну з Польщею.

Польська шляхта теж не досягла повної перемоги, а мусила піти на поступки, з яких основною була та, що реєстр становив двадцять тисяч і Хмельницький залишався гетьманом, тоді як польська шляхта бажала шеститисячного реєстру, а гетьманом хотіла бачити С. Забуського. Для обох сторін—і українського народу, і шляхетської Польщі—було ясно, що нова війна неминуча, що вона мусить вибухнути досить скоро і привести до того чи іншого розв'язання питання.

8. ПОВСТАННЯ ПРОТИ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ І ЗНИЩЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ НА НАДДНІПРОВ'І (КІНЕЦЬ 1651 — ПЕРША ПОЛОВИНА 1652 РОКУ)

Україна після Білоцерківського трактату. Білоцерківський трактат для жодної сторони не був угодою, яка могла б мати тривалі певні результати, привести до довгого миру. Фактично ця угода не розв'язувала жодного

¹ Фактичні дані про цей переворот див. J. Hammet, *Histoire de l'Empire Ottoman*, т. X, сс. 269—276.

основного питання взаємовідносин між українським народом і шляхетською Польщею.

Навіть події 1651 року, поразки, яких зазнало українське військо під Берестечком і Ріпками, не зламали духу українського народу, його запалу, його бажання битися до кінця з своїм ворогом — польською шляхтою. Війна мусила вибухнути знову. Це було ясно і українцям, ясно було і польській шляхті. Так, польський офіцер Маховський, який на початку жовтня повернувся до польського табору (під Білопілля) з Корсуня, де саме тоді перебував Богдан Хмельницький, виніс враження, що козаки не вважають угоду міцною. Маховський не зміг навіть купити в козаків собі доброго коня, бо ніхто з них не хотів продавати його, чекаючи війни, не вважаючи сталою Білоцерківську угоду.

Що польський уряд теж уважав війну неминучою, видно з того, що число польського війська було запроєктоване й на 1652 рік таке, як і раніш, тобто вище проти нормального часу. Для відокремлення козаків від селян і розгрому їх поодиноці в польських урядових колах знову впливає старий план походу Хмельницького проти Туреччини. Бажаючи одержати грошову підтримку від Венеції, польський уряд провадить переговори з представником останньої в Польщі, графом Кавача.

Польський уряд і шляхта не вживали ніяких заходів, щоб уникнути майбутньої війни, а навпаки, робили все для посилення свого наступу на Україну. Замість М. Потоцького, який помер 10 листопада, керівником польського війська став М. Каліновський, теж дуже вороже настроєний проти українського народу. Польські жовніри, стоячи на Україні, чинили людяності великі кривди, забираючи майно, харчі, вбиваючи людей — факт, який визнають і тодішні польські шляхетські джерела. Наприклад, 5 листопада міщани м. Кальник (на Брацлавщині) скаржились, що розташовані в місті польським гетьманом М. Каліновським наймані іноземні частини чинять великі кривди. Від цих утисків багато людей покинули місто. Не раз бували на Волині звичайні грабіжницькі напади панів на міщан, як от напад панів Бенковського і Янчинського на міщан м. Котельви.

В кінці 1651 року в Київському воеводстві польська шляхта часто, всупереч Білоцерківському трактатові, забороняла козакам виселятися з шляхетських маєтків у маєтки королівські; майно таких козаків шляхта грабувала, а самих їх ув'язнювала і карала на смерть¹.

Як же ставився до всього цього Хмельницький? Яка була його політика? В листуванні з польськими урядовими особами в 1651 році він виявляє повну готовість ужити

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 247, сс. 629, 631; № 248, сс. 632—633; Памятники Киевской комиссии, т. II, 3, № 19, сс. 607—608.

всіх заходів для проведення в життя Білоцерківської угоди, не зупиняється перед карами повстанців, навіть карами на смерть, впоряджає новий двадцятитисячний реєстр; 17 січня 1652 року він передає цей новий реєстр А. Киселеві. 28 січня того ж року в універсалі С. Пободайлові Хмельницький каже, щоб селяни „панам своїм вшелякую отдавали повинність“. На початку лютого 1652 року Кисіль уже міг констатувати, що вся шляхта повернулась на Україні до своїх маєтків¹.

Але це був лише тактичний, дипломатичний крок, який, на жаль, коштував українському народові багато крові. Цим Хмельницький хотів лише виграти час, щоб спробувати ще раз поставити і розв'язати питання про приєднання України до Росії і про спільну боротьбу проти Польщі або, в разі невдачі, поновити союз з кримським ханом, дочекатись весни і тоді вдарити на Польщу. Що гетьман справді намагається цією політикою лише виграти час, видно з того, що вже в листопаді 1651 року в польського короля були відомості про те, що гетьман розіслав універсал до людної Брацлавського воеводства, в якому закликав її терпіти панські утиски до весни, а весною він, гетьман, обіцяє це ярмо знищити².

Народна дума теж зберегла пам'ять про це. В ній ми читаємо, що українська людиність скаржиться в листах гетьманові на утиски від панів і жовнірів:

Тоді ж то Хмельницький листи читає,
Стиха словами промовляє:
„Ей, козаки, діти, друзі, небожата!
Погодіте ви трохи мало, небагато —
Як од святої покрови да до світлого трехдньового воскресення,
Як дасть бог, що прийде весна красна,
Буде наша вся голота ясна“.

Ці утиски приводили до вибуху повстань, спрямованих насамперед проти панів. Так, уже на початку жовтня є відомості про „свавільні купи“ на Україні, які не хочуть коритися Білоцерківській угоді³. В жовтні (приблизно) повстали селяни проти польської шляхти на Наддністров'ї, але повстання було придушене сином М. Потоцького. На Лівобережжі (на Чернігівщині) також вибухло повстання, на чолі якого став чернігівський полковник С. Пободайло. Цей вибух був ліквідований Хмельницьким. Пободайло спочатку був ув'язнений, а потім випущений. Службовець Киселя Луга, посланий до Кобижчі (на Ніжинщині), був убитий місцевою людиністю в жовтні того ж року⁴.

¹ Памятники Киевской комиссии, т. III, 3, № 1, с. 155.

² Dyaryusz S. Oswięcima, с. 379.

³ Michałow., № 241, с. 647.

⁴ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 246, с. 624; Teki Naruszewicza, t. 145, с. 305.

Але справа не обмежувалась самими повстаннями проти польської шляхти. Вибухають вони й проти самого Хмельницького. Причиною їх було передусім те, що гетьман уклав Білоцерківську угоду, повертав панів до маєтків, карав виступи проти цих панів, складав новий двадцятитисячний реєстр. Крім того, мало, звичайно, значення й те, що Хмельницький і тепер, як і раніш, давав універсали монастирям на маєтки і, звичайно, на „послушенство“ селян; наприклад, 30 листопада він видав універсал, щоб люди Вереміївки й прилежних до неї сіл Київському пустинському миколаївському монастиреві „послушенство звичное отдавали“¹.

Виступи проти Хмельницького відбуваються на протязі останньої чверті 1651 року. На жаль, відомості про ці виступи дуже скупі і уривчасті і не дозволяють дати повної, ясної картини. Ще в кінці вересня — на початку жовтня 1651 року в польських урядових колах була думка, заснована на звітках згаданого Маховського, який повернувся з Корсуня, що люд на Україні, незадоволений Білоцерківською угодою, може скинути Хмельницького з гетьманства, обрати когось іншого і почати боротьбу проти панів. При складанні нового реєстру повстанці вбили білоцерківського полковника М. Громику. В першій половині грудня в Варшаві мали звітки про виступ проти Богдана Хмельницького; це, очевидно, виступ Л. Мозирі, який раніш був корсунським полковником. Про виступ Мозирі каже й сучасник Коховський. На кінець року в Польщі були відомості й про виступ проти Хмельницького, очолюваний Бугаєм. На Лівобережжі проти Хмельницького виступає Вдовиченко, тобто полтавський полковник Мартин Пушкар.

В російських урядових колах були зібрані відомості про виступи проти Хмельницького в різних місцях; на чолі цих виступів джерела називають різних осіб, як от Дедюлю, А. Хмелецького, Богуна, Півтера-Кожуха, Мозирю. Навіть у французькій пресі в січні 1652 року було повідомлення, що український народ, незадоволений нерішучою щодо Польщі політикою Хмельницького, хоче скинути Богдана з гетьманства, а на його місце обрати іншу особу².

На кінець 1651 і початок 1652 року Богдану Хмельницькому вдалось якимись, на жаль ближче невідомими нам, заходами приборкати ці виступи. Знову на порядок денний виступають питання боротьби проти Польщі і питання українсько-російських відносин.

Українсько-російські відносини. Не зважаючи на поступки Богдана Хмельницького польському урядові, останній, звичайно, не думав про додержання й виконання Білоцер-

¹ Акты Западной России, т. V, № 29, с. 87.

² Gazette de France від 27 січня н. ст. 1652 р.

ківських пактів. Хоч головні представники непримиренної відносно українського народу польської політики — М. Потоцький і Є. Вишневецький уже померли, але основна маса польської шляхти була по-старому настроєна вороже до України, до українського народу. Не Білоцерківська угода була потрібна польській шляхті, а часи „золотого спокою“ 1638—1648 років, часи повного поневолення українського народу, часи після жорстокого придушення повстання 1637—1638 років.

16 січня 1652 року почався в Варшаві сейм. На нього прибуло й посольство від Хмельницького на чолі з Герасимом Яцковичем¹. Сейм не затвердив Білоцерківського трактату; посольська палата визнала його навіть неправомочним, бо комісари перевищили свої повноваження, погодившись на двадцятитисячний реєстр замість шеститисячного.

Звичайно, і на початку 1652 року утиски української людності, насамперед селян, тривали. Наприклад, у лютому була скарга на пана С. Скоповського, що останній утискає селян в орендованих ним селах Торкові й Сильниціях (на Брацлавщині) і навіть попа в с. Торкові примушує відбувати панщину.

Зрозуміло, що такі моменти ще більше викликали повстання селян як проти панів, так і проти жовнірів. У кінці січня (24) селяни с. Вищої Жерданівки (на Брацлавщині) напали на Г. Прушинського, який збирав стацію на гусарів, і побили його киями й обухами. 2 квітня селяни сіл Кам'янки й Малої Деражні розгромили маєток пана П. Мельновського в с. Токареві (на Волині, біля Луцька)².

На початку 1652 року польське військо на чолі з братом Каліновського вирушило на Лівобережну Україну на постій. Прибуття його одразу ж, звичайно, викликало ряд конфліктів з місцевою людністю. Справа скоро перейшла в повстання. В лютому на Лівобережжі, на Прилуччині, почалися повстання проти польських частин, які прибули туди на чолі з Войніловичем. Вибухали повстання і коло Ромен, куди прибули польські відділи з С. Маховським. Доходило до справжніх боїв. Цілий польський відділ Семашка був знищений. Маховський виступив проти повстанців і вирізав містечка Липове і Рябуху в Прилуцькому полку.

В цей час росте і переселення людності з України в Росію, переважно на Слобожанщину. Втечі від польської шляхти в інші місця починаються одразу ж після Білоцерківської угоди і навіть ще раніше, після битви під Берестечком. Так, у 1651 році Ю. Немирич подав заяву на гродському уряді в Житомирі, що після Берестецької битви, коли він,

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 253, сс. 709—711.

² Там же, ч. VI, т. I, № 182, с. 581; ч. III, т. IV, № 251, сс. 704—706; № 270, сс. 753—757.

Немирич, прибув до своїх маєтків — містечка Лугина і сіл Лугинок, Лучинки, Терехова, Глухова, Теснівки й Дивлина (на Овруччині), то констатував, що 195 селянських родин залишили ці місцевості¹.

Людність з України переселяється в межі Росії. Російські торгові люди, повернувшись на початку грудня 1651 року з Почепу, оповідали в Брянську, що в зв'язку з поверненням польських урядовців міщани Почепа послали до Трубчевська Петра Рославця (відомого пізніше стародубського полковника) просити воеводу, щоб почепських міщан пустили в межі Росії.

17 жовтня А. Кисіль писав до М. Потоцького, що на Лівобережжі, на Чернігівщині, селяни, які згідно з Білоцерківською угодою мусять повернутись під владу панів, хочуть рушити за Полтаву на Мерл і на російський кордон².

В 1652 році ці переселення набувають особливо великого розміру. Тепер переселяються вже не окремі родини, не десятки людей, а сотні, і при тому організованим порядком. Так, у кінці лютого з Константинова вийшов увесь люд до Недригайлова, щоб рушити далі в Росію. На Глухівщині сотники Сахно і Чорне Лихо перебили шляхту і перейшли в Севський повіт. Багато людей виселились з Конотопа і Конотопщини. Чернігівський полковник Іван Дзиковський, стоячи на чолі до двох тисяч родин, перейшов у межі Росії³. Вони оселились на р. Тихій Сосні і заснували м. Острогоськ. Згодом почали засновуватись інші міста.

Богдан Хмельницький у цей час веде жваві зносини з Росією. Метою їх було, як і раніш, питання про приєднання України до Росії і про допомогу Росії українському народові в боротьбі проти Польщі.

В січні гетьман посилає до царя Івана Іскру. Під час переговорів з боярами в Москві в березні того ж року Іскра так виклав зміст даних йому доручень: Богдан Хмельницький просить царя у разі невдачі в війні з Польщею прийняти під свою владу Україну „с порубежними их городами, которые близко к Путивльскому рубежу“; коли ж це неможливо, то дозволити гетьманові з військом перейти в російські „порубежные города“. Російські бояри висловили від царського імени згоду на переселення гетьмана з „войськом“ у межі Росії, але не в прикордонні місцевості, а далі на річки Хопер і Медведицю. Незгоду ж царя на переселення в прикордонні місцевості бояри пояснювали

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, Киев 1886, № 64, сс. 466—470.

² Teki Naruszewicza, t. 145, s. 304.

³ Архив Министерства юстиции, Приказный стол, столб. № 281, арк. 195—198, 206—211.

тим, що в українців будуть постійні сутички з польськими прикордонними людьми¹.

Але приєднання України до Росії назрівало. До цього вів сам хід історичного процесу. Це добре розуміли й керівні кола шляхетської Польщі. Недарма ж навесні 1652 року в польських урядових колах побоювались, що Хмельницький об'єднається з Росією проти Польщі².

Весною ж 1652 року українському народові доводилось ще самому розпочинати війну з панською Польщею, розраховуючи лише на допомогу, при тому не дуже надійну, кримського хана.

Розгром військом Богдана Хмельницького польської армії під Батогом. На весну 1652 року гетьман уже був готовий до нової війни.

Перш ніж розпочати військові дії, Хмельницький, що був непримиренний до всякої опозиції проти його влади, від кого б ця опозиція не походила, вирішив розправитися з старшинською опозицією, яку очолював миргородський полковник Матвій Гладкий.

Гладкий був одним з найвизначніших полковників Хмельницького. Його ми бачимо з самого початку визвольної війни полковником Миргородського полку, одного з найбільших тоді полків на Україні³. Гладкий іноді підписувався полковником „всього Заднепря“⁴.

Опозиція Хмельницькому з боку Гладкого почалась, як можна думати, після Зборовського трактату. Ще на початку 1650 року були чутки, що Гладкий є одним з лідерів опозиції проти Хмельницького за поступки останнього Польщі. Потім, на початку 1651 року, шведський дипломат І. Мейер, що був у Польщі, мав відомості про опозицію Гладкого гетьманові⁵ через самовладну вдачу останнього.

Після того, як хан захопив Хмельницького в полон, Гладкий деякий час керував українським військом під Берестечком. Коли воно звідти відступило, Гладкий „гетманом отзивался“, як каже про це Ракушка-Самовидець, тобто шукав собі гетьманської влади. Це останнє й привело до того, що Хмельницький шукав тільки приводу скарати Гладкого, або, як каже той же Самовидець, на

¹ Собрание государственных грамот и договоров, ч. III, № 148, сс. 472—474.

² Жерела до історії України-Русі, т. XVI, № 245—246, сс. 140—141.

³ Ojcz. spominki, t. II, с. 59. — Взагалі ж Миргород і його полк були настільки міцні, що пізніше, в кінці 1653 року, Богдан Хмельницький збирався переїхати жити в Миргород (Акты Южной и Западной России, т. X, № 4, сс. 159—160, 163), маючи, як видно, намір зробити з нього політичний центр України.

⁴ Напр., Акты Южной и Западной России, т. VIII, дод. № 20, с. 290.

⁵ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. VI, № 7, с. 48. — Звістки Мейера про ці події перебільшені, але, як зазначено в одній з наших розвідок 1926 р., диму без вогню не буває.

Гладкого „причини Хмельницький шукал“¹. Щоб розправитись з опозицією Гладкого і його прибічників, Хмельницький призначив комісію в Корсуні для розгляду питання про сутички українського люду з польськими жовнірами. На цій комісії, що відбулась у квітні (точно встановити дату не можна через брак відомостей), були присутні сам Хмельницький, ряд осіб з козацької старшини і представники від польського уряду. Ряд опозиційних до Богдана Хмельницького осіб з козацької старшини, в першу чергу Матвій Гладкий і Лукіян Мозиря, були засуджені на смерть і одразу покарані².

Після Корсунської комісії проти Хмельницького знову виступає як конкурент на гетьманство згаданий вище Вдовиченко-Пушкар, відомості про якого зібрали російські прикордонні воеводи³, але Хмельницький якимось нейтралізував цей виступ.

Забезпечивши себе від старшинської опозиції, Хмельницький починає швидшими темпами готуватись до початку воєнних дій. В другій половині квітня в гетьмана в Чигирині відбулась старшинська рада, на якій було ухвалено розпочати війну, і полковники почали готувати полки. Щоб приховати це від поляків, поширювали чутки, що козаки і татари готуються до нападу на кордони Російської держави. Навіть більше: щоб краще приховати свої плани, Хмельницький висловив Киселеві згоду влаштувати відповідно до бажання польського уряду морський похід на Туреччину. Одночасно він уже на травень досяг того, що мав військову допомогу від кримського хана.

Приводом до нової війни з Польщею мала бути молдавська справа.

В 1650 році в наслідок походу українського війська в Молдавію господар останньої, В. Лупул, згодився віддати свою дочку Домну-Розанду за сина Богдана Хмельницького — Тимоша. Але під час війни 1651 року Лупул провадить політику, сприятливу для польської шляхти. Після Берестечка і Білоцерківського трактату Лупул усе відтягав шлюб своєї дочки з Тимошем. В травні Тиміш мав вирушити для шлюбу в Молдавію в супроводі значних військових відділів. Польський уряд вирішив не дозволити цього, а допомогти своєму співникові Лупулу: польське військо мало перетяти шлях відділам Тимоша. Число польського війська, що на чолі з гетьманом М. Каліновським розташувалось під Батогом на Поділлі, становило не менш як двадцять

¹ Летопись Самовидца, сс. 29—30.

² Архив Министерства иностранных дел, Дела польские 1652 г., ст. 1а; V. Koshovski, Annales Poloniae..., I, с. 321; пор. Памятники Киевской комиссии, т. III, 3, № 13, с. 180.

³ Архив Министерства иностранных дел, Дела польские 1652 г., ст. 1а.

тисяч. На допомогу собі Каліновський викликав і ті військові частини, що були на Лівобережжі.

В цей же приблизно час Каліновський організував через якогось козака Бублика терористичний замах на Хмельницького, але це було вчасно викрито¹.

Ледве тільки польське військо рушило з Лівобережжя на Правобережжя, як на лівому боці Дніпра почалось повстання проти шляхти. Керував ним С. Пободайло як наказний гетьман. В двадцятих числах травня, ще до битви під Батогом, повстання проти шляхти вибухли на Київщині і Брацлавщині.

Польська армія чекала під Батогом руху війська Тимоша, щоб розгромити його. Богдан Хмельницький, швидко мобілізувавши чотири полки — Чигиринський, Черкаський, Переяславський, Корсунський², об'єднався з татарськими відділами на чолі з одним з помічників хана — Нурадіном і вирушив проти Каліновського. 17 травня гетьман з Тарасівки пише листа до путивльського воеводи князя Ф. Хілкова, в якому, титулюючи себе гетьманом без королівського імени, говорить про свій похід проти польського війська; далі Богдан просить Хілкова звернутися до царя з проханням, щоб останній допоміг Україні в боротьбі проти Польщі, і закінчує: „а мы служить“ царю готові „прямо и верно“³.

Бій між військами Богдана Хмельницького і Каліновського під Батогом почався 22 травня. Перед польським табором з'явилися татарські кінні частини, що й розпочали бій; польська кіннота мусила відступити до свого табору. Вночі козаки Хмельницького обійшли польське військо, а на другий день почався ще упертіший бій. Польська кіннота і наймана іноземна піхота, на чолі якої стояв один з кращих полководців тодішньої Польщі — Пішемський, уперто боронились. Після бою, що тривав кілька годин, козаки Хмельницького прорвали польський табір, і доля польської армії була вирішена: мало кому вдалось урятуватись утечею, бо українська й татарська кіннота переслідувала втікачів; селяни сусідніх місцевостей також повстали і громили тікаючих польських жовнірів. Під час цього розгрому загинула сила польської шляхти. „Польська шляхта найкраще пахне побита“, — сказав, як оповідає сучасник Л. Рудавський, Богдан Хмельницький при цьому розгромі, перефразувавши античного історика Светонія⁴. Сам Каліновський з сином, Марко Собеський, брат майбутнього польського короля Яна Собеського, Пішемський, Ю. Балабан,

¹ Pamiętniki Radziwiłła, t. II, s. 470.

² Michałow., № 250, s. 659; № 257, s. 657; № 250, s. 659.

³ Памятники Киевской комиссии, т. III, 3, № 3, сс. 159—160.

⁴ L. Rudavski, Historiarum Poloniae, s. 105; поп. S. Svetonii, De vita Caesarum, lib. VII, X, 19—22.

староста теребовльський, Оджівольський, староста вінницький, і ряд інших знатних шляхтичів полягли в цьому кривавому бою. Наймана іноземна піхота була вся перебита. Багато шляхти й рядових жовнірів були захоплені в полон.

Перемога українського війська була повна і блискуча¹. Недарма сучасники порівнювали цю перемогу Хмельницького під Батогом з перемогою в 216 році до нашої ери знаменитого карфагенського полководця Ганнібала над римською армією під Каннами², тобто з битвою, яку завжди вважали зразковою як щодо мужності бійців, так і щодо генія їх керівника.

Польське військо, яке йшло на допомогу Каліновському з Лівобережжя, запізнилось. Перейшовши на Правобережжя (на чолі цього війська стояв житомирський староста К. Тишкевич) і довідавшись про розгром армії Каліновського, воно в паніці відступило на Волинь.

Після розгрому польської армії під Батогом все Наддніпров'я було швидко охоплене повстанням проти шляхти. Шляхта або панічно тікала, або була перебита повстанцями. Сам київський воєвода А. Кисіль лише втечею з Києва врятував своє життя.

Битва під Батогом мала велике значення для визвольної війни. В результаті її польська влада на Наддніпров'ї була знищена, столиця України, Київ, звільнена від неї. Головне польське військо було вщент розбите. Битва ця знову наочно показала незламну волю українського народу звільнитись від гніту Польщі і ще раз продемонструвала високі військові здібності гетьмана України Богдана Хмельницького. Польській же шляхті вона ще раз довела всю трудність війни проти українського народу, всю ефемерність успіхів, досягнутих нею в кампанії 1651 року і Білоцерківським трактатом.

Український народ зберіг пам'ять про свою тяжку неволю після Білоцерківського трактату і про звільнення від польської влади в народних думках.

¹ Michałow., № 246, сс. 654—656; № 247, сс. 656—657; № 250, сс. 659—660; Ojcz. spominki, t. II, сс. 82—84; Pamiętniki Radziwiłła, t. II, сс. 469—471; Жерела до історії України-Русі, т. XVI, № 253, сс. 144—145; L. Rudavski, Historiarum Poloniae, сс. 104—105; Памятники Киевской комиссии, т. II, 3, с. 602; Летопись Самовидца, с. 31.

² Teki Naruszewicza, t. 150, с. 385.

IV

Приєднання України до Росії (1654 рік)

9. ЗНОСИНИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З РОСІЙСЬКИМ УРЯДОМ У СПРАВІ ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ (КІНЕЦЬ 1652—1653 рік)

Воєнні дії після битви під Батогом. Після блискучої перемоги українського війська над польською армією під Батогом, після знищення головної регулярної військової сили шляхетської Польщі перед українським народом, як і після попередніх перемог, стало питання про закріплення успіхів. В наслідок перемоги під Батогом Наддніпров'я звільнилось від панування шляхетської Польщі, Київ також був звільнений від польської влади. Тепер українському народові треба було вжити заходів, щоб закріпити свою перемогу і насамперед добитися союзу з Росією. Відповідно до цього і провадить свою політику Богдан Хмельницький.

Вже 24 травня з табору під Батогом він знову пише листа до путивльського воеводи Ф. Хілкова. Повідомляючи про розгром польської армії, гетьман просить воеводу: „Рач причиниться до его царского величества, аби нас ратовал“¹, тобто просить допомоги в царя проти Польщі.

Продовжує він і воєнні дії. Зараз же після перемоги під Батогом військо Богдана Хмельницького обложило Кам'янець-Подільськ. Облога тривала з 29 травня до 13 червня; штурмів гетьман не робив, а обмежився самою облогою. Татари тим часом набрали дуже багато ясирю і поспішали повернутись до Криму. Тому Хмельницький мусив зняти облогу Кам'янця і відступити². До цього відступу спричинилось і те, що на Україні в цей час лютувала велика епідемія, від якої і на Правобережжі (зокрема в місцевості біля Корсуня),

¹ Архив Министерства иностранных дел, Дела польские 1652 г., столб. № 1а, арк. 501—502.

² Michałow., № 246, сс. 250, 252; Ojcz. spominki, t. II, с. 84; Акты Южной и Западной России, т. III, № 332, с. 482; Акты Московского государства, т. II, № 468, с. 291.

і на Лівобережжі вимерло багато люду¹. Ця пошесть, яка спалахнула і в Польщі, була причиною того, що воєнні дії в цьому році були досить мляві.

Панська Польща, звичайно, не могла примиритися з поразкою під Батогом і з фактичною втратою Наддніпров'я і готувалась до нового наступу проти українського народу, проте успіху не мала. Хоч польський король на початку червня і видав заклик про посполите рушення, але зібрати військо не вдалось (цьому перешкодила й пошесть), і Станіслав Потоцький (Ревера), призначений гетьманом після смерті М. Каліновського, так і не зміг почати ніяких серйозних воєнних операцій. З 13 липня до 8 серпня в Польщі відбувався сейм, який ухвалив утворити нову п'ятдесяттисячну армію.

Хмельницький і після битви під Батогом з тактичних, дипломатичних міркувань робить у середині червня мирні жести в бік королівського уряду, наприклад, пише до канцлера і навіть посилає своїх послів на сейм, проте реально нічого для налагодження мирних відносин з Польщею не робить. Посли Хмельницького вимагали поновлення Зборовського трактату, але ясно, що проведення цього трактату в життя було для Польщі неможливе, бо, як ми вже говорили, це означало б припинення її колоніального наступу на Україну. Поруч з цими мирними жестами Хмельницький не тільки в листах до російських урядовців, як от до Хілкова, і в універсалах, а й у листі до канцлера підписується гетьманом без королівського титулу. Такої ж практики додержуються і інші українські урядовці, які також майже не згадують королівського імени при листуванні. Наприклад, полтавський полковник М. Пушкар у листі від 11 липня до князя Куракіна називає себе полковником „великого Богдана Хмельницького, гетьмана войска запорожского“². Все це свідчить, що на Україні в ті часи вважали вже свою країну відірваною від Польщі.

Гетьманським послам, прибулим на польський сейм з вимогою відновлення Зборовського трактату, остаточної відповіді не дали, а натомість послали до Хмельницького М. Зацвіліховського й С. Чорного; це було зроблено для того, щоб виграти час і зібрати військо проти України³. Переговори Зацвіліховського й Чорного з гетьманом у вересні ніяких наслідків не дали. Хмельницький вимагав поновлення Зборовського трактату, відмовлявся від розірвання зносин

¹ Акты Московского государства, т. II, № 468, с. 290; № 488, с. 301; № 492, 493, сс. 303, 304; Архив Министерства юстиции, Приказный столб. № 203, арк. 87, 90; Pamiętniki Radziwiłła, t. II, с. 481; Летопись Самовидца, с. 32.

² Акты Московского государства, т. II, № 467, с. 289.

³ Жерела до історії України-Русі, т. XVI, № 266, сс. 152—153; Ojcz. wspominki, t. II, сс. 85—87.

з кримським ханом. Зацвіліховський і Чорний у Чигирині встановили, що гетьман прагне війни і лише епідемія утримує його від воєнних дій.

Після розгрому польської армії під Батогом молдавський господар В. Лупул під загрозою нового нападу війська Богдана Хмельницького й татар погодився на шлюб Тимоша Хмельницького з своєю дочкою Домною-Розандою, і 21 вересня в Яссах відбувся цей шлюб¹. Скоро, в вересні, Тиміш уже був на Україні. Цим кроком Богдан Хмельницький зміцнив свій фланг у боротьбі проти Польщі—не було вже загрози з боку Лупула. Оскільки ж Лупул був родичем литовського гетьмана Я. Радзівілла, гетьман думав використати це, щоб добитись нейтралітету Литви у війні між Україною і Польщею.

На кінець 1652 року Богдан Хмельницький підсилює зносини з російським урядом у справі спільної боротьби проти Польщі і приєднання України до Росії. Ще на весіллі Тимоша Хмельницького в Яссах секретар Лупула польський шляхтич Кунтарський довідався від Виговського й козацької старшини про плани гетьмана в разі натиску шляхетської Польщі піддати Україну російському царю². 12 листопада Хмельницький писав до царя, що він посилає в Москву свого посла—генерального суддю Самійла Зарудного з товаришами. В грудні того ж року Зарудний уже був у Москві і провадив переговори з представниками царського уряду. 17 грудня він заявив, що гетьман „и все войско запорожское“ прислали це посольство просити царя прийняти Україну під свою владу; під владою короля польського чи інших країн українці бути не хочуть і, до того ж, „полякам ни в чем не верят“. Коли цар прийме Україну під свою владу, гетьман розірве союз з кримськими татарами.

Відносно стосунків Хмельницького з Польщею Зарудний казав, що Хмельницький комісію з Польщею відклав до січня, поки він, Зарудний, повернеться на Україну з царською відповіддю. До того ж, Хмельницькому, казав Зарудний, відомо, що поляки й цю комісію, в справі якої в вересні були в гетьмана Чорний і Зацвіліховський, хочуть використати для того, щоб зібрати військо проти козаків³.

Російський уряд мусив у цей час так чи інакше відмовитись від своєї вичікувальної політики. На порядок денний уже виступала справа підкорення України іншому урядові. Так, у червні 1652 року в Чигирині царські послани Унковський і Ардаб'єв провадили переговори з І. Вигов-

¹ Жерела до історії України-Русі, т. XII, № 212, с. 186.

² Teki Naruszewicza, t. 146, ss. 240—242.

³ Акты Южной и Западной России, т. III, № 335, сс. 484—485.

ським, який сказав, що в разі перемоги Польщі над Україною, коли цар не згодиться прийняти Україну під свою владу, цілком можливо, що остання перейде під владу Туреччини або Криму¹. Тому російський уряд мусив змінити свою політику. Виходячи ж з того, що він скоро після цього розпочав активнішу політику відносно Польщі, вважають, що і Зарудному було заявлено, що російський уряд візьме на себе посередництво в справі замирення України з Польщею, а в разі невдачі прийме Україну під свою владу.

В цей же час, десь у кінці 1652 — на початку 1653 року, виникає знову старшинська опозиція проти Богдана Хмельницького за його самовладну вдачу. Очолювали цю опозицію Адам Хмелецький і Григорій Гуляницький; але Хмелецький був схоплений і страчений, а Гуляницький урятувався в якомусь монастирі².

Дальший 1653 рік приніс нове посилення війни українського народу проти Польщі і остаточно вирішив справу приєднання України до Росії.

Війна 1653 року. Польський уряд вирішив у 1653 році взяти заходів до розгрому України і до поновлення там свого повного панування.

Оскільки на початку року в розпорядженні польського уряду великих військових сил не було, то вирішили хоч на літо зібрати для цього походу військо, на чолі якого мав стати сам король Ян-Казімір. Тим часом, ураховуючи великі спустошення на Україні в наслідок пошесті, а також що українське військо взимку не могло розгорнути і цілком використати всі якості своєї основної бойової сили — прекрасної піхоти, польські урядовці пішли на інший крок: вони вирішили вчинити несподіваний напад окремими, хай не цілком зібраними в армію, військовими силами, наробити на Україні найбільше шкоди, тероризувати її людиність.

В цей час у тих місцевостях України, де ще панувала польська влада, вибухали окремі виступи проти неї та її прибічників. Так, 15 лютого, коли відділ польського найманого війська переходив через містечко Крилово (біля Дубна), міщани покинули його; коли ж вояки лишилися у містечку на ніч, міщани підпалили його, завдавши цим великої шкоди їхньому майну³.

Для нападу на Україну було послано понад десять тисяч війська, на чолі якого стояв один з кращих полководців тодішньої шляхетської Польщі — С. Чарнецький, людина енергійна, але дуже жорстока. В своїй ненависті до українського народу Чарнецький перевищував і Є. Вишне-

¹ Источники Малороссийской истории... Бантыш-Каменского, т. I, с. 32; С. Соловьев, История России, кн. II, с. 1622.

² V. Kochovski, Annales Poloniae..., I, с. 361.

³ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 272, сс. 760—761.

вещького і М. Потоцького. Лозунгом його було і „на ліки не залишити русина“¹.

Польське військо несподівано напало на Україну на початку березня. З березня воно захопило Коростишів і вирізало силу людей. Знищено також було ряд сіл і міст, як от Самгородок, Прилуку, Погребища. Польські жовніри вирізували жінок і навіть немовлят. Проти Чарнецького вирушив з наказу Хмельницького полковник Іван Богун. Війська Богун і Чарнецького зустрілися під Монастирищем. Люті бої тривали декілька днів. Але хоч сили Чарнецького чисельно переважали, військо його було розбите і мусило спішно тікати з України. Сам Чарнецький був тяжко поранений². Таким чином цей напад жодних позитивних наслідків не дав, а ще раз довів незламну рішучість українського народу до кінця боротися проти своїх ворогів.

В січні 1653 року в Чигирині відбулася старшинська рада: на ній було ухвалено з Польшею не миритись, а знову порушити клопотання перед царем про приєднання України до Росії. На початку цього року Хмельницький знову посилав посольство до російського уряду. Цього разу на чолі його стояв, крім уже відомого нам Силуяна Мужилівського, і Кіндрат Бурляй.

Посли привезли царю листа від Богдана Хмельницького. Лист, а також переговори Бурляя й Мужилівського в Москві дають нам ясну картину цього посольства. Гетьман знову ставить старе питання — про допомогу проти шляхетської Польщі і про приєднання України до Росії. Бурляй і Мужилівський 22 квітня поставили його дуже ясно і чітко. Одночасно з проханням, щоб цар прийняв під свою владу „и учинил бы им на неприятелей их поляков помощь думою и своими государевыми ратными людьми“, вони вказали, що султан турецький і хан кримський також закликають Україну під свою владу³.

Російський уряд, відпускаючи посольство, вирядив з ними до гетьмана й своїх послів — Артамона Матвеева і І. Фоміна. Останні повідомили Хмельницького, що цар посилав до польського короля послів — князя Репніна-Оболенського з товаришами⁴, тобто сказали те саме, що й Зарудному. Пізніше Матвеев говорив, що він був „послан к гетману Хмельницкому призывать в подданство“⁵.

¹ Michałow., № 251, с. 661.

² Latopisiec Jerlicza, I, с. 142—144; S. Twardowski, Wojna Domowa, III, с. 83—84; V. Kochovski, Annales Poloniae..., I, с. 361—363.

³ Акты Южной и Западной России, т. III, № 337, с. 490; т. VIII, дод. № 38, сс. 362—363, 364.

⁴ Звідомлення Матвеева і Фоміна див. Архив Министерства юстиции, Безгласные столбцы, № 74, ч. I.

⁵ История о невинном заключении... ближнего боярина Артемона Сергеевича Матвеева, СПб 1776, с. 43.

Український народ і в 1653 році вважав себе цілком відірваним від шляхетської Польщі, і урядовці українські в листуванні з прикордонними російськими воєводами не вживали королівського титулу. Наприклад, у березні 1653 року воєвода м. Вольного В. Новосільцев писав, що українські „полковники, сотники и атаманы на Вольное ко мне в своих листах королевской титлы не пишут, а пишут они в своих листах черкаского гетмана Богдана Хмельницкого“¹.

В цьому ж році розгортаються воєнні дії і в Молдавії, в яких беруть участь, і при тому дуже активну, і українські військові частини. У Хмельницького були якісь плани відносно захоплення спільно з його сватом Лупулом Валахії. Це викликало союз урядів Валахії і Семиграда проти Лупула, а значить, і проти Хмельницького, і привело в 1653 році до війни; Польща в цій війні підтримувала уряди Валахії і Семиграда.

Один з найвищих урядовців Лупула, великий логофет (канцлер) Стефан Георгіца, за угодою з семиградським князем Ю. Ракочі і валаським господарем М. Басарабою, організував повстання проти Лупула, і останній мусив 31 березня утекти з Ясс, де потім і був проголошений господарем Георгіца. Лупул закликав на допомогу Тимоша Хмельницького. Останній прибув до Молдавії на чолі українського війська, в якому були полковники Богун, Глух, Тиміш Носач, погромив 20—21 квітня під Яссами Георгіцу і знову поставив господарем Лупула. Після цього Лупул і Тиміш рушили походом на Валахію. 12 травня під Фокшанами військо Тимоша розгромило валаські частини. 17 травня через недосвідченість і упертість Тимоша, який не слухав порад досвідчених козацьких полковників, а також через зраду деяких молдавських частин, військо Тимоша й Лупула було під Торговищем розбите Басарабою. Лупул повернувся до Ясс разом з Тимошем, а потім останній рушив на Україну².

13 квітня вирушив з Чигирина в похід Богдан Хмельницький. Він пішов на Поділля і дійшов до Бедрихова Городка над Смотричем.

В цей час польське військо, не маючи достатніх сил для боротьби з головними силами Хмельницького, провадило дрібну війну з повстанцями на Наддністров'ї, де відділи під керівництвом Кондрацького захопили і знищили м. Ярошів біля Могилева Подільського. Крім того, польський від-

¹ Акты Московского государства, т. II, № 512, с. 316.

² Жерела до історії України-Русі, т. XII, № 247, сс. 203—205; № 257, сс. 215—217; Акты Южной и Западной России, т. III, № 343, сс. 502—504; Павел Алеппский, Путешествие Антиохийского патриарха Макария. Читения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1896, IV, сс. 86—89, 91—95, 97—99, 100—102; Акты Московского государства, т. II, № 527, сс. 325—326.

дів близько тисячі чоловіка напав на Іллінці, але був вщент розбитий¹.

Десь у кінці травня — на початку червня Богдан Хмельницький послав на Дон закликати на допомогу донців, а також тих запорожців, що були тоді на Дону².

Під час походу Хмельницького влітку 1653 року польські керівники послали на Україну кілька чоловіка, які почали підпалювати міста. Паліїв ловили і карали на смерть. Татарські військові частини, що були тоді на Україні, забирали, як і раніш, багато люду в полон. Дійшло до того, що Хмельницький навіть наказав силою відбирати їх у татар, але це мало допомогло. Військо Хмельницького дійшло до Бедрихова Городка, де й спинилось. В цей час, приблизно в другій половині червня, в козацькому війську стався виступ проти гетьмана і вищої козацької старшини³.

Довідавшись про поразку відділів Тимоша під Торговищем, козаки і нижча старшина виступили проти гетьмана й вищої старшини з докорами за загибель людей у війську Тимоша і за союз Хмельницького з кримським ханом. Хмельницькому дорікали „с невежеством большим“, що „даеш волю сыну своему Тимофею; ходил сын твой тестя своего, волоского господаря оборонять, а повинных наших к смерти привел с пять тысяч людей потерял своим пьянством и дуростью, а ты пошел его выручать, нас хочешь и достальных растерять и поморишь голодом. Говорил тебе брат твой, хан крымской, и братство тебе его то, что Крым весь наполнил нами. Идем к христианскому государю, его царскому величеству с женами и с детьми и со всем скарбом“. Хмельницький відповів, що він уже наказав полон від татар відбивати. Щождо Росії, то він, гетьман, „безпрестанни“ шле послів до царя в справі приєднання України до Росії і щодня чекає від царя послів; іти ж у підданство кому іншому він не думає. Виступ цей був загрозливий для Хмельницького, бо, як казав тим же Матвееву й Фоміну Мужилівський, якби гетьман сказав хоч „малое слово жестоко“, то було б „большое дурно“.

Аналіз цих відомостей з певністю показує, що військо ставило перед Хмельницьким вимогу розірвати з кримським ханом і приєднати Україну до Росії. Лише повідомлення Хмельницького про його переговори з російським урядом і близький приїзд царських послів заспокоїли козаків.

¹ Жерела до історії України-Русі, т. XVI, № 297, с. 179; Latopisiec Jerlicza, I, ss. 145—146; Акты Московского государства, т. II, № 527, с. 326; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. VI, № 12, с. 63.

² Акты Московского государства, т. II, № 527, с. 326.

³ Відомості про ці події подані в звітненні А. Матвеева й І. Фоміна, Архив Министерства юстиции, Безгласные столбцы, № 74, ч. I.

Тоді ж проти Богдана Хмельницького виникла й змова. Змовники вирішили використати незадоволення люду утисками татар і самодурством Тимоша Хмельницького і вбити гетьмана. Очевидно, цю змову зорганізувала нижча старшина. Але Хмельницький довідався про це і наказав таємно подушити¹ головних учасників. Потім він відступив від Бедрихова Городка і рушив на Чигирин.

Під час цього відступу Хмельницький вирядив до короля посольство на чолі з київським полковником Антоном Ждановичем. Оскільки, як вважають, під час посольства С. Богдановича-Зарудного російський уряд обіцяв бути посередником у замирненні України, з королем на умові Зборовських пактів, а в разі невдачі прийняти Україну під свою владу, то Хмельницький і дав Ждановичу відповідну інструкцію. В ній гетьман вимагав точного виконання Зборовських пактів, особливо в релігійному питанні і зокрема скасування унії по всій Польсько-Литовській державі².

Польський уряд, маючи намір закінчити українську справу зброєю, заарештував Ждановича та його товаришів і затримав їх у полоні, при чому їх було заковано в кайдани. Лише в 1654 році вони були обміняні на полонених шляхтичів і повернулись на Україну³.

В цьому ж році Хмельницький провадить переговори з урядом султанської Туреччини. Перед російським урядом стає загроза, що в разі відхилення ним пропозиції Хмельницького Україна перейде під владу Туреччини. Таку перспективу ставить перед російським урядом і Богдан Хмельницький. Так, 3 червня гетьман у Барі прийняв посла пугивльського воеводи Хілкова Яцину і заявив останньому, що коли цар не погодиться на приєднання України до Росії, то йому, гетьманові, лишається єдиний шлях — піддати Україну турецькому султанові⁴.

Тому 22 червня цар посилає Хмельницькому через стольника Ф. Ладиженського грамоту, де повідомляє, що він згоджується прийняти Україну під свою владу і вже почав збирати війська для допомоги їй⁵. 4 липня Хмельницький прийняв у Чигирині царських послів А. Матвеева і І. Фомина. Посли повідомили гетьмана про вирядження царем до Польщі посольства — князя Репніна-Оболенського з товаришами для розв'язання українського питання.

Тим часом війна в Молдавії тривала. 6 липня військо В. Лупула знову було розбите С. Георгіцею коло м. Тиргул-

¹ Архив Министерства юстиции, Безгласные столбцы, № 74, ч. I, арк. 84.

² Памятники Киевской комиссии, т. III, 3, № 13, сс. 180—182.

³ Архив Министерства юстиции, Севский стол, столб. № 153, арк. 15—20; Сибирский приказ, столб. № 1636, арк. 147, 155—156, 177—187.

⁴ Акты Московского государства, т. II, № 527, с. 327; пор. № 538, с. 333.

⁵ Акты Южной и Западной России, т. X, № 1, сс. 1—4.

Фрумос. Георгіца знову захопив Ясси, родина Лупула з численними скарбами зачинилась у фортеці Сучаві, а сам Лупул утік до Хмельницького шукати допомоги. На заклик тестя і для врятування його численних скарбів від рук ворогів України, щоб вони не послужили на лихо останній, Тиміш 3 серпня вирушив у похід на Молдавію¹, маючи з собою кілька тисяч війська. 10 серпня він уже був під Сучавою, яку облягало молдавське військо і військо Ракочі. Тиміш пробився в Сучаву і з'єднався з тамтешнім гарнізоном. На допомогу облягаючому Сучаву війську прибули і польські відділи на чолі з Кондрацьким², а потім польський уряд вирушив туди й інші частини. Почалась облога, під час якої мужність і вправність українців далися добре взнаки їхнім супротивникам. Козаки за одну ніч побудували навколо свого табору такі міцні укріплення, що взяти їх приступом було не можна.

Особливу ж мужність виявив під час цієї облоги керівник українського війська Тиміш Хмельницький. До цього він нічим не виділявся, а був лише відомий як людина дикої, нестриманої вдачі і надзвичайно жорстока. Ще в 1651 році були чутки, що за неслухняність Тимоша старий Хмельницький приковував його до гармати³; в 1653 році, як оповідає молдавський хроніст М. Костин, в Молдавії Тиміш у гніві поранив шаблею полковника І. Богуна; через недосвідченість і впертість Тимоша його військо зазнало, як ми говорили вище, поразки під Торговищем.

Тепер же Тиміш виявив надзвичайну відвагу і мужність і славним кінцем свого життя змив усі попередні його плями. Сучасник, антиохійський дякон Павло Алеппський, що перебував тоді в Молдавії, пише про Тимоша, що останній щодня виїздив на буланому коні з свого табору на герці і тут показував чудеса хоробрості і військової вправності. „Він то стріляв з лука правою рукою, то стріляв з нього лівою рукою, рубав шаблею, стріляв з рушниці, так що обома руками метав військовій зряддя спід черева свого коня і вбивав ворогів... Ніхто не міг влучити в нього ні з рушниці, ні з іншої зброї: такий добрий він був їздець і як блискавиця кидався на сідлі“. Султанські урядовці, які бачили Тимоша на цих герцях, дивувалися з його джигітовки й хоробрості⁴.

В таборі обложених з часом стало бракувати їжі й води, але, не зважаючи на це, вони уперто боронились. Керівники облягаючого Сучаву війська розуміли, що поки Тиміш

¹ Акты Южной и Западной России, т. III, № 343, с. 503.

² Жерела до історії України-Русі, т. XII, № 295, сс. 250—251.

³ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. VI, № 6, с. 47.

⁴ Павел Алеппский, Путешествие патриарха Макария, Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1896, кн. IV, сс. 106—107.

живий, їм трудно захопити фортецю. Тому, довідавшись, де стоїть його намет, почали бити по ньому з гармат. 2 вересня Тиміш був тяжко поранений у ногу, в нього почалась гангрена і через кілька днів його не стало. Він і вмер не занепадаючи духом, а лише сказав, що „як він постелив собі за життя, так і на тому світі спати буде“¹.

На чолі українського війська став Микола Федорович і обложені продовжували мужньо боронитись.

В цей час Богдан Хмельницький вирядив спочатку нове посольство до Москви (на чолі з Герасимом Яцковичем) і, прийнявши нового царського посла Івана Фоміна, вирушив 19 серпня з Чигириня в похід, маючи намір допомогти насамперед Тимошеві.

Як і під час попереднього походу, молдавська політика Хмельницького викликала незадоволення українського народу. До Хмельницького прийшли полковники з протестом проти походу в Молдавію. Вони заявили, що „непотребно де нам чужої землі оборонять, а свою без остереганья метать“. Хмельницький був у той час напідпитку і тому „гетьман де, выняв саблю и порубил черкаского полковника Еска (тобто черкаського полковника Яска Пархоменка — М. П.) по левой руке“. Але він одразу ж схаменувся і „пришед де гетьман к казакам, поклонился трижды в землю и велел им дать бочку меду и говорил им: детки де мои, напейтеся и меня не подайте. И казаки де гетьману сказали: пане де гетмане, в том воля твоя, а быть мы с тобою все готовы“².

Та дальший похід скоро став непотрібним. На початку жовтня молдавські справи Хмельницького вже закінчились. Облога Сучави наближалась до кінця. Через брак їжі обложені мусили розпочати переговори, які закінчились здачею фортеці 30 вересня. Українське військо дістало право вільно повернутись додому і взяти з собою труну з труном Тимоша Хмельницького. Довідавшись про смерть сина, гетьман дуже засмутився, а разом з тим „он и радовался, что сын его неприятелем его жив в руки не достался“³.

Тепер Хмельницький кидає молдавські справи і зосереджує всю енергію на поході проти королівської армії.

Так закінчилась молдавська політика Богдана Хмельницького. Лупул, що перебував у гетьмана, почав таємні зносини з польським урядом, був, звичайно, викритий, вида-

¹ Акты Южной и Западной России, т. X, № 3, сс. 53—54; Жерела до історії України-Русі, т. XII, № 311, с. 264; S. Twardowski, Wojna Domowa, III, сс. 98—99; L. Rudavski, Historiarum Poloniae, с. 129.

² Акты Южной и Западной России, т. X, № 3, сс. 43—44.

³ Michałow., № 267, сс. 682—683; Акты Южной и Западной России, т. X, № 3, сс. 52, 58.

ний Хмельницьким туркам, засланий до Царгороду, ув'язнений і помер у в'язниці в 1661 році¹.

В серпні король польський Ян-Казімір на чолі великого війська, якого мало бути понад тридцять тисяч, виступив походом проти України. Хмельницький також вирушив назустріч йому, закликавши собі на допомогу кримського хана. Були в війську Хмельницького й донські козаки². Настрій на Україні знову був войовничий і непримиренний. Захоплений у полон фастівський сотник показував, що в українському війську „одно серце і один намір в усіх: битися потіль, покіль або згинуть, або поляків виб'ють“³.

Але гетьман уживає і інших заходів. Довідавшись, що цар прийме Україну під свою владу, він добре розумів, що цим справа не закінчиться: між Росією і Польщею мусить бути війна за Україну, при чому з певністю можна було вважати, що кримський хан, не бажаючи зміцнення Росії, підтримуватиме Польщу. Тому Хмельницькому треба було завдати королівській армії такої поразки, яка знесила б Польщу так, щоб хан не схотів укладати з нею союзу.

Для досягнення цього Хмельницький пише дуже покірного листа до короля і канцлера. Метою цього було, щоб керівні кола Польщі вважали становище України скрутним і рушили глибше в українські землі, де Хмельницький і завдав би польській армії ще одного нищівного вдару. Але це йому не вдалось — польське військо вглиб України не пішло.

План Хмельницького в 1653 році був подібний до планів 1649 і 1651 років. Головні свої сили він скупчив проти польської армії, на чолі якої стояв король, а проти литовської армії Я. Радзівілла виставив військо в складі Чернігівського, Ніжинського і Переяславського полків; на чолі цього війська стояв ніжинський полковник Іван Золотаренко⁴. В разі перемоги польського війська Хмельницький мав переселитись у Росію⁵.

В другій половині вересня польська армія розташувалась під Кам'янець-Подільськом, а потім, приблизно в кінці вересня, пересунулась до Жванця. Тим часом Хмельницький об'єднався з татарським військом, на чолі якого стояв сам хан Іслам-Гірей III, і рушив проти королівської армії.

¹ А. Яцимирский, Славянские рукописи Нямецкого монастыря в Румынии, с. 90.

² Акты Южной и Западной России, т. X, № 3, сс. 51—52; № 4, с. 250.

³ Michałow., № 259, с. 672.

⁴ Летопись Самовидца, с. 34; Акты Московского государства, т. II, № 537, с. 332; № 538, с. 333; № 541, с. 337; Акты Южной и Западной России, т. X, № 3, сс. 39—40; № 4, сс. 156, 163, 174; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 277, с. 773.

⁵ Акты Южной и Западной России, т. X, № 3, с. 59.

До рішучих боїв у цій кампанії не дійшло, бо Хмельницький і хан почали вживати заходів, щоб оточити з усіх боків королівську армію, відрізати її від усякого зв'язку з базами і потім, знесиливши її, знищити. Ця тактика мала успіх, і в кінці листопада польська армія була в дуже скрутному становищі.

Тоді ж, десь у кінці жовтня—на початку листопада, була викрита змова, очолювана М. Федоровичем, який після смерті Тимоша Хмельницького стояв на чолі українського гарнізону Сучави. Повернувшись із Сучави і захопивши при тому частину скарбів Тимоша, Федорович „учел собирать казаков и зло мыслить над гетманом и над всем войском запорожским“. Розвідка Хмельницького викрила змову. Лаврін Капуста заарештував Федоровича в Корсуні, привіз до Суботова і скарав на смерть¹.

Під час цієї кампанії Богдан Хмельницький також підписується гетьманом без королівського титулу².

Польське військо було в дуже скрутному становищі: воно було відрізане від баз, не мало підвозу харчів, терпіло й від пошестей—багато людей, особливо серед найманих іноземних частин, хворіло і вмирало. Ближчий час ніс королівській армії повну загибель. Але хан і тут, так само як і під Зборовом, перешкоджав розгромові королівського війська. Насамперед, він був проти зносин Хмельницького з російським урядом³; крім того, під час цієї кампанії він вимагав від Хмельницького присяги „быть под его хановою рукою“, а Хмельницький погоджувався лише на союз⁴; нарешті, хан хотів по-старому, як і під Зборовом, щоб війна України проти Польщі тривала без переваги жодної сторони. Тому вже на початку другої половини листопада візир хана, все той же Сефер-Казі-ага, починає переговори з польським королем про замирення. Переговори тривали до 5 грудня і закінчились угодою короля з ханом. За цією угодою король зобов'язався виплатити ханові контрибуцію, як і під Зборовом; крім того, татари мали право на проїзді сорока днів брати ясир на Волині з козаків „і русинів“. Українська сторона участі в переговорах не брала, а хан лише умовився, що відносно України буде все за Зборовським трактатом⁵. Ясно, що останнє було простою

¹ Акты Южной и Западной России, т. X, № 3, с. 77.

² Напр., Акты Южной и Западной России, т. X, № 3, сс. 69—70, 94.

³ Напр., Акты Южной и Западной России, т. X, № 3, сс. 56, 89.

⁴ Акты Южной и Западной России, т. X, № 3, сс. 130—131.

⁵ Про Жванецьку кампанію див. Michałow., № 254, 256, 257—262, 280, 281, 284—288, 294, 302—304; Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 277, сс. 769, 772, 774, 777—779; Акты Южной и Западной России, т. X, № 3, сс. 65, 69, 110—116, 172; S. Grondski, Historia belli Cossaco-Polonici, сс. 223—224.

фікцією, і король не думав додержуватись цього. Зараз же після укладення угоди татари почали забирати на Волині ясир, від чого, зрозуміло, дуже потерпіло населення¹. Так само татари, повертаючись назад, грабували люд і в інших місцевостях України. Людність боролася проти цього, і в Вінницькому полку було погромлено чимало цих грабіжників-татар².

Після закінчення кампанії Хмельницький вирушив до Чигирин, куди й прибув 24 грудня. Тепер уже перед Україною стояло питання про проведення в життя справи приєднання до Росії, справи об'єднання двох великих братніх єдинокровних народів — російського й українського.

10. ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ З РОСІЙСЬКИМ І ЙОГО ПРАГНЕННЯ ДО ОБ'ЄДНАННЯ З НИМ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI—ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ (1569—1648 РОКИ)

Переселення люду з України в Росію. Українці на російській службі. Розвиток подій визвольної війни українського народу проти панування польської шляхти на Україні, як ми бачимо з розгляду попередніх подій, привів до того, що на кінець 1653 року справа приєднання України до Росії стала рішуче на порядок денний. Лишилося тільки провести її в життя, що сталося на початку наступного, 1654 року.

Але невірно було б думати, що тільки події визвольної війни поставили на порядок денний це питання. Навпаки, акт 1654 року був тільки продовженням процесу, який на-зрівав уже раніш.

І в попередні часи ми бачимо тісні зв'язки українського (й білоруського) народів з російським, прагнення їх до об'єднання, яке мало на меті насамперед боротьбу проти спільного ворога — польської шляхти. Розглянемо їх в основних даних лише за період після Люблінської унії 1569 року, тобто з часу, коли наступ шляхетської Польщі на Україну набуває особливо великої сили й розмаху.

Ми бачимо в цей час ріст переселень з України в межі Росії, процес, який дедалі більше розвивається; чим більше посилювався наступ шляхетської Польщі на український народ, тим більше росло переселення з України в Росію, від „іга лядського“.

¹ S. Grondski, Historia belli Cosacco-Polonici, ss. 223—224; Latopisiec Jerlicza, I, s. 153.

² Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 289, ss. 797—798.

В 1589 році з України в межі Російської держави переселилось коло семисот козаків на чолі з отаманом Матвієм Федоровим¹.

Під час повстання українських селян і козаків проти польської шляхти в 1594—1596 роках під проводом Г. Лободи, С. Наливайка, М. Шаули і К. Кремпського, у повстанців в 1596 році були й плани перейти в межі Російської держави². Навіть у 1618 році під час походу польського королевича Владіслава на Росію (в цій війні, як відомо, на чолі козацького війська брав участь гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний), при відході Сагайдачного з Росії від його війська відокремився цілий козацький полк на чолі з полковником Жданом Коншиним і залишився жити в Росії. В цьому полку було понад шістсот чоловіка козаків і старшини.

В 1635—1636 роках колишній гетьман Тарас Чорний провадив переговори з російським урядом про переселення кількох сот української людності в Росію і навіть сам їздив у цій справі до Москви. Царський уряд на це переселення, правда, не погодився, бо після недавньої невдалої війни з Польщею не хотів псувати відносини з нею.

В інструкції посланцям від „Війська Запорожського“ на сейм 1637 року (інструкція ця повна скарг на утиски, які терплять від шляхти і урядовців козаки) говориться про те, „яку силу земля Московська товариства нашого прийняла, з жінками й дітьми осіли вони в Білгороді“³.

Невдача повстання українського народу проти шляхетської Польщі в 1637—1638 роках привела до посилення переселень. Яка сила народу переселялась з України в Росію, видно з того, що в 1638 році переселився й гетьман Яков Острянин, який оселився на Чугуєвому городищі, а в Острянина було коло тисячі українських родин.

Після поразки цього повстання з гадяцьких маєтків князя Є. Вишневецького в межі Росії переселилось кілька тисяч („несколько тысяч“) української людності⁴. Тоді ж переселились туди з міста Варви одразу триста родин.

9 вересня 1639 року С. Конєцпольський, коронний гетьман, писав до короля Владіслава IV, що він, Конєцпольський, одержав відомості, що Д. Гуня з кількома іншими

¹ Русская Вивлиофика или собрание материалов для отечественной истории... Полевого, т. I, Москва 1833, с. 266; Историческое описание земли войска Донского, т. I, Новочеркасск 1869, сс. 15—16, 67. — Прізвища українців російські урядовці в документах майже завжди переробляли на російський зразок.

² Listy S. Żolkiewskiego 1584—1620, Kraków 1868, № 52, с. 80; № 54, с. 81.

³ Відділ рукописів Бібліотеки Академії Наук УРСР, II, № 13402, арк. 137.

⁴ Акты Южной и Западной России, т. III, № 9, сс. 15—16.

проводирями минулого повстання (1638 року) з відділом на триста коней вирушив у Росію до Острянина. Тут же Конєцпольський каже, що до Росії з України переселилось кілька тисяч люду¹. В лютому 1640 року послі польського уряду в Москві говорили, що число української людності, яка переселилась у межі Росії, перевищує двадцять тисяч чоловіка². Звичайно, можна вважати, що цю цифру польські представники трохи перебільшили з дипломатичною метою, але, в усякому разі, в ці роки з України в Росію переселялась сила народу.

В 1639 році в Курську оселились триста родин з України, в м. Черні — сто тридцять родин; у 1640 році в Кромах було вже сто п'ятдесят українських родин. Як швидко зростало число переселенців в Росію по окремих прикордонних містах останньої, видно, наприклад, з даних м. Корочі: туди в 1639 році прибуло сімнадцять українських родин, а в 1640 році їх було вже чотириста шістьдесят шість³.

Тим українцям, які після повстання 1637—1638 років почали переселятись у Росію, російський уряд видавав гроші, утримання натурою (збіжжя, сіль); наділяли їх і землею⁴.

Правда, бували іноді випадки, коли переселенці з України через утиски й зловживання російської адміністрації і своєї старшини кидали свої оселі і повертались назад, як було, наприклад, з тими, що виселились разом з Я. Острянином, але це не суперечить фактові загального, стихійного прагнення українського народу втекти від „іга лядського“ в межі держави братнього російського народу.

До переселення українців у межі Росії приводили й релігійні утиски польського уряду проти духовництва. В Росію переселяється багато чорного й білого українського духовництва, особливо починаючи з 1620 року. Наприклад, в 1638 році від репресій польського уряду втекли в Росію майже всі монахи Густинського монастиря⁵.

Вище ми говорили про переселення люду з України великими групами. Але поруч з цим ми бачимо й переселення, що тривають майже безупинно, і невеликих груп. Про це свідчить хоч би той факт, що на службі в ряді міст Росії, до самих віддалених включно, перебуває багато українських переселенців.

¹ Відділ рукописів Бібліотеки Академії Наук УРСР, № П, 13402, арк. 492.

² С. Соловьев, История России, кн. II, с. 1231.

³ Про це за архівними даними див. И. Миклашевский, К истории хозяйственного быта Московского государства, ч. I. Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века, Москва 1894, с. 168.

⁴ Акты Московского государства, т. II, № 168, сс. 108—109.

⁵ Акты Южной и Западной России, т. III, № 2—3, сс. 4—8; А. Лазаревский, Архивные отрывки для истории Полтавской епархии, с. 238.

Крім того, в тридцятих роках XVII століття починається особливий ріст колонізації тої частини Російської держави, що звалась Слобідською Україною. Колонізація ця йшла шляхом переселення туди людності не тільки з Росії, а й особливо з України. Це свідчить про майже безперервний приток люду з України в Росію.

В часи після Люблінської унії ми бачимо також багато українців на службі в Росії, в російському війську. Українці приєднуються до російського війська і під час походів останнього або шукають шляху до вступу в нього.

Ще до Люблінської унії, в 1546 році, путивльський воевода князь М. Троекуров писав у Москву Івану IV, що „ныне, государь, козаков на Поле много и Черкасцов и Киян и твоих государевых; вышли, государь, на Поле из всех Украин“¹, тобто що на прикордонних землях Російської держави було багато люду з України. Так само в 1556 році під час походу російського війська на чолі з Ржевським на Крим, до нього приєднались триста канівських козаків на чолі з отаманами Млинським і Михайлом Єськовичем².

Під час походу князя Дмитра Вишневецького (Байди) в 1559 році на чолі відділів царського війська під Азов „Мишка Черкашенин“, ідучи на з'єднання з Вишневецьким, погромив татар біля Північного Дінця³. Цей Михайло Черкашенин (тобто українець) відіграв не абияку роль у захисті російських кордонів від татарських нападів і взагалі в охороні цих кордонів. Так, у січні 1570 року цар Іван IV наказує „Мише Черкашенину, а с ним атаманом и казаком“ провести в Азов царського посла до Туреччини І. Новосільцева⁴. Потім Михайло Черкашенин у 1572 році був на царській службі в Серпухові; підлегли йому козаки були оселені в Рильському повіті⁵. Коли в 1574 році кримський хан Девлет-Гірей I скарив на смерть Данила Черкашенина, сина згаданого Михайла, то донські козаки в 1576 році, мстячись за це вбивство, взяли Азов⁶.

Михайло Черкашенин залишився в пам'яті російського народу. Ще від XVI століття російська народна поезія зберегла пісню про смерть „атамана польского (тобто—сте-

¹ Историческое описание земли Войска Донского, т. I, с. 4.

² Летописец русский (Московская летопись 1552—1562 гг.), Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1895, кн. III, отд. I, с. 58.

³ Летописец русский, сс. 123—124.

⁴ Акты, относящиеся к истории Войска Донского, т. I, Новочеркасск 1891, № 1, с. 1.

⁵ С. Платонов, Очерки по истории смуты в Московском государстве, Москва 1937, с. 89.

⁶ Историческое описание Войска Донского, т. I, сс. 24, 58—59.

пового, — М. П.), а по имени Михайла Черкашенина“. В ній співається:

За Зарайском городом, за Рязанью за Старою,
Из далеча из чиста поля, из раздолья широкого,
Как бы гнедого тура привезли убитого,
Привезли убитого атамана польского,
Атамана польского, а по имени Михайла Черкашенина.
А птицы ластыцы вкруг гнезда убиваются;
Еще плачут маленького дети над белым телом;
С высокого терема зазрела молодая жена,
А плачет-убивается над его белым телом.
Скрозь слезы свои она едва слово промолвила,
Жалобно причитаючи ко его белу телу:
„Козачья вольная по здорову приехали,
Тебя, света моего, привезли убитого,
Привезли убитого атамана польского,
А по имени Михайла Черкашенина“¹.

В 1581 році під час облоги Пскова польським королем Стефаном Баторієм на чолі одного з відділів російського війська стояв якийсь Микола українець, який довгий час був на службі в Росії. Микола загинув у бою під час облоги Пскова². В 1589 році перебуває на царській службі в Путивлі вихідець з України („черкашенин“) „Василей Ондреев“ з „нововыезжими Черкасы“³. В наказі царя Федора Івановича від 23 травня 1589 року, даному А. Зінов'єву, говориться, що в складі відпущеного з останнім з Путивля „на поле“ відділу було й сорок п'ять чоловіка „черкас“, тобто українців⁴. В 1589 році ми зустрічаємо на царській службі в Путивлі українських отаманів Агія і Якова Лисого, які стоять на чолі відділів, що складаються з українців⁵.

20 березня 1593 року цар Федор наказав донським козакам, щоб останні, в разі нападу татар, а також турків з Азова, над ними „нашим делом промышляли“ біля Північного Дінця. Цю справу донці мали вести спільно „с Путивльськими и з Запорожськими Черкасы, которые придут по нашему указу под царя на Донец, а велено Черкасом Запорожским Гетману Хриштопу Косицкому и всем атаманом и Черкасом быть на Донце“⁶.

¹ Песни, собранные П. Киреевским, в. 7, Москва 1868, с. 164.

² Рейнгольд Гейденштейн, Записки о Московской войне (1578—1580), СПб 1889, сс. 211, 216.

³ Акты исторические, т. I, СПб 1841, № 228, с. 433.

⁴ Русская Вивлиофика или собрание материалов для отечественной истории, географии, статистики и древней русской литературы, издаваемое Н. Полевым, т. I, с. 278.

⁵ Акты исторические, т. I, № 228, сс. 433—434; Русская Вивлиофика... Полевого, т. I, с. 286.

⁶ Собрание государственных грамот и договоров, ч. II, Москва 1819, № 62, с. 126.

Багато переселенців з України перебували на службі в Росії в найдальших місцевостях у перші десятиліття XVII століття. Наприклад, в 1614 році бачимо, що в Тулі є „Днепровские козаки конные и пешие“; в 1616 році в Рязані було на службі 32 українських козаки; в 1626 році в Казані на службі було 220 українців¹. Це саме бачимо і в ряді інших російських міст, як от Пронськ, Свіязськ, Чебоксари, Коломна, Уржум. Навіть у таких далеких від України містах, як Тюмень або Тобольськ, Пелим, Нарим, в 1636 році на службі були українці².

Зимом 1645—1646 року кримські татари напали на землі Російської держави і вчинили там велике спустошення³. Тому на весні 1646 року царський уряд розпочав мобілізацію військових сил проти Криму. Це знайшло відгук і на Україні. Білгородський воєвода Ф. Хілков у кінці квітня того року доносив царю, що в прикордонних з Росією місцевостях України зібралось коло п'яти тисяч українців, які бажають вступити на російську службу, і питав розпоряджень царя в цій справі⁴; венеціанський посол у Польщі Тьєполо повідомляв свій уряд 11 липня 1646 року в депеші з Кракова, що шість тисяч українських козаків рушили в Росію на з'єднання з російськими козаками для участі в вищезгаданій війні. Крім того, в ряди російського війська влилось багато дрібних військових відділів з українців⁵.

Яскравим прикладом зв'язків українського народу з російським були зв'язки запорожців і донців.

Зв'язки запорізьких козаків з козаками донськими. Особливо тісні зв'язки були між запорожцями і донськими козаками. Даних про це в джерелах збереглося досить, і вони малюють нам дуже яскраву картину взаємовідносин між ними.

Форми цих зв'язків були різні, але при всій різноманітності їх можна звести до двох основних моментів. Першою формою було постійне перебування запорізьких козаків на Дону, а донських — на Запорізькій Січі, при чому іноді це перебування тривало протягом досить довгого часу. Щодо цього дуже характерне свідчення запорізького отамана Олексія Шафрана, який в 1626 році казав у Москві про своє перебування на Дону: „Живет де он Олеша на Дону 18 лет; а иные его товарищи живут лет по 5 и по 6;

¹ Книги разрядные, т. I, СПб 1853, сс. 30, 120, 1250.

² Там же, т. II, СПб 1855, сс. 933, 934, 936.

³ Dyaryusz S. Oswięciana, сс. 108—110; С. Соловьев, История России, кн. II, с. 1500.

⁴ Русская историческая библиотека, т. XXIV, Донские дела, т. II, СПб 1907, № 52, с. 795.

⁵ Там же, т. XXIV, Донские дела, кн. II, сс. 1013—1042; кн. III, сс. 646, 652.

а всех де их на Дону есть с 1000 человека; а в Запорогах де донских козаков также много, — мало не в полы того, сколько их, только живут переходя: они ходят на Дон, а из Дону козаки к нам, и живут сколько где кто хочет. А повелось де у них то з донскими козаки изстари, что меж себя сходятца и живут вместе в одних куренях“¹.

Спогади про цю єдність донців і запорожців збереглись і в народній творчості. Наприклад, українська народна дума XVII століття про Самійла Кішку закінчується так:

Утверди, боже, люду царського
Народу християнського,
Війська запорожського,
Донського,
З усією черню Дніпровою,
Низового,
На многая літа,
До кінця віку.

В протестації київського митрополита Іова Борецького² від квітня 1621 року запорізькі і донські козаки протиставляться туркам і татарам³.

Другою формою зв'язку запорізьких і донських козаків була їх спільна боротьба проти польської шляхти, а також Туреччини й Криму, про що збереглося чимало даних.

Коло 1616 року відбувся спільний похід запорізьких і донських козаків на Туреччину, на приморські міста. Запорожців у цьому поході було коло двох тисяч чоловіка. В 1621 році понад тисячу донських козаків на чолі з отаманом Василем Малигіним і чотириста запорожців під керівництвом Сулими, Шила і Яцка ходили в похід на турецьке місто Ризу. В 1622 році півтори тисячі донців разом з відділом запорожців у кількості чотириста чоловіка знову вчинили морський похід на турецькі землі⁴. В 1623 році коло семисот донців разом з кількома десятками запорожців напали на турецькі землі під Трапезундом⁵. В 1624 році коло півтори тисячі запорожців і донців напали на Крим, погромили околиці Керчі; на чолі цього походу стояв запорожець Дем'ян. В тому ж році невеликий відділ донських і запорізьких козаків вчинив напад на околиці Кафи. В 1625 році понад дві тисячі донських і запорізьких козаків

¹ Матеріали для истории воссоединения Руси П. Кулиша, т. I, Москва 1877, с. 290.

² Ця протестація написана на захист православія в Польщі.

³ Статті по славяноведению под редакцією В. Ламанского, в. III, СПб 1910, с. 150.

⁴ Историческое описание земли Войска Донского, т. I, сс. 138—139, 156—157, 161, 168.

⁵ Русская историческая библиотека, т. XVIII, Донские дела, кн. I, СПб 1898, с. 219.

зробили похід на Туреччину під м. Трапезунд¹. В 1626 році ми маємо аж чотири походи запорізьких і донських козаків на турецькі землі. В 1628 році запорожці і донці вчинили напад на Кримське узбережжя під м. Карасу. Так само й на протязі 1629 року відбувалися спільні походи запорізьких і донських козаків на Туреччину. Навесні 1630 року на Дон прибуло коло п'ятисот запорожців, що разом з донцями, яких було коло тисячі (на чолі з отаманом Є. Раділовим) зробили похід під Керч, а в 1631 році відбулось два морських походи запорожців і донців на турецькі землі². Того ж року запорожці і донці, числом близько тисячі чоловіка, об'єднались з яїцькими козаками і зробили похід на Каспійське море, нападали на перські кораблі³; того ж року донські козаки брали участь у поході запорожців на Крим. Бачимо ми донців і в 1632 році в війську запорожців, яке зробило похід на Туреччину під Сіноп. Коли в серпні 1634 року запорожці напали на Азов, в їх відділах було коло сотні донських козаків. В 1635 році під Керч спільно вирушили в похід донці на чолі з отаманом О. Ломом і запорожці на чолі з полковником Сулимою⁴. В 1637 році донські й запорізькі козаки захопили в Туреччині місто Азов; запорожці допомагали донцям кілька років боронити Азов від турків, аж до 1642 року, коли донці залишили його. Допомога запорожців донцям під час цієї облоги була дуже велика. Недарма ж у квітні 1638 року донський отаман Михайло Татарин оповідав у Москві, що: „всех де Донских атаманов и казаков ныне будет з 10 000 человек, опричь Запорожских черкас; а Запорожских черкас у них в Азове и на Дону з 10 000 человек; и ныне к ним в Азов Запорожские черкасы идут безпрестанно многие люди“⁵.

В 1638 році відбувся похід донців і запорожців під Керч. В 1640 році донці і запорожці влаштували спільний похід на море; керівником цього походу був один з проводирів повстання проти польської шляхти на Україні в 1637—1638 роках — Дмитро Гуня. Потім у 1641 році мав місце похід донців і запорожців під Перекоп; того ж року відбувся морський похід донців і запорожців, керівниками якого були Тимофій Яковлів і Мисько Таран. Восени 1644 року відбувся спільний похід запорожців і донців під Азов, а в

¹ Историческое описание земли Войска Донского, т. I, сс. 185, 186, 187—188.

² Материалы для истории воссоединения Руси, т. I, с. 290; Историческое описание земли Войска Донского, т. I, сс. 190, 199—206, 213—218; Акты Московского государства, т. I, СПб 1890, № 328, с. 346.

³ Историческое описание земли Войска Донского, т. I, сс. 225—226.

⁴ Там же, т. I, сс. 226—229, 230—231, 243—244, 252—255.

⁵ С. Соловьев, История России, кн. II, сс. 1251—1254, 1259; Русская историческая библиотека, т. XVIII, Донские дела, кн. I, с. 935, 701.

1645 році вони також улаштували спільний морський похід, де на чолі донців став отаман Олексій Старово, на чолі запорожців—полковник Сулима¹. Були запорожці з донцями під Азовом і в 1646 році².

Щодо допомоги донців українським, в тому числі й запорізьким козакам проти шляхетської Польщі, наведемо факт, коли під час повстання 1637—1638 років українські повстанці мали намір в 1637 році об'єднатися з донськими козаками для боротьби проти польської шляхти. В 1638 році на допомогу українським повстанцям прибуло п'ятсот донських козаків³.

Характерний для єдності донців і запорожців факт мав місце коло 1615 року⁴, коли на Дон прибули посланці від запорізьких козаків з пропозицією послати своїх представників до Січі, звідки після спільної наради надіслати до польського короля листа з вимогою замиритися з Росією і повернути їй Смоленськ; коли ж король на це не погодиться, то запорожці повстануть проти нього⁵. Очевидно, малася на увазі спільна дія з донцями. Хоч із цієї справи нічого й не вийшло, але як показ єдності двох народів вона дуже характерна.

В тридцятих роках XVII століття між донцями і запорожцями існував своєрідний військовий оборонний союз. Так, в 1632 році донські козаки казали російському стрільцю п'ятидесятникові В. Угрюмову, що „у нас де, у Донских черкасы приговор учинен таков: как приходу откуда чаять каких донских⁶ людей многих на Дон или в Запороги, и Запороским черкасом на Дону нам, козаком, помогать, а нам, Донским козаком, помогать Запороским черкасом“⁷.

Прагнення українського народу до об'єднання з народом російським. З наведених вище фактів бачимо, що в часи після Люблінської унії 1569 року між українським і російським народами були тісні зв'язки. Ніякою випадковістю, ніяким зовнішнім збігом обставин їх пояснити не можна — зв'язок цей був внутрішній.

¹ Русская историческая библиотека, т. XXIV, Донские дела, т. II сс. 44, 45, 119—120, 251—254, 742—743.

² Michałow., № 1, с. 1; Русская историческая библиотека, т. XXVI, Донские дела, кн. III, СПб 1904, с. 174; пор. Царские грамоты на Корочу воеводам и челобитные корочан царям... Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1859, кн. II, отд. II, с. 42.

³ Długosz S. Okolskiego, сс. 14, 113—117.

⁴ Точну дату події — 1614 чи 1615 р. — встановити трудно.

⁵ Историческое описание земли Войска Донского, т. I, сс. 125—126.

⁶ Очевидно, помилка — замість „воинских“ або „чужих“.

⁷ Русская историческая библиотека, т. XVIII, Донские дела, кн. I, с. 340.

Внутрішньою причиною його було братерство єдинокровних російського, українського (і білоруського) народів. Цей момент добре розуміла тодішня суспільність. Наприклад, 15 червня 1592 року Львівське братство написало листа до російського царя Федора Івановича, де братчики називають царя людям православним „утешение и окормление, паче же везде обретающимся от многоплеменитого рода Росийского; от них же и мы обретаемыи в граде Львове духовнии, священници, дидакалии род Росийский и Греческий“. Далі братчики порівнюють царя Федора з князем Володимиром, який хрестив „весь род Росийский“, згадують про „расточеного стада братий наших Руска рода“¹. Всі ці вирази свідчать про братерство українців з російським народом.

Добре розуміли цей момент і пануючі кола шляхетської Польщі. В квітні 1650 року Адам Кисіль писав польському королю Яну-Казіміру, що він, Кисіль, більше ніж союзу України з Кримом боїться її союзу з Росією, бо там „один народ і одна віра“².

На основі цього братерства і виникає прагнення українського народу знайти допомогу проти шляхетської Польщі в російському народі, а також прагнення до об'єднання з ним. Але, розглядаючи джерельні дані щодо цього, ми повинні пам'ятати, що ці прагнення українського народу відбилися у джерелах переважно в російській урядовій формулюванні. До того ж, ці прагнення висловлювала не лише основна маса українського народу (з нею царський уряд не дуже рахувався), а й пануюча феодальна верхівка України — козацька старшина й духівництво; тому вони й подані в російській урядовій формулюванні як прагнення бути під владою царя.

Наведемо основні дані. Не кажучи вже про посольство до Москви в 1620 році від гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного — завдання його встановити трудно, але з певністю треба вважати, що тут мова йшла про якісь спільні інтереси України і Росії, — ми бачимо в 1622 році послів єпископа Ісаї Копинського в Москві, вивідрених ним „за милостинею“. Ці послі з наказу Копинського заявили, що українці терплять від Польщі релігійні утиски, що багато монахів хочуть переселитись у межі Росії і що на Україні „все де, государь, православные крестьяне й запорожские козаки, как им от поляков утеснения будет, многие хотят ехать к тебе государю, царю и великому князю Михаилу Федоровичу“³.

¹ Акты Западной России, т. IV, СПб 1851, № 34, с. 48.

² Див. вище, с. 138.

³ Материалы для истории воссоединения Руси, т. I, № 15, с. 127.

В серпні 1624 року київський митрополит Іов Борецький послав до Москви луцького єпископа Ісаю Борисковича. В переданому через Борисковича листі до царя Борецький скаржитья на релігійні утиски, яких зазнають православні українці, і просить царя допомогти „російського ти племені єдиноутробным людем“ звільнити українців від них. Борискович з доручення Борецького провадив з представниками царського уряду на початку 1625 року переговори про реальну допомогу Україні в боротьбі проти Польщі, про приєднання України до Росії.

В 1626 році козаки-випищики (тобто виключені з реєстру за Куруківською ординацією) хотіли, як оповідав у Москві прибулий з України піп Филип, посилати до царя Михайла Федоровича послів з проханням, щоб цар „велел им помочь учинить своими государевыми людьми на поляков“, українські ж козаки царю „станут служити“ і українські міста від поляків „станут очищать в твое государство имя“. Отже знову справа йшла про приєднання України до Росії.

Під час повстання 1630 року в повстанців був план „тракувати з Москвою і піддати їй всі тамошні краї“, як сказано в відомій реляції добре поінформованого про події польського коронного гетьмана С. Конєцпольського.

В серпні 1630 року в Путивлі син Київського митрополита І. Борецького Андрій та інші українці говорили, що на Україні люди кажуть, що коли на них знову піде війською польське військо і українцям буде скрутно, останні звернуться до царя, просячи, щоб цар „пожаловал их, велел им в своем государевом повеленье“ бути¹.

Так само і в 1632 році в козаків був план приєднати Україну до Росії².

Добре поінформований про події сучасник С. Окольський, католицький монах, що був при польському війську під час повстання 1637—1638 років, записує в своєму щоденнику, що в 1637 році українські повстанці мали намір піддатись під владу російського царя³.

Це — факти за період до визвольної війни 1648—1654 років. Часи визвольної війни дають нам ще більший матеріал, який доводить прагнення українського народу жити і боротись разом з народом російським. Ми вже наводили численні джерельні дані щодо цього; з них ми бачимо такі основні моменти: весь український народ прагне об'єднатися з російським народом для боротьби проти шляхетської Польщі і приєднати Україну до Росії; з самого по-

¹ Материалы для истории воссоединения Руси, т. I, сс. 135, 182—183, 300.

² Акты Московского государства, т. I, СПб 1890, № 436, сс. 410, 411.

³ Dyaryusz S. Okolskiego, с. 14.

чатку визвольної війни Богдан Хмельницький майже безперервно провадить переговори з російським урядом у цій справі; нарешті, ми бачимо росіян, зокрема донських козаків, у війську Хмельницького.

Все це свідчить, що політика Богдана Хмельницького протягом визвольної війни 1648—1654 років відносно Росії була не його особистою політикою, не політикою його найближчого оточення, а що в ній він відбиває настрої всього українського народу, стихійно прагнучого до об'єднання з народом російським. Така видатна людина, якою був Богдан Хмельницький, не могла не розуміти цих прагнень свого народу і тому з перших же кроків визвольної війни, з червня 1648 року, він і домагається приєднання України до Росії.

Аналізуючи прагнення народу, а також політику Богдана Хмельницького в справі об'єднання з Росією, ми бачимо, як наростає це бажання і як відповідно до цього все наполегливішою стає політика Хмельницького в цьому питанні. Виступ українського війська в червні 1653 року з вимогою, щоб Хмельницький розірвав з кримським ханом і приєднав Україну до Росії, є кульмінаційною точкою цих прагнень.

Підсумовуючи українсько-російські відносини періоду визвольної війни 1648—1654 років, ми можемо сказати, що приєднання України до Росії, об'єднання українського народу з російським було продовженням цього прагнення українського народу, яке було не тимчасовим явищем, а продовженням довгого історичного процесу.

11. ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ

Рада в Переяславі 8 січня 1654 року. На середину 1653 року питання про приєднання України до Росії набуло такої гостроти, що мусило, нарешті, привести до того чи іншого розв'язання. Нерішучість російського уряду в цій справі примусила Богдана Хмельницького руба поставити перед ним питання про дальші взаємовідносини. Хмельницький заявив, що коли російський уряд відмовляється приєднати Україну до Росії і почати війну з Польщею, то він, гетьман, стає на інший шлях — піддасть Україну під владу турецького султана. Ясно, що перспектива мати під боком у себе такого сусіду, як Туреччина, була російському урядові не до вподоби. Коли кримський хан, васал султанської Туреччини, був, як показало життя, дуже небезпечним для російських кордонів, то сусідство такої держави, як султанська Туреччина, мало бути для Росії ще небезпечнішим і тяжчим. Тому російський уряд рішуче став, нарешті, на шлях приєднання України і війни з Поль-

щею. В квітні він виїхав до Польщі для переговорів посольство на чолі з князем Репніним, а 22 червня послав до Богдана Хмельницького Ф. Ладиженського з повідомленням, що він приймає Україну під свою владу¹.

28 червня цар Олексій робив огляд свого двору на Девичьому полі; після огляду думний дяк з доручення царя повідомив військо про можливість близької війни².

З 23 липня до 6 серпня в Львові російські послы на чолі з князем Б. Репніним, князем Ф. Волконським і дяком Алмазом Івановим провадили з представниками польського уряду переговори. В питанні про Україну вони вимагали, щоб польський уряд виконав Зборовський трактат. Польська шляхта, ясно, не хотіла на це погодитись, і тут же польські дипломати показали, чого прагне шляхетська Польща в питанні щодо України: король тоді простить провини Хмельницькому і Україні, коли Богдан битиме королю чолом, віддасть булаву і зречеться гетьманства; козаки теж повинні бити королю чолом, здати зброю, бути як раніш хлопцями своїх панів, орати землю; реєстрових козаків повинно бути лише шість тисяч і жити вони мають тільки на Запоріжжі; в Києві ж і в інших містах України, по обидва боки Дніпра, має по-старому стояти польське й литовське військо. Від скасування церковної унії польські представники категорично відмовились³. Ясно, що така постановка українського питання, зведення України до становища ще гіршого, ніж перед 1648 роком, була річчю неможливою, і тому ці переговори закінчились нічим. Справа йшла до війни.

Тим часом зносили Україну з Росією стають усе жвавіші. 9 серпня Хмельницький пише царю з Чигирини листа, де дякує за прислане з Ладиженським повідомлення про прийняття царем України під свою владу і просить прислати допомогу проти польської армії. Листа цього Хмельницький передав через своїх послів на чолі з Гарасимом Яцковичем⁴. Одночасно з цим через цих же послів Хмельницький посилав листа й патріархові Нікону з проханням поклопотатись перед царем про виїзд війська на Україну для боротьби проти наступу поляків⁵.

16—18 серпня Хмельницький прийняв у Суботіві царського посла І. Фоміна і повторив йому це прохання⁶.

29 серпня послы Хмельницького — Г. Яцкович з товаришами були прийняті царем, а 12 вересня на Україну було

¹ Акты Южной и Западной России, т. X, № 1, сс. 1—4.

² Дворцовые разряды, т. III, СПб 1852, сс. 356—357.

³ Зміст цих переговорів за архівними джерелами див. С. Солов'єв, История России, кн. II, сс. 1625—1629.

⁴ Акты Южной и Западной России, т. VIII, дол. № 39, с. 371.

⁵ Памятники Киевской комиссии, т. III, 3, № 14, сс. 182—183.

⁶ Акты Южной и Западной России, т. III, № 343, сс. 498—504.

виряджено посольство на чолі з Родіоном Стрешневим і Мартем'яном Бредіхіним, які мали повідомити, що рішучі кроки царського уряду проти Польщі затримуються до повернення посольства Репніна. Тим часом до Москви прибув посланий Хмельницьким Лаврін Капуста з проханням про найшвидшу військову допомогу. Тому 20 вересня наздогін Стрешневу й Бредіхину був посланий новий царський наказ повідомити гетьмана, що Репнін з товаришами вже в'їхали в межі Росії; як тільки вони прийдуть у Москву, буде дана додаткова інструкція Стрешневу й Бредіхину, а також буде переданий з Л. Капостою гетьманові й війську царський „милостивый“ указ; коли ж Стрешнев і Бредіхін довідаються, що король уже розпочав бої з Хмельницьким, тоді сказати гетьманові, що цар приймає Україну під свою владу¹.

1 жовтня земський собор у Москві в питанні щодо України ухвалив, щоб царю „гетмана Богдана Хмельницького и все войско запорожское, с городами их и с землями принять под свою государскую высокую руку“; так ухвалили „бояре и думные люди“. Так само, щоб цар прийняв Україну під „свою государскую высокую руку“, ухвалили й „столники, и стряпчие, и дворяне московские, и дьяки, и жилцы, и дворяне ж и дети боярские из городов, и головы стрелецкие, и гости, и гостинные и суконные сотни, и черных сотен и дворцовых слобод тяглые люди и стрелцы“². 9 жовтня для завершення справи приєднання України з Москви було виряджено на Україну посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним³. Двадцять третього ж жовтня цар Олексій в Успенському соборі в Москві наказав оголосити своє рішення „итти на недруга своего, полского и литовского короля Яна Казимира“⁴.

В цей час російське посольство на чолі з В. Бутурліним уже рушало на Україну. В склад його, крім боярина Бутурліна, входили ще як головні представники російського уряду — окольничий І. Алферов і думний дяк Ларіон Лопухін. У почеті цих послів був і відомий пізніше Артамон Матвеев.

20 грудня посольство Бутурліна вирушило з Путивля на Україну. Його скрізь зустрічали дуже урочисто. Нарешті, 31 грудня воно прибуло до Переяслава, куди 6 січня приїхав і Богдан Хмельницький. 7 січня Хмельницький зустрівся

¹ Акты Южной и Западной России, т. VIII, дод. № 39; т. X, № 2, с. 15; № 3, сс. 19—36; Полное собрание законов, т. I, № 104, с. 299; Собрание государственных грамот и договоров, ч. III, № 157, с. 187.

² Акты Южной и Западной России, т. X, № 2, сс. 3—18; Полное собрание законов, т. I, № 104; Собрание государственных грамот и договоров, ч. III, № 157; Дворцовые разряды, т. III, сс. 369—372.

³ Дворцовые разряды, т. III, с. 374; Акты Южной и Западной России, т. X, № 4, сс. 141—142.

⁴ Дворцовые разряды, т. III, сс. 377—378.

Рада в Переяславі.

з Бутурліним, а 8 січня відбулась відома Переяславська рада, де й було оформлено приєднання України до Росії.

Спочатку в гетьмана відбулася таємна рада з старшиною, на якій ще раз було ухвалено приєднати Україну до Росії. О другій годині дня „бито в барабан с час времени на соборания всего народа“. Коли „собралось великое множество всяких чинов людей“, зробили коло, куди й прибув Хмельницький з старшиною. Гетьман виголосив довгу промову. В ній він стисло нагадав боротьбу українського народу проти шляхетської Польщі і сказав, що перед Україною стоїть питання, під чиєю владою бути далі: чи турецького султана, чи кримського хана, чи польського короля, чи російського царя, „котрого мы уже шесть лет беспрестанними молении нашими себе просим: тут которого хотите избирайте“. Потім Хмельницький нагадав, що турецький султан іншої віри і що в Туреччині православні греки терплять утиски; нагадав далі, якої шкоди завдав Україні союз з кримським ханом, „котрого мы по нужди и в дружбу принявши, каковыя нестерпимые беды приняли есмя“; нагадав він і про те, „какое пленение, какое нещадное пролитие крови христианские от полских от панов утеснения“ терпів український народ; нарешті, він радив приєднатися до Росії. Після закінчення промови гетьмана „весь народ возопил: волим под царя восточного, православного“. Полковник переяславський Павло Тетеря обходив коло і „на все стороны спрашивал: вси ли тако соизволяете? Рекли весь народ: вси единодушно. Потом гетман молил¹: буди тако; да господь бог наш сукрепит под его царскою крепкою рукою. А народ по нем единогласно возопил: боже утверди, боже укрепи, чтоб есми во веки вси едино были“².

Розглядаючи цей опис Переяславської ради, ми повинні відзначити, що хоч особи, які склали це звітлення Бутурліна, наскрізь наситили його офіційною урядово-релігійною фразеологією, тут з усього яскраво виступає одне— прагнення українського народу до об'єднання з російським.

На цій раді були присутні, як видно з списку приведених до присяги людей, представники майже всіх полків України, отже рада відбивала настрої всього українського народу, була радою народною.

Після ради почалось формальне проведення в життя її постанови. На протязі січня—лютого російські представники об'їхали Україну і привели до присяги український народ.

Під час присяги виявились уже такі моменти, як розходження між козацькою старшиною, з одного боку, і російським урядом в особі його представників — з другого. Тут,

¹ Мовив.

² Акты Южной и Западной России, т. X, № 4, сс. 139—219.

ясно, на сцену виступають уже й феодальні, класові інтереси як козацької старшини, так і російського царського уряду.

Козацька старшина, насамперед гетьман України Богдан Хмельницький, прагнула встановити в своїх відносинах з російським урядом такий *modus vivendi*, який забезпечив би інтереси козацької старшини — момент, цілком зрозумілий для феодального суспільства.

Вже в Переяславі 8 січня Хмельницький поставив вимогу, щоб Бутурлін з товаришами присяг за царя на тому, що „ему государю их гетмана Богдана Хмелницкого и все войско запорожское полскому королю не выдавать и за них стоять, и волностей не нарушать и кто был шляхтичь или казак и мещанин, и кто в каком чину наперед сего и какие маетности у себя имел и тому б всему быть по прежнему; и пожаловал бы великий государь, велел им дать на их маетности свои государевы грамоты“. Бутурлін відмовився. Тоді Хмельницький і старшина, які без попередньої присяги Бутурліна не хотіли сами присягати, мусили піти на поступки і присягати царю. Потім, 12 січня, старшина хотіла, щоб Бутурлін з товаришами дали „письмо за своими руками, чтоб волностям их и правам и маетностям быть по прежнему, для того, чтоб всякому полковнику было что показать, приехав в свой полк“, але Бутурлін знову відмовився. Хмельницький і старшина лише заявили, що вони покладаються на царську волю¹.

Хоч у деяких джерелах і є відомості, що Бутурлін дав присягу в Переяславі², але це — джерела пізнішого походження, не сучасні подіям. Що Бутурлін присяги не дав — свідчить те, що саме за це він і одержав від царського уряду велику нагороду, в тому числі й „дворечество с путем“³. Епізод з присягою в Переяславі характерний для ілюстрації внутрішньокласових розходжень між російськими і українськими феодалами.

Щождо ставлення українського народу до акту приєднання України до Росії взагалі, то треба відзначити, що він цим приєднанням був задоволений. Матеріалів про це є чимало. Найяскравішим з них є свідчення Самовидця-Ракушки, сучасника і очевидця цих подій, а він про це приєднання каже, що „по усей Украине увесь народ з охотою

¹ Акты Южной и Западной России, т. X, № 4, сс. 225—229, 246—248.

² Величко, Сказание, I, с. 95; пор. Акты Южной и Западной России, т. IV, № 115, с. 256; т. VII, СПб 1872, № 30, с. 64; Г. Котошихин, О России в царствование Алексея Михайловича, изд. 4, СПб 1906, с. 111.

³ Акты Южной и Западной России, т. X, № 4, сс. 283—286; Дворцовые разряды, т. III, сс. 405—406; Собрание государственных грамот и договоров, т. III, № 171, 174; Полное собрание законов, т. I, № 125; Древняя русская Вивлиофика, т. XV, изд. 2, Москва 1790, сс. 223—227.

тоне учинил" і від цієї події „немалая радість межі народом стала“¹. Народна творчість оспівала це приєднання в таких словах:

Зажурилась Україна, що нигде ся діти;
Витоптала орда кіньми маленькі діти,
Малих потоптала, старих порубала,
А молодих, середульших у полон забрала.
Ой служив же я служив паму католику,
А тепер йому служити не стану до віку!
Ой служив же я служив пану басурману,
А тепер служити стану восточному царю!
Ходить ляшок по риночку, шабельку виймає:
Козак ляха не боїться, шапки не знімає...
Ось ляшок до канчука, а козак до дрюка:
„Оттут тобі, вражий сину, з душею розлука!“²

Незадоволена цим приєднанням була лише частина української шляхти і вищого духовництва. Ще під час перебування Бутурліна з Переяславі до нього 12 січня прийшли українські шляхтичі і „говорили, щоб шляхта была меж казаків знатна и судилась бы по своим правом, и маетностям бы за ними быть по прежнему. И приносили на писме имена свои, воеводства и уряды себе росписали“. Бутурлін став за це їм дорікати, що „они то делают непристойным обычаем“ і загрожував, що повідомить про це гетьмана. Шляхта злякалась і стала просити Бутурліна не казати тому нічого³. Ці представники від шляхти були, як видно з присяжних списків, родина Виговських, Степан Мазепа (батько майбутнього гетьмана), С. Мужилівський з родичами та інші, разом 24 особи.

Виступ шляхти в Переяславі з такими вимогами не був випадковий. Він виявляв певну політику відповідних її груп, які прагнули зайняти пануюче становище на Україні, подібно до того, як займала його шляхта в Польщі. Спочатку, пристаючи до Хмельницького, ця група ставила собі вужчі завдання: боротьбу проти шляхти-магнатів і проти національно-релігійного гніту Польщі на Україні. Коли ж у процесі визвольної боротьби виявилось, що Україна стає в васальну залежність до Росії, ця шляхта хоче зайняти відповідне привілейоване становище, „чтоб шляхта была меж казаків знатна“ і мала на Україні відповідні „воеводства и уряды“. Недарма в березні того ж 1654 року козацька старшина з шляхти — С. Богданович-Зарудний і П. Тетеря — просили в царського уряду грамоти на право перебувати або в складі війська козацького, або в присуді шляхетському і мати шляхетські права⁴.

¹ Летопись Самовидца, с. 36.

² Н. Костомаров, Богдан Хмельницкий, с. 707.

³ Акты Южной и Западной России, т. X, № 4, с. 248.

⁴ Там же, т. X, № 8, с. 488.

Те, що російський уряд, провадячи політику централізації, не дав шляхті того, до чого вона прагнула, штовхнуло її на такі ворожі українському народові дії, як Гадяцька угода гетьмана Івана Виговського з шляхетською Польщею 1658 року або зрада гетьмана Івана Мазепи в 1708 році.

Ще більші непорозуміння були між російськими представниками і частиною вищого українського духовництва. Останньому більше до вподоби була суто номінальна залежність від константинопольського патріарха, ніж фактична залежність від патріарха російського, та ще такого твердого й енергійного, як тодішній патріарх Нікон; а в тому, що після приєднання України до Росії справа приєднання київської митрополії до російської церкви буде розв'язана позитивно, зрозуміло, сумніву бути не могло. До того ж, вище українське духовництво в більшості і в попередні часи, в часи визвольної війни, тягло, як ми говорили вище, до табору польської шляхти. Недарма ж під час визвольної війни 1648—1654 років воно весь час стояло осторонь переговорів Хмельницького з російським урядом про приєднання України до Росії. Тому, як тільки в Києві стало відомо про події в Переяславі, київський митрополит С. Косов і печерський архимандрит І. Тризна посилають до Луцька монаха М. Криницького заявити в луцькому трибуналі протест проти приведення українського духовництва до присяги царю¹.

Під час перебування Бутурліна в Києві, 16—20 січня, Косов і Тризна не хотіли, щоб їх двір (шляхта і слуги) приносили присягу; лише загрожуючи гнівом царя й гетьмана, Бутурлін добився їх згоди на це. І після цього інциденту Косов і Тризна досить неприязно ставились до російського уряду і тягли в бік Польщі²; звичайно, це не перешкоджало їм просити в царя для себе різних пільг і привілеїв³.

В історичній літературі існує думка, що полковник Іван Богун не дав присяги царю. Ми ж вважаємо, що Богун її дав. На Переяславській раді Богуна справді не було, бо він, як і дехто з інших полковників, охороняв кордони України. Польський уряд, довідавшись, що Богун у Переяславі не був і не дав присяги, починає через своїх представників, як от коронного гетьмана Станіслава Потоцького, зносити з Богуном, обіцяючи йому гетьманство, шляхетство, старство, аби тільки він перейшов на бік Польщі. Але Богун

¹ Relacya Makarego Krynickiego, czenca z monasteru Peczerskiego; Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1861, кн. III, отд. 3, с. 3—5.

² Акты Южной и Западной России, т. X, № 4, сс. 255—258; № 7, сс. 399—400, 787—789; № 8, сс. 504—506; № 17, с. 773; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции, кн. XII. Москва 1901, с. 435.

³ Акты Южной и Западной России, т. X, № 16.

поінформував про це Хмельницького, а останній повідомив царя, який наказав привести Богуна до присяги¹.

Про те, що Богун тоді ж дав присягу царю, свідчать, на наш погляд, такі дані: поперше, грек Іван Тафлара, якого польський уряд хотів весною 1654 року використати як агента для передачі королівських універсалів козакам, щоб відірвати їх від Росії, показував у вересні 1654 року в Москві, що король хотів послати весною того ж року універсал Богунові, бо останній „в то время государю еще креста не целовал“²; з цієї фрази видно, що до вересня 1654 року Богун уже присягу дав.

Крім того, пізніше, в 1658 році, І. Виговський, коли він ще прагнув зберегти до часу нормальні відносини з царським урядом, посилав у складі посольства до Москви й Богуна³, а це було б неможливо, якби останній ще не присяг царю. Припустити ж, що Богун дав присягу тільки в лютому 1658 року на раді в Переяславі, не можна, бо він на цій раді не був⁴.

Бутурлін, побувавши в Києві, Ніжині, Чернігові, Котопі, вирушив до Москви, куди й прибув у лютому. В лютому ж Богдан Хмельницький вирушив до Москви посольство на чолі з генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним і переяславським полковником Павлом Тетерею. Воно прибуло до Москви 11 березня, а 13 березня було прийняте царем Олексієм. Переговори Зарудного й Тетері з представниками російського уряду про характер взаємовідносин між Росією і Україною тривали до 27 березня. Наслідком цих переговорів і є документ відомий під назвою „Статті Богдана Хмельницького“.

Але раніш ніж аналізувати ці „Статті“, їх зміст і характер, треба застерегти, що ні оригінал цих „Статтей“, ні вірогідна копія до нас не дійшли. Текст цього важливого документа дослідники встановлюють або за чорнетками проектів „Статтей“, що збереглись в архівах, або за текстами в пізніших статтях 1659 року, складених російським урядом з гетьманом Юрієм Хмельницьким.

Треба вважати певним погляд П. Шафранова, що автентичними статтями Богдана Хмельницького є так звані статті 21 березня, складені в 11 пунктах, а статті в 14 пунктах, які містяться в статтях 1659 року, це — пізніший російський урядовий фальсифікат⁵.

¹ Акты Южной и Западной России, т. X, № 11, сс. 555—558, 561—562, 563, 570.

² Там же, т. X, № 17, с. 773.

³ Там же, т. IV, № 61, с. 107.

⁴ Там же, т. IV, № 58, с. 100.

⁵ П. Шафранов, О статтях Богдана Хмельницкого (1654 г.), Киевская старина, 1889, № 11, сс. 369, 391.

Зміст цих статей в 11 пунктах такий: 1) урядові в містах України мають бути з тамтешньої людності; прибутки вони повинні збирати і віддавати царським урядовцям; 2) з цих прибутків виплачувати на військового писаря на рік 1000 польських злотих, на суддів військових — по 300 злотих, на писаря судового — 100 злотих, на писаря полкового — 50 злотих, на хорунжого полкового — 50 злотих, на сотенного хорунжого — 30 злотих, на гетьманського бунчужного — 50 злотих; 3) військовому писареві, обом генеральним суддям, кожному полковникові, полковим осавулам, військовим осавулам дається по млину; 4) з тих же прибутків дається платня на українську артилерію, зокрема гарматному обозному 400 злотих, а хорунжому гарматному 50 злотих на рік; 5) гетьман не має права зноситись без царського дозволу з польським королем і турецьким султаном; мати зносини з іншими урядами іноземних країн гетьман може, але про зміст їх мусить повідомляти царя; коли ж послі цих інших урядів будуть „с противным делом“, то їх гетьман повинен затримувати і повідомляти про це царя; 6) цар стверджує українському духовництву володіння маєтками; 7) цар навесні починає похід проти Польщі; 8) для захисту кордонів України від Польщі цар матиме на кордонах України військо; 9) кількість реєстрового війська встановлюється в шістдесят тисяч; питання платні цьому війську буде царем вирішене потім; 10) в разі нападу кримських татар донські козаки нападають на Крим; 11) цар буде давати відповідні запаси на гарнізон Кодака, який гетьман тримає там в числі 400 чоловіка¹.

Такий зміст цих „Статей“ Богдана Хмельницького. Крім того, російський цар видав 27 березня привілей „Войску Запорожскому“.

Цим привілеєм стверджується 60-тисячний реєстр, королівській привілей „Войску Запорожскому“, дається право гетьманові зноситись з урядами інших країн, стверджується також право обирати гетьмана; „на гетьманську булаву“ давалося чигиринське староство; за козаками і їх удовами зберігаються земельні володіння. Того ж 27 березня цар дав привілей і українській шляхті, який стверджував право шляхти на володіння маєтками, права і вольності шляхетські, як от право мати свої суди.

З цього ж часу російський уряд почав давати й грамоти про ствердження попередніх прав і про надання нових пільг і містам України, насамперед Переяславу і Києву².

Сам Богдан Хмельницький тоді ж одержав грамоти, якими цар не лише стверджував йому володіння Субото-

¹ Акты Южной и Западной России, т. X, № 8, сс. 477—484.

² Там же, т. X, № 9, сс. 533—536; № 13, сс. 647—654.

вим, Новосілками і надавав Медведівку, Бірки, Кам'янку, а й давав право йому і його нащадкам володіти „городом Гадичем, со всеми к нему принадлежностями“¹. До складу ж Гадяцької волості входили міста: Котельва, Опошня, Куземин, Грунь Черкаська, Зіньків, Лютенка, Веприк, Рашівка, Комишна, Ковалівка, Бурок, а також навколишні села².

Як бачимо, цими статтями і переговорами в Москві Богдан Хмельницький і козацька старшина забезпечували не тільки дальшу боротьбу проти шляхетської Польщі, що була для України справою загальнонародною, а й суто класові інтереси українських феодалів — козацької старшини, шляхти, духівництва, верхівки козацтва.

Тепер зупинимось трохи на питанні, яка була юридична суть приєднання України до Росії, питанні, якому свого часу в історичній літературі віддавали чимало уваги. Одні дослідники вважають, що це була особиста унія, другі — що унія реальна, треті — інкорпорація, четверті — протекторат, інші — васальна залежність і т. д.

Треба вважати, що Україна була приєднана до Росії на умовах феодальної васальної залежності. Не кажучи вже про такий факт, як порівняння козацькою старшиною відносин України до Росії з відносинами Угорщини, Молдавії й Валахії до Туреччини³, тобто, як відзначали історики, відносин васальної залежності, для підтвердження свого погляду згадаємо ще й про таке: 6 березня 1658 року цар Олексій пише грамоту полтавському полковникові М. Пушкарю про раду в Переяславі в лютому. В цій грамоті читаємо про гетьмана І. Виговського й старшину, що гетьман „булаву принял и нам великому государю, нашему царскому величеству, он гетман и полковники вновь учинились на вечное подданство, в соборной церкви при новообранном митрополите и при всем освещенном соборе веру учинили“⁴.

Далі на початку 1663 року, коли царський посол Ф. Лодиженський був у Переяславі в наказного гетьмана Яким Сомка, між останнім і Лодиженським сталася суперечка. В ній Сомко вихваляв І. Виговського за те, що останній наказав Г. Гуляницькому під час подій 1659 року відбиватись від російського війська в Конотопі; в разі якби Гуляницький не оборонив міста, Виговський загрожував скарати сім'ю його на смерть. На це Лодиженський сказав, що Гуляницький і Виговський — зрадники, які „своровав, изменя великому государю, сидели против людей великого государя“. Сомко ж відповів, що „своровав де то старшей

¹ Акты Южной и Западной России, т. X, № 8, сс. 489—502.

² Источники Малороссийской истории, т. I, с. 146; пор. с. 177.

³ Акты Южной и Западной России, т. X, № 8, с. 441.

⁴ Там же, т. XV, СПб 1892, № 2, с. 17.

его, Виговской, а Грицко (тобто Гуляницький—*М. П.*) исполнял повеление старшего своего"¹.

Наведені приклади вказують на васальний характер приєднання України до Росії. Щождо думки деяких дослідників, що при васалітеті присягає не весь народ, як було на Україні в 1654 році, а лише старший васал, то треба вважати, що тут релігійним моментом присяги всього народу російський уряд хотів більше скріпити акт приєднання.

¹ Акты Южной и Западной России, т. VII, № 121, с. 360.

V

Наслідки визвольної війни українського народу проти гніту шляхетської Польщі

12. НАСЛІДКИ ЛІКВІДАЦІЇ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ

Значення приєднання України до Росії для дальшої історії Росії і України. Приєднання України до Росії було одним з найважливіших етапів в історичному процесі обох братніх народів — і українського, і російського. Цим актом Україна врятувала себе від поглинення панською Польщею й султанською Туреччиною.

Польська буржуазно-поміщицька історіографія, зрозуміло, розглядає акт приєднання як явище цілком негативне, при тому негативне й для українського народу. Таке тлумачення польських націоналістичних істориків цілком зрозуміле, бо вони відбивають у своїх працях класові інтереси своїх поміщиків і буржуазії. Жодної ж серйозної аргументації своїм висновкам ці історики не дають.

Українська буржуазно-націоналістична історіографія теж ставиться до приєднання України до Росії негативно: оцінюючи цей акт, вона розглядає лише негативні сторони його — політику царського уряду на Україні, колоніальну експансію царизму.

Російська великодержавницька історіографія, навпаки, при оцінці цієї події висуває лише позитивний момент її, але відзначає в ньому тільки одну сторону — звільнення України від національно-релігійного гніту шляхетської Польщі.

Такі в основному оцінки акту приєднання України до Росії в буржуазно-поміщицькій націоналістичній історіографії польській, українській і російській.

В оцінці цього питання виключної ваги набуває „Постанова журі урядової комісії по конкурсу на кращий підручник для 3 і 4 класів середньої школи до історії СРСР“. В цій постанові читаємо, що „автори не бачать ніякої по-

зитивної ролі в діях Хмельницького у XVII сторіччі, в його боротьбі проти окупації України панською Польщею і султанською Туреччиною; факт переходу, скажімо, Грузії наприкінці XVIII сторіччя під протекторат Росії, так само, як факт переходу України під владу Росії, розглядається авторами, як абсолютне зло, поза зв'язком з конкретними історичними умовами того часу; автори не бачать, що перед Грузією стояла тоді альтернатива — або бути поглинутою шахською Персією і султанською Туреччиною, або перейти під протекторат Росії, так само, як перед Україною стояла тоді альтернатива — або бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною, або перейти під владу Росії; вони не бачать, що друга перспектива була все ж найменшим злом“.

Тому акт приєднання України до Росії і треба розглядати саме в зв'язку з конкретними історичними умовами того часу.

Ясно, що ми ні в якому разі не повинні закривати очі на той факт, що Україна в 1654 році приєдналася до тої Росії, в якій пануючим класом були поміщики-кріпосники, до Росії, якою керував царизм, диктатура поміщиків-кріпосників. Ми повинні це завжди пам'ятати і тому, звичайно, не можна ідеалізувати цього приєднання, як то робить російська великодержавницька історіографія. Але поруч з цим ми не повинні забувати й того, що в конкретних історичних умовах того часу це приєднання було „найменшим злом“ і мало й позитивні риси. Звільнитись від гніту шляхетської Польщі своїми власними силами Україна не могла, — приклад війни 1648—1654 років є наочним переконливим доказом тому. Надто сильна була ще в ті часи шляхетська Польща, і перед Україною весь час стояла загроза знову попасти під її владу, а це знову несло з собою всебічний гніт. Яка тяжка перспектива чекала український народ, показує нам доля тих земель України, які мусили в другій половині XVII і на протязі XVIII століття перебувати під владою польської шляхти.

Другим шляхом для України було бути поглинутою султанською Туреччиною, тобто опинитися в тому становищі, в якому перебували тоді під владою Туреччини греки, серби, болгари, проти чого на раді в Переяславі 8 січня 1654 року застерігав Богдан Хмельницький.

Приєднання ж до Росії врятувало Україну від небезпеки бути поглинутою шляхетською Польщею і султанською Туреччиною. Спільними силами Україна і Росія відбили навали Польщі і Туреччини на Україну в другій половині XVII століття. В наслідок цієї боротьби основна маса українських земель залишилась у складі Росії, зберегла свою народність і релігію.

Цей момент приєднання України до Росії, це врятування України від небезпеки опинитись у складі панської Польщі й султанської Туреччини добре розуміли на Україні і під час приєднання, і після нього. Це ілюструє, наприклад, наведена вище народна історична пісня, а також літературний твір другої половини XVIII століття — „Разговор Великороссии с Малороссией“¹.

Оцінюючи приєднання України до Росії, ми повинні пам'ятати, що Росія, навіть Росія царська, була прогресивніша, ніж шляхетська Польща.

Недарма ж Ф. Енгельс в 1851 році зазначав, що „нельзя указать ни одного момента, когда Польша, даже по сравнению с Россией, играла бы прогрессивную роль или вообще совершила что-либо, имеющее историческое значение. Напротив, Россия действительно играет прогрессивную роль по отношению к Востоку“. Серед тих місцевостей, де Росія відіграла „цивілізуючу роль“, Енгельс називає і Чорне море².

Приєднання України до Росії допомогло Росії відвоювати разом з Україною від Польщі назад Смоленськ і Смоленщину. Лише короткозора політика царського уряду, який, попавшись на гачок польської шляхти, уклав з нею Віленську угоду і припинив війну, поклавшись на її обіцянки обрати після смерті Яна-Казіміра польським королем особу з російського царського дому, врятувала Польщу від остаточного розгрому; це й було причиною того, що Білорусія і решта українських земель не змогли тоді остаточно звільнитись від іга шляхетської Польщі.

Приєднання України до Росії сприяло зміцненню економічних і культурних зв'язків українського і російського народів. Економіка Росії і України, тісно переплітаючись одна з одною, утворює в дальшому єдине економічне ціле.

Зросли в наслідок приєднання України до Росії і культурні зв'язки обох народів. Загальновідомий факт культурного впливу України на Росію в другій половині XVII століття і ролі тодішніх українських учених у розвитку науки в Росії.

В наслідок приєднання України до Росії тісніші стали зв'язки основних мас українського і російського народів. Ці зв'язки особливо виявляються під час спільної боротьби проти різних експлуататорів. Досить нагадати спільну боротьбу цих мас у XVII столітті, боротьбу на чолі з Степаном Разіним, якого треба оцінювати, як „одного из пред-

¹ Разговор Великороссии с Малороссией (литературный памятник 2-й половины XVIII ст.). Киевская старина, 1882, № 2, с. 326.

² Письмо Ф. Энгельса К. Марксу от 21 мая 1851 г. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXI, с. 211.

ставителів мятежного крестьянства¹, у виступі якого ми бачимо „отражение стихийного возмущения угнетенных классов, стихийного восстания крестьянства против феодального гнета“².

В дальшому російський і український народи ще більше зміцнили свої зв'язки і це допомогло їм відбивати напади іноземних — шведських, французьких та інших — загарбників; братні російський і український народи разом з іншими народами нашої країни спільно боролися проти своїх експлуататорів — поміщиків, буржуазії. Ця боротьба набула особливого розмаху з часу, коли її очолила партія більшовиків, партія Леніна—Сталіна. Особливо яскрава спільна боротьба цих братніх єдинокровних народів під керівництвом тої ж партії більшовиків, партії Леніна—Сталіна в часи Великої Жовтневої соціалістичної революції, боротьба за радянську владу, за збудування безкласового соціалістичного суспільства, за проведення в життя Сталінської Конституції соціалістичної держави робітників і селян.

Приєднання України до Росії — найменше зло. В оцінці наслідків визвольної війни і приєднання України до Росії для внутрішньої історії України, для історії основних мас українського народу буржуазно-поміщицька і взагалі антимарксистська література різних гатунків поділяється на дві основні групи, на дві течії.

Одна течія, репрезентована українською націоналістичною і російською великодержавницькою історіографією, зовсім замовчує соціально-економічне життя українського народу в часи визвольної війни і приєднання України до Росії, змазуючи цим класовий характер як козацької старшини, так і російського царату.

Друга течія, що виступала, дворушницьки маскуючись „лівою“ фразою, проти генеральної лінії партії більшовиків, проводила інші шкідливі погляди. Щоб заплямувати славне героїчне минуле українського народу і його керівника в визвольній війні — Богдана Хмельницького, ці наймити капіталізму вдалися до такої тактики: всю головну увагу вони звертали на те, що й після визвольної війни на Україні існували феодальні відносини, що й Богдан Хмельницький давав універсали на маєтки, на „послушення“ селян. Грунтуючись на цьому і ігноруючи конкретну історичну обстановку, ці „історики“ зазначали, що нічого позитивного визвольна війна українському народові не дала, що приєднання України до Росії було для україн-

¹ В. Ленін, Речь с Лобного места на открытии памятника Степану Разину, Сочинения, т. XXIV, с. 271.

² И. Сталин, Беседа с немецким писателем Эмилом Людвигом 13 декабря 1931 года, Москва 1933, сс. 8—9.

ського народу таким же лихом, як і існування під владою Польщі. Ясна річ, такі теорії ніякого ґрунту під собою не мають і являють найгрубішу фальсифікацію історичного процесу.

Оцінюючи значення визвольної війни і приєднання України до Росії, ми повинні всебічно розглянути, як відбилась це на різних сторонах життя українського народу. Не треба забувати, що Україна приєдналась до Росії царської, що царат провадив колоніальний наступ на Україну, що козацька старшина, починаючи з Богдана Хмельницького, утворювала і зміцняла на Україні велике землеволодіння, поновлювала „послушенство“ селян. Всіх цих фактів не можна обминати, замовчувати й забувати і треба констатувати, що це було лихо. Але все таки це лихо було лихом найменшим порівнюючи з тим, яке чекало український народ у тому разі, якби Україну загарбала Польща або Туреччина.

Відома істина, що речі пізнаються з порівняння. Що мав український народ від панування польської шляхти перед визвольною війною — ми бачили в розділі першому даної праці. А що чекало б Україну, якби шляхетська Польща й далі панувала над нею, ми можемо бачити на прикладі тих українських земель, які затримала за собою вона після визвольної війни.

Не говорячи вже про Галичину, де панування польської шляхти було в 1648 році лише похитане, подивимось, що робилось на землях Правобережної України, які лишилися за шляхетською Польщею. Візьмемо спочатку такий відрізок часу, як друга половина XVII століття. Польща і в цей час, як і раніш, виділялася серед інших країн Європи утисками селян і купців з боку пануючого феодального класу — шляхти. Недарма ж у праці „Космографія“, написаній у Росії в другій половині XVII століття, читаємо, що в Польщі „купецких же людей и поселян имеют в великой неволе и дани на них емлют тяжести и необычны“¹.

Кріпосницька експлуатація українських селян шляхтою чимраз більше росла і вела до дальшого зубожіння селянства. Наприклад, в інвентарі с. Пашева (на Волині, Луцького повіту) від березня 1655 року читаємо, що селяни цього села мали давати панові по десятку яєць, потім вони мусили підкладати ці яйця під своїх квочок і віддавати курчат до панського двору; „зараз же, — читаємо в інвентарі, — посільки курей селяни не мають, яєць не дають“². Факт, як бачимо, дуже показовий. Тут не тільки „куренка некуда выпустить“, а, можна сказати, й випускати нічого.

¹ Н. Барсуков, Рукописи Археографической комиссии, СПб 1882, № 227, с. 160.

² Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, Приложение № 2, с. 7.

Про розміри експлуатації селян ми маємо, наприклад, такі дані по Волині: в 1655 році в Володимирському повіті, в с. Кам'яній Горі, селяни-чоловіки відробляли панщину шість днів на тиждень, а сьомий день робили жінки; грішми давали з господарства по 2 злотих і 3 гроші; натурою давали з господарства: півмаца хмелю, гусака, 2 каплуни, 12 пасом прядива, 100 грибів, 20 яець, півмаца жолудів і дві ложки меду-червецю. В цьому селі сама панщина дорівнювала 356 робочим дням на рік з господарства. В 1664 році в с. Житанах селяни мусили відбувати з волоки щотижня 6 днів панщини літом і 3 дні зимою, разом на рік 234 дні і, крім того, давати від господарства 3 четверті вівса і 7¹/₂ грошей.

В с. Руснові (дані за 1667 рік) з півволоки відбували щотижня панщини 3 дні тяглових і один день піший; при тому селяни в цьому селі були настільки збезземелені, що з 17 господарств лише чотири мали по півволоки землі, а решта — лише по чверть волоки¹.

До яких утисків доходила польська шляхта, видно з того, що в 1663 році була скарга на П. Васильковського, що він у маєтку Цевеличах (на Волині, біля Володимира) не лише вимагав від селян майже щоденної панщини, а в разі непослуху примушував їх працювати в кайданах; за тих, кому це було не під силу, пан ставив найманого робітника, звичайно, коштом самого ж селянина². Факт цей настільки яскравий, що не потребує коментаріїв, а сам говорить за себе.

Наміри польської шляхти щодо України характеризує та політика, яку одразу починала провадити польська шляхта-магнати, як тільки їй удавалось хоч на хвилину захопити якісь українські землі. Так, в 1660 році, після Слободищанського трактату, вдова Є. Вишневецького Грізельда добивається від українського уряду універсалу на повернення їй українських маєтків на Лівобережжі, тобто майже всієї Полтавщини, і посилає туди свого уповноваженого³. Так само Ян Собеський 12 жовтня 1660 року з табору під Чудновом пише листа до селян і міщан Барішівки, Борисполя, Воронкова, в якому, повідомивши про Слободищанський трактат, нагадує, що тепер уже ці селяни й міщани знову є підданими його, Собеського. Для управління зазначеними місцевостями він тоді ж призначив і свого управителя⁴.

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, Передмова, сс. 138—139.

² Там же, ч. VI, т. I, Приложение № 13, с. 41.

³ T. Korzon, Dola i niedola Jana Sobieskiego, t. II, Kraków 1898, с. 228 (за рукописами бібліотеки ординації Красинських).

⁴ Архив Министерства иностранных дел, Дела польские 1661 г., столб. № 1.

Польський сейм у 1699 році ухвалив скасувати козацтво на Правобережній Україні¹. Досі польський уряд не робив цього на Правобережжі лише тому, що козацтво було потрібне йому в війні з Туреччиною і Кримом, яка закінчилась у 1699 році Карловицьким трактатом.

Поруч з соціально-економічним гнобленням українського (і білоруського) народу польська шляхта посилювала і національно-релігійний гніт.

Так, сейм 1667 року прирівняв уніатське духовництво до духовництва римсько-католицького, а саме, звільнив його від повинності давати на польське військо харчі, підводи, нічліги тощо². Тим часом православне духовництво по-старому лишалось юридично на становищі, однаковому з селянством, тобто з найбільш пригнобленою частиною тодішньої людності. Потім сейм у 1670 році ухвалив, щоб православні в Кам'янець-Подільську підлягали католицькій юрисдикції.

В 1676 році сейм видає ухвалу про відібрання в православних земель Дорогичинської церкви, які були раніш відібрані в уніатів. В 1676 році він заборонив православним виїзд за кордон.

Особливо ж тяжкі для українського народу в перебуваючих під владою Польщі місцевостях України були постанови сейму 1699 року. Не кажучи вже про згадану вище постанову в справі скасування козацтва на Правобережній Україні, цей сейм заборонив православним жити в Кам'янець-Подільську, а також займати посади в міському самоврядуванні³; православна шляхта була позбавлена права займати урядові посади ще раніш.

Коли ж польський уряд начебто й ішов іноді на певні поступки Україні, то це були поступки тимчасові, суто тактичного характеру. Пригадаймо, наприклад, Гадяцьку угоду 1658 року, яку так вихваляє польська і українська націоналістична історіографія. К. Пац, канцлер литовський, писав 10 жовтня 1658 року Бржостовському, що Гадяцька угода потрібна шляхетській Польщі для того, щоб, використавши її, закінчити переможно війну з Росією і Швецією, а потім виступити „проти козаків і знов зробити їх хлопцями“⁴.

Як тільки шляхетська Польща почула себе трохи міцнішою, вона одразу ж почала наступ проти цього трактату. Так, Слободищанський трактат 1660 року, стверджений потім сеймом 1661 року, зберігав пакти Гадяцької угоди, крім

¹ Volumina Legum, t. VI, s. 34. Архив Юго-Западной России, ч. III, т. II, Киев 1868, № 118, сс. 368—370.

² Volumina Legum, t. IV, s. 474.

³ Там же, t. V, сс. 36, 177, 180; t. VI, с. 35.

⁴ Teki Naruszewicza, t. 150, s. 575.

пункту про князівство Руське¹, чим в основному обмежував попередню Гадяцьку угоду 1658 року.

Таке було становище тих місцевостей України, що перебували в другій половині XVII століття під владою шляхетської Польщі.

Де ж було тяжче жити основній масі українського народу — чи на Правобережжі і в Галичині під владою польської шляхти, чи на Лівобережжі під владою Росії й козацької старшини?

Відповідь на це дають соціально-економічні і політичні відносини на Лівобережній Україні.

Треба ясно і чітко сказати, що Богдан Хмельницький, який був козацьким старшиною-феодалом, не ставив, та й не міг ставити перед собою, питання про повне скасування феодальної залежності селян. Ще в 1649 році під час переговорів з представниками польського уряду в Переяславі Хмельницький казав, що коли який шляхтич на Україні хоче „хліб їсти, то нехай буде війську запорожському слухняний“². Але який хліб може їсти шляхта, як не набутий шляхом експлуатації селян? Це відзначалось і в історичній літературі. В угодах 1649 року під Зборовом і 1651 року під Білою Церквою є пункти про збереження за українською шляхтою її прав. Так само і в 1654 році при проведенні в життя приєднання України до Росії Хмельницький прагне зберегти маєтки за козацькою старшиною, церквою і українською шляхтою.

Сам Богдан Хмельницький під час визвольної війни набував собі маєтності. Так, від кінця 1650 року є відомості, що він у Суботіві заклав слободи; силоміць захопив він і пасіку в якогось Шульганя біля Чигирини³; в 1654 році російський цар ствердив Хмельницькому володіння Суботівим, Новосілками, а також надав йому Медведівку, Бірки, Кам'янку і всю Гадяцьку волость.

Козацька старшина, як і гетьман, теж прагне до панування над селянством. Для оцінки цих прагнень старшини дуже характерне прохання П. Тетері й С. Богдановича-Зарудного до царя в Москві в березні 1654 року: вони просили видати їм грамоти — Зарудному на Імгліїв Старий, а Тетері на Смілу (з околицями зазначених міст) „с поддаными на нем будучими, и со всеми землями... и со всеми принадлежностями, полями, лесами, уходами и озерами... И чтоб есми были волны в своих подданных, как хотя ими урежати и обладати мы и дети и наследники наши, которые бы имели от нас те маетности одержати“ і т. д.⁴.

¹ Volumina Legum, t. IV, с. 357.

² Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 66, с. 321.

³ Киевская старина, 1901, № 1, Документы, известия, заметки, сс. 4—5.

⁴ Акты Южной и Западной России, т. X, № 8, сс. 487—488, 489—502.

Подивимось тепер, хто одержував при Богдані Хмельницькому землі на Україні і які були там повинності селян.

Багато універсалів на маєтки, на ствердження володіння маєтками і на „послушенство“ селян були видані Хмельницьким православним монастирям. Найголовніші з них були такі. Уже 2 липня 1648 року Хмельницький своїм універсалом стверджує маєтки Густинському монастиреві¹. 22 грудня того ж року він наказує селянам сіл Великі Дмитровичі, Малі Дмитровичі, Вишеньки (на Київщині), щоб вони київському монастиреві Флора і Лавра були „послушними и вшелякую повинность ведлуг звычайу давнего отдавали“². 28 грудня 1648 року наказує селянам Підгірців, щоб вони Києво-Печерському монастиреві „повинности и работы всякие отправляли“ і „по старому послушенство отдавали“³. 30 листопада 1651 року наказує універсалом, „абы в месте Веремеевце и в селах до него належных все тые, которые в реистр войска Запорозского не вписаны, послушенство звычайное отдавали, и яко подданные повинности своей досыть чинили, и ни в чом спречными и противными не были урядником и старшине, от игумена и капетулы монастыря Никольского посыланым“⁴.

18 серпня 1652 року надає київському Златоверхомихайлівському жіночому монастиреві села Ходосівку і Креничі⁵. 20 грудня 1653 року київський Межигірський монастир одержує с. Чернин „с подданными в уживанье вечное“. Далі в цьому ж універсалі читаємо: „Подданным теж тамошним розказуем, абы они во вшелякой повинности знайдовалися и послушными месту святому Межигорскому были, иначей не чинячи; а непослушных вольно будет превелебному отцу игуменови и чернцом до того монастыря належачим карати, яко подданных места святого, водлуг проступков их“⁶.

18 квітня 1655 року Хмельницький стверджує володіння маєтками Мгарському монастиреві і наказує, щоб селяни в них „вшелякую повинность монастыреви отдавали“⁷; 31 травня того ж року наказує селянам села Ольшанки, щоб вони тому ж Мгарському монастиреві „во всем послушенство отдавали и в належачой повинности знайдовалися“⁸.

¹ Київський архів давніх актів. Збірка монастирських документів, № 977.

² Архив Министерства юстиции. Киевского повьяты книга, № 10, арк. 182—183.

³ Акты Западной России, т. V, № 25, с. 85; № 29, с. 87; № 31, сс. 88—89.

⁴ Там же, т. V, № 35, сс. 90—91.

⁵ Український архів, т. IV, Київ 1931, с. 70; Акты Западной России, т. V, № 39, с. 93.

⁶ Акты Западной России, т. V, № 40, с. 93; Український архів, т. IV, с. 72.

9 січня 1656 року надає він ряд сіл київському Богоявленському монастиреві, селяни яких також повинні відбувати на монастир повинності і послушенство. 21 березня того ж року київський Межигірський монастир одержує в володіння Вишгород і села з наказом селянам відбувати на монастир „вшелякое послушенство и повинность“¹.

Такі ж універсали ми бачимо і в 1656, і в 1657 роках, до самої смерті Хмельницького.

Так само були при Хмельницькому надання й козацькій старшині і шляхті, що перебувала під його регіментом. Вище ми говорили про ті володіння, які мав сам гетьман. В 1655 році Богдан Хмельницький бере в свого родича Павла Яненка-Хмельницького в позику на військові потреби вісім тисяч злотих і за це універсалом від 25 червня того ж року надає Яненкові чотири села: Бугаївку, Беркове, Масани і Борщівку „з млинами, ставами, полями, сеножатями, и с данью медовою, и с деревом бортным и со всеми кгрунтами и пожитками до тых сел чотырох належачими, и з подданными на кгрунтах тамошних седячими“².

З універсалів Хмельницького шляхті назвемо універсал 31 березня 1656 року Саві Унучкові, сотникові любецькому, і Артемові Красковському „из всею шляхтою тамошнею“, яким гетьман стверджує володіння їхніми маєтностями³.

Багато надань одержала старшина козацька й від царського уряду ще при Богдані Хмельницькому. Так, Іван Золотаренко одержав від царя м. Батурин „зо всема волостями, до того места належачими“. Багато грамот від царя на маєтки дістала родина Виговських. В числі надань Іванові Виговському бачимо міста Остер, Козелець, Бобровицю, Ромни з їх околицями⁴.

Наступники Хмельницького на гетьманстві і царський уряд продовжували й далі цю політику надань.

Який був тягар феодальної експлуатації в землях, що визволились спід влади Польщі, видно з таких даних.

В документах про надання ми майже завжди зустрічаємо вираз „послушенство“ селян державцям. Грунтуючись на висновках О. Лазаревського⁵, історики вважають, що в універсалах Хмельницького говориться про послушенство лише монастирям, а інші державці дістають право на це послу-

¹ Акты Западной России, т. V, № 45, сс. 96—97; № 46, с. 97.

² Там же, т. V, № 45, с. 95.

³ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка, Чернигов 1908, сс. 475—476; А. Лазаревский, Акты по истории землевладения в Малороссии, Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. IV, отд. III, сс. 101—102.

⁴ Акты Южной и Западной России, т. XIV, СПб 1889, № 7, сс. 171—174; т. XV, № 1, сс. 1—4.

⁵ А. Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне, 2 изд., Киев 1908, с. 14.

шенство пізніше. Тим часом „послушенство“ брали з селян при Хмельницькому не тільки монастирі. Наприклад, ще в 1650 році чернігівські міщани брали з селян колишніх маєтків Каліновського „дани медовые, пинезные и збожа вшелякого, аренды карчемные, вымеры з млинов, перевозки, роботизны подданных“¹. В судовій справі 1657 року читаємо, що Кость Ничипорович, колишній війт прилуцький, захопив с. Левківці, яке належало Густинському монастиреві, і селяни цього села Ничипоровичеві „послушенство... отдавали“. Для розгляду суперечки між монастирем і Ничипоровичем за володіння селом Хмельницький посилав Ф. Лободу і П. Дорошенка².

Коли „послушенство“ брали міщани, то, безперечно, брала його при Хмельницькому з селян і старшина козацька, але про це до нас не дійшло чи, певніше, не збереглось документів. Уже вираз у згаданому універсалі гетьмана Яненку-Хмельницькому про надання йому сіл „з подданными“ свідчить, що тут ми маємо справу з „послушенством“ селян державцеві.

В чому ж полягали в другій половині XVII століття це „послушенство і повинності“? Точно встановити це трудно, але деякі дані щодо цього є. З них видно, що це в основному було возіння дров, косіння сіна, повинності натурою і грішми. Наприклад, під час „генерального слідства“ в 1729—1730 роках старожили с. Кунашівки Ніжинського полку свідчили, що „як могут упомнить, за гетмана Бруховецкого (тобто в 1663—1668 роках — М. П.) оное село в ведомстве было старшины городской борзенской сотенной; собираемую с посполитых людей годовую пашенную повинность, бывало, гетману отвозят в Гадяч; також, за Многогрешного и за Самойловича гетманов, в таком же ведомстве Кунашевка была“.

16 листопада 1679 року І. Самойлович у своєму універсалі вказує відносно Ф. Кандиби, що „позволилисмо ему заведовати и владети людми тими, якие, з того боку Днепра зайшлими будучи, около хутора его в селе Семяновце, за рекою, пооседали, яких именуют быти хат з двадцать, которие то люде повинни ему, пану Кандибе, як до важения дров, так и до кошения и притягания сена быть послушными“³.

Пізніше старожили Варви дали такі свідчення: „Збераются бивало давними временами еще за полковника при-

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 181, сс. 440—442.

² А. Лазаревский, Архивные отрывки для истории Полтавской епархии, Полтавские епархиальные ведомости, 1886, № 1, сс. 460—461; його ж, Описание старой Малороссии, т. III, Полк Прилуцкий, с. 180.

³ Генеральное следствие о магностях Нежинского полка, Чернигов 1901, сс. 14, 219; пор. А. Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне, с. 22.

луцкого Щербатого (тобто до 1687 року — М. П.), да он же и Горленко, на наезди с посполитих денги в год разов по два и по три, а сколько бивало какого разу зберается, они ведать не могут, сверх же того на служителей сотенных, а именно на хоружого по одной, а на писара по две копейки, да на сторожей сотне варвинской полевих со всякого мещанского и посполитого двора денег по две копейки, овса по четверику, по одному хлебу, по гусце соли, по кварте пшона, да на мистра (палача) прилуцкого со всякого мещанского и посполитого двора взимается бывало денег по копейки... Работ же те свободные посполитые прежде не делали, точию во время бывших полковников Лазора Щербачого и Стороженка (тобто в 1687—1692 роках — М. П.) на двор полковничий и на ратуш бившую для переездов сено бивало косят и тое укошенное сено как в двор полковничий, так и в ратуш своим скотом перевозят, да на лошади артиллерии полковой прилуцкой сено бывало косят же... На ратуш никаких денежных и хлебных поборов не собиралось, точию за гетманов бывших Мазепи и Скоропадского побор бил (кой назывался стациею) на гетманскую музику и на его кухню со всякого обивателя по пропорции их имуществ мукою ржаною, пшеничною и гречаною, солодами, семям конопляним, горохом, маком, кабанам и птаством, денгами же нечего не оберано, да пред наступлением каждого праздника воскресения христового собираются бивало з местечка и сел з посполитих свободних гуси, утки, кури, яйца и поросята и то все во двор бывших полковников прилуцких Стороженка и Щербачого отсылается бивало“.

В кінці XVII століття в Янполі й належних до нього селах з селян на рік брали від робочого коня „по два золотии“, а з пішого „пожилого человека — по гривне“¹.

З судової справи 1712 року про майно Ходневичів видно, що за полковництва в Стародубському полку П. Рославця, тобто до 1677 року, Ходневич з належних йому сіл мав з двору прибутків по „полтині“ грошей і по „осьмачці“ вівса².

Лише за гетьмана І. Мазепи на початку XVII століття панщина на Лівобережжі дорівнює двом дням на тиждень³.

Як бачимо, різниця між становищем селян на Правобережжі, під владою Польщі, і на Лівобережжі була дуже велика. Феодальна експлуатація в землях України, які були під гнітом панської Польщі, була далеко гірша, ніж у тих, що звільнились від її влади.

¹ А. Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне, с. 25.

² Відділ рукописів Бібліотеки Академії Наук УРСР. Збірка В. Модзалевського. Різні папери, справи Ходневичів.

³ Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка, сс. 168—169.

Треба відзначити, що процес покріпачення селян козацькою старшиною і монастирями йшов поступово. З самого ж початку визвольної війни на Україні в результаті вигнання шляхти лишалось і багато землі, яку селяни й козаки могли забрати собі на умовах так званої займанщини. Про займанщину маємо класичне джерело — свідчення від XVIII століття козаків села Покошичів на Чернігівщині. За ними, коли „малороссияне з гетманом Богданом Зиновием Хмельницким кровию своею освободили Малую Россию от ярма лядского и от держави польских королей, а пришли в подданство всероссийского монарха великого государя Алексея Михайловича, в тую пору на обоих сторонах Днепра вся земля была малороссиян сполная и общая, потамисть, покамисть они первее — под полки, а в полках под сотне, а в сотнех под местечка, села и деревне и в оных под свои жилища, двори, доми и футори осягли и позаймали; и потому сталися все добра (имения) малороссиянам быть властными чрез займы“¹.

Багато цих земель захопили монастирі і козацька старшина. Селяни, які через ті чи інші причини не мали землі і жили з обробляння землі чужої, мусили за це давати власникові певну плату, розмір якої після визвольної війни до кінця XVII століття лишався таким, як на початку XVII століття — десята копа. Так, у відомому наказі від 7 березня 1617 року гетьмана Дмитра Барабаша переяславській старшині з приводу скарги козака Гаврила Колушкевича на те, що сусіди його, Саченки, захоплюють його землю, говориться, щоб Саченки Колушкевичу кривд не чинили надалі. „А што пашни свое власное посели на кгрунту его, аби ему десятину давши, болшей уживать тих нив не важилися“.

Ця десята копа згадується в універсалах Богдана Хмельницького 1652 року Київському пустинському миколаївському монастиреві і в універсалі від 24 червня 1657 року, даному Л. Носачевичу². Що ця норма збереглась і далі, видно з того, що пізніше в тестаменті, написаному Авксентієм Якимовичем, ігуменом Густинського монастиря (помер він 16 грудня 1695 року), читаємо такий наказ: „Поля и сеножати на сторону чужим людям, хоть бы и з десятины не давайте“³.

Хоч, звичайно, і на Лівобережній Україні під владою козацької старшини й монастирів у XVIII столітті становище

¹ А. Лазаревский, Малороссийские посполитые крестьяне, сс. 18—19.

² Архив Юго-Западной России, ч. I, т. IV, Киев 1871, № 5, сс. 9—10; Памятники Киевской комиссии, т. III, 3, № 7, сс. 166—167; Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка, с. 342.

³ Летопись монастыря Густинского, Чтения в Обществе истории и древностей российских, год третий, № 8, Приложения, с. 61.

селян було дуже тяжке, але на Правобережжі, де панувала польська шляхта, воно було ще гірше. Про тяжке становище селян Лівобережжя свідчить численний фактичний матеріал, зібраний О. Лазаревським. Але минуло майже півтора століття від визвольної війни 1648—1654 років, поки царат указом 3 травня 1783 року остаточно покріпачив селян Лівобережної України.

Тим часом на Правобережжі становище селян, які і в другій половині XVII століття стогнали під тягарем повинностей, у XVIII столітті стало ще гірше. Недарма на Волині на одно господарство в XVIII столітті припадало на рік усіх повинностей (коли перевести на робочі дні) 321 день, на Поліссі (на кінець століття) — 312 днів. На Правобережжі ми навіть бачимо іноді накладання на селян 4 днів додаткової панщини: один день за збирання в панському лісі бересту, один день за збирання конвалій, один день за збирання рижиків і один день за збирання опеньок¹.

Щодо становища козацтва, то ми знаємо, що на Правобережній Україні на кінець XVII століття польський уряд скасував його, і в XVIII столітті його як компактної маси тут не було.

На Лівобережжі воно існує, хоч, правда, козацька старшина з царським урядом обмежує його ріст. Не кажучи вже про такі суворі заходи, як нагадування гетьмана Дем'яна Многогрішного в січні 1669 року чернігівському наказному полковникові, що „ащо сотники приймають ново козаков в реєстр уписують: постерегай себе щоб твоя шия на язвах зоставала в целости“², ми бачимо й інші. Наприклад, у статтях 1669 року, укладених між козацькою старшиною і царським урядом у Глухові, сказано, що треба обмежити ріст козацтва за рахунок селян³. Проте козацтво все таки на Лівобережжі і в XVIII столітті існувало; хоч козацька старшина і прагнула покріпачити козаків, але вони боролися проти цього. Боротьба ця іноді тривала роками, наприклад, у с. Клишинцях (на Лубенщині) з 1761 до 1774 року⁴, але все таки основна маса козацтва на Лівобережжі лишилась не покріпаченою.

Становище міст на Правобережжі під владою Польщі в другій половині XVII і в XVIII столітті також було дуже тяжке. На кінець XVIII століття економіка цих міст занепала, міщанство було наполовину покріпачене, словом,

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. II, Киев 1870, № 276, с. 427.

² Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове, Чернигов 1908, с. 29.

³ Источники Малороссийской истории, т. I, сс. 219—226.

⁴ Фактичні дані про це див. А. Лазаревский, Исторические очерки Полтавской Лубенщины в XVII и XVIII вв. Чтения в Историческом обществе Нестора летописца, кн. XI, отд. II, сс. 158—192.

становище їх було далеко гірше, ніж до війни 1648—1654 років.

Тим часом на Лівобережній Україні після приєднання України до Росії російський уряд стверджує містам магдебурзьке право; деякі міста, що до цього не користувалися ним, тепер одержують його¹. Правда, козацька старшина і російський уряд дуже тисли на них і в другій половині XVII і в XVIII столітті (яскравий приклад цьому дають накази міст Лівобережної України Комісії 1767 року), але все таки, хоч і дуже слабо, на Лівобережній Україні вони розвивались. В XVIII столітті ми бачимо таке розвинуте торгове місто, як Ніжин на Лівобережжі, що провадить широку внутрішню і зовнішню торгівлю і, за словами сучасника, „многим великоросійским городам в своем торговом состоянии не уступает“...²

Національно-релігійний гніт шляхетської Польщі на Правобережжі і в Галичині в XVIII столітті, як відомо, досяг нечуваних розмірів.

Щождо того, які перспективи несло Україні захоплення її султанською Туреччиною, то яскравий приклад дають хоч би походи на Україну турецької армії 1674 року, коли ряд міст, як от Ладизин, Умань, були зруйновані й знищені, а людність їх вирізана або взята в полон.

Російський царський уряд поступово обмежував автономію України і лише в другій половині XVIII століття знищив її зовсім. Тим часом уже в останній чверті XVII століття шляхетська Польща на Правобережжі знищила і саме козацтво, і ні про яку автономію не було вже й мови. Так само й Туреччина вже в 1682 році передала ту частину Поділля, що була під її регіментом, Молдавському господареві Дуці.

Як бачимо, на Лівобережжі скасування автономії України проходило повільніше, ніж у тих частинах, що попали під владу шляхетської Польщі і султанської Туреччини.

Отже, підсумовуючи наслідки для України визвольної війни і приєднання до Росії, ми повинні констатувати таке. В тій частині, що звільнилась від польського панування, феодална експлуатація селян хоч і не була знищена, але була послаблена на досить довгий час; козацтво збереглось і продовжувало існувати; міста мали змогу, хоч і слабо, розвиватись. Автономія України була скасована царатом лише в другій половині XVIII століття. Національно-релігійний гніт польської шляхти був знищений. У тих же

¹ Напр., Акты Южной и Западной России, т. X, № 9, сс. 533—536; № 13, сс. 615—626, 647—654; т. V, СПб 1867, № 7, сс. 13—14; Полное собрание законов, т. I, № 376, 378.

² Черниговского наместничества топографическое описание..., сочиненное Афанасием Шафонским... в Чернигове, 1786 года, Киев 1851, сс. 477—480.

місцевостях, які затримала за собою Польща, феодальна експлуатація селян швидко зростала; було скасоване і припинило своє існування козацтво; міста продовжували й далі занепадати; національно-релігійний гніт на протязі другої половини XVII і XVIII століття чимраз більше зростав; рештки ж автономії були знищені ще на кінець XVII століття.

Ці факти переконливо свідчать, що приєднання України до Росії в наслідок визвольної війни було тоді для України „найменшим злом“.

13. ПОЛІТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ В 1648—1654 РОКАХ

Питання про українську державу 1648—1654 років. Питання про українську державу 1648—1654 років є якраз одним з тих моментів історії України, де різні буржуазно-націоналістичні історики особливо „попрацювали“, щоб перевернути дійсний стан речей, подати в невірному освітленні історію українського народу. Це стосується не тільки часів визвольної війни 1648—1654 років, а й другої половини XVII—XVIII століття.

В питанні про українську державу цих часів, зокрема в часи гетьманування Богдана Хмельницького, буржуазно-поміщицька націоналістична історіографія поділяється в основному на дві головні течії. Перша течія, найбільш помітними представниками якої є В. Липинський і його послідовники, визнають українську державу, але, подібно до всіх інших буржуазно-поміщицьких істориків, розглядають її як державу надкласову.

Друга течія, ховаючись дворушницьки за „лівою“ фразеологією, вважала, що української держави ніколи не було. Ця течія виходила з тверджень М. Бакуніна, що в повстанні проти польської шляхти український народ виявляв свою ненависть до держави і прагнення до утворення „вольно-общинного крестьянського мира“⁴. Цю теорію Бакуніна в питанні про українську державу розвивали В. Антонович і його школа, виставляючи український народ як народ недержавний, отже й безкласовий.

Після Великої Пролетарської Соціалістичної Революції ці теорії почали розвивати українські буржуазні націоналісти з метою спалювати радянську владу на Україні, подати її як форму, накинута українському народові ззовні, російським народом.

Ми ж, розглядаючи питання про українську державу в часи визвольної війни 1648—1654 років, мусимо сказати,

⁴ М. Бакунін, Государственность и анархия, Избранные сочинения, т. I, Петербург 1919, сс. 106—107.

що ця держава існувала і являла собою республіку козаків. Ми знаємо, що юридично повноправним станом на Україні вважалось козацтво, що воно мало право брати участь у радах, на яких обирали гетьмана і ухвалювали відповідні постанови. Чорна рада, в якій брало участь і поспільство¹, відбувалась дуже рідко.

Українська держава в період 1648—1654 років цілком відповідала визначенню держави, даному товаришем Сталіним, який каже, що „держава виникла на основі розколу суспільства на ворожі класи, виникла для того, щоб тримати в узді експлуатовану більшість в інтересах експлуаторської меншості. Знаряддя влади держави зосереджувались, головним чином, в армії, в каральних органах, в розвідці, в тюрмах. Дві основні функції характеризують діяльність держави: внутрішня (головна) — тримати експлуатовану більшість в узді і зовнішня (не головна) — розширяти територію свого, пануючого класу за рахунок території інших держав, аби захищати територію своєї держави від нападів з боку інших держав. Так було діло при рабовласницькому ладі і феодалізмі. Так стоїть діло при капіталізмі“².

Українська ж держава була в ті часи знаряддям класового панування козацької старшини — феодалів і очолював цю державу козацький старшина Богдан Хмельницький.

Внутрішньою (головною) функцією цієї держави було тримати експлуатовану більшість (насамперед селянство) в узді. Ми вище не раз вказували, як Богдан Хмельницький жорстоко карав за всякі спроби вчинити опір пануючому класові — козацькій старшині. Зовнішня (не головна) функція цієї держави в часи визвольної війни полягала в обороні території України від нападу з боку польсько-литовської держави, з чим, як бачимо, Хмельницький справлявся.

Щождо української держави в часи Хмельницького, то треба сказати, що на протязі визвольної війни, ще до приєднання України до Росії, український народ уважав свою країну відірваною від шляхетської Польщі державою. На Зборовську і Білоцерківську угоди, силоміць накинута Україні, народ дивився як на тимчасові і прагнув якнайскорше позбутися їх. Як тільки вибухала нова війна проти Польщі, народ одразу знову починав уважати Україну

¹ В питанні про те, яку раду треба вважати чорною, сталої думки нема. Ми вважаємо, що було два види чорної ради: а) рада, яку скликали в війську без відома й проти волі старшини (наприклад, чорна рада реєстровців біля Кам'яного Затону 24 квітня 1648 року), і б) рада всього „війська“, яку скликала старшина (наприклад, чорна рада, скликана Б. Хмельницьким у травні 1651 року).

² Й. Сталін, Звітна доповідь на XVIII з'їзді партії про роботу ЦК ВКП(б) 10 березня 1939 року, Партвидав ЦК КП(б)У, Київ 1939, с. 41.

відірваною від неї державою з гетьманом Хмельницьким на чолі. Цей момент визнавали уряди й урядовці інших країн. Даних про це в джерелах є чимало. Наведемо деякі з них.

Ще на самому початку визвольної війни з'являються чутки про утворення з України князівства Руського. 7 липня 1648 року Б. Лещинський на конвокаційному сеймі в Варшаві казав про Богдана Хмельницького, що „один непоказний козачок, останній подонок Речі Посполитої, задумав закладати монархію Руську“¹.

В лютому 1649 року Хмельницький казав представникам польського уряду в Переяславі, що він, гетьман, є самодержець руський і говорив про свою землю й князівство. На початку того ж року посол Хмельницького в Москві С. Мужилівський, пропонуючи царському урядові ввести військо в міста Сіверщини, казав, що люди „живуть в тих городах собою свободно, і то стала вже їх козацька земля, а не польська й не литовська“.

В липні 1649 року росіянин А. Суханов доносив царю з України, що: „по городом, государь, везде бога молят в церквах на многолетия и в октеньях и в молитвах и в часах заздравных поминают гетмана Зиновия Хмельницкаго и все благочестивое войско“². 18 липня полковник Ф. Коробка в листі до вольновського воеводи в справі відносин України і Росії каже, що „Богдан великий гетман и великий ваш царь они знают, как исправляют“³, тобто ставить гетьмана і царя поруч як керівників держав.

11 вересня 1649 року брянський воевода М. Мещерський пише царю, що він, Мещерський, писав „к пану Богдану Хмельницькому, что твоего царского величества города Брянска с уездом и сел и деревень сошлись города и уезды королевского величества Стародуб Северской и Почеп и иные смежно: а те ныне города и уезды в подданье у нево, пана Богдана Хмельницкого“⁴.

23 липня 1650 року Хмельницький казав у Чигирині польському представникові, що він, Хмельницький, людина вільна, отже кому схоче, тому й буде служити⁵.

Характерним доказом того, що український народ пізніше, особливо після битви під Батогом 1652 року, вважав свою країну відірваною від Польщі, є відписка вольновського воеводи царю в березні 1653 року, що українські „полковники, сотники й атамани на Вольное ко мне в сво-

¹ Michałow., № 54, с. 109.

² Христианское чтение, 1883, ч. 2, с. 723.

³ Архив министерства юстиции, Малороссийский приказ, столб. № 5, арк. 152—154.

⁴ Акты Южной и Западной России, т. III, № 278, сс. 348—349.

⁵ Michałow., № 184, сс. 554—555.

их листах королевской титулы не пишут, а пишут они в своих листах черкасского гетмана Богдана Хмельницкого¹.

Що український народ розглядав свою землю як незалежну від Польщі; як окрему державу, видно з оповідання І. Виговського про події Жванецької кампанії 24 грудня 1653 року російським представникам Стрешневу і Бредіхину. За словами Виговського, гетьман Хмельницький докоряв кримському ханові за укладення останнім угоди з королем; гетьман через перекладача сказав ханові, що „привал его царя с ордою он гетман к себе на помощь против неприятелей своих ляхов, и пристойно де было миритца с королем ему гетману, а не ему царю“. Тоді ж Виговський казав Стрешневу і Бредіхину, що в 1653 році, довідавшись про похід королівської армії на Україну, Хмельницький рушив з військом проти короля, „чтоб, не допустя его до своих городов, встретить“².

Яблонівські воеводи В. Шереметев і Ф. Бутурлін 10 грудня 1653 року писали царю, що „приезжают в Яблону и в иные твои государевы украинные города из-за рубежа литовские люди с невеликими товары, а в распросе сказываются, что они гетмана Богдана Хмельницкого, а иные сказываются, что бывали могилевцы королевские торговые люди, а ныне де они живут в Богдановых городех Хмельницкого“³.

Тут ми бачимо чітке протиставлення Богдана Хмельницького як голови держави польському королю як голові іншої держави. Недарма ж пізніше, в липні 1654 року, київський митрополит С. Косов титулує Хмельницького як „нашей земли начальника и повелителя“.

Вже після приєднання України до Росії полковник сіверки О. Веремієнко в листі від 17 лютого 1654 року до брянського воеводи Г. Долгорукова титулує себе полковником „города Стародуба, держави его милости, пана Богдана Хмельницкого Зеновия, гетмана войска Запорожского величества царского“⁴.

Що український народ уважав свою країну відірваною від Польщі, видно і з того, що Богдан Хмельницький здебільшого вживає свій гетьманський титул без імени польського короля і лише після примусово накиннутих угод, як от Зборовської або Білоцерківської, згадує його. В листуванні з російським урядом він з перших же кроків визвольної війни королівського титулу майже не вживає. Такої ж практики додержують і українські урядовці, а та-

¹ Акты Московского государства, т. II, № 512, с. 316.

² Акты Южной и Западной России, т. X, № 3, сс. 111—113.

³ Акты Московского государства, т. II, № 575, с. 359.

⁴ Акты Южной и Западной России, т. X, № 16, с. 709; Акты Московского государства, т. II, № 586, с. 366.

кож урядовці російські в зносинах з Україною. Ось кілька прикладів.

11 липня 1648 року в листі до путивльського воєводи Н. Плещеева Богдан Хмельницький підписується тільки як „Богдан Хмельницький, гетман с Войском Запорожским рукою своєю“. Те саме бачимо і в листі Хмельницького до Плещеева від 24 липня того ж року¹.

Без королівського імени підписується в листі до вольновського воєводи в липні 1649 року й чигиринський полковник Ф. Коробка². В серпні того ж року путивльські воєводи С. Прозоровський і І. Ляпунов пишуть „Богдану Хмельницкому, гетману с Войском Запорожским“. І після Зборовської угоди Хмельницький у листі до севських воєвод підписується без королівського імени³. В гетьманському листі до аги яничар від 1 грудня 1650 року бачимо підпис: „Богдан Хмельницький гетман с Войском Запорожским“.

Не згадує королівського імени Хмельницький і в 1651 році, підписуючись, наприклад, у листі від 11 січня 1651 року, ще по суті без офіційного розриву з Польщею, далі в універсалі Києво-Братському монастиреві на маєтки⁴. Це саме бачимо й під час війни, наприклад, в універсалах спід Зборова 9 травня, спід Збаража 21 травня⁵. В листі чернігівського наказного полковника Івана Шохова від 26 травня 1651 року до Д. Велико-Гагіна, брянського воєводи, читаємо: „Як указ будет от государя нашего его милости пана Богдана Хмелницкого гетмана из Войска Запорожского“. В листі миргородського наказного полковника М. Ратченка від 20 червня 1651 року бачимо такий титул: „Божиею милостию великого государя Богдана Хмелницкого гетмана Войска Запорожского от мене Михайла Ратченка, полковника Войска Запорожского Наказного Миргородского“.

В 1652 році, виступаючи в похід проти польської армії під Батіг, Хмельницький 17 травня в листі до князя Хілкова підписується лише як „гетман Войска Запорожского“; так само підписується він і в універсалі від 3 червня спід Кам'янець-Подільська⁶, тобто після перемоги під Батогом. В листах від 28 червня і 31 липня 1652 року, в листі до російського воєводи Ф. Хілкова він підписується: „Богдан Хмельницький гетман Войска Запорожского“⁷. 11 липня того ж

¹ Акты Южной и Западной России, т. III, № 218, с. 228; № 223, с. 233.

² Архив Министерства юстиции, Малороссийский приказ, столб. № 5, арк. 152—154.

³ Акты Южной и Западной России, т. III, № 270; с. 338; № 276, с. 344.

⁴ Там же, т. III, № 314, сс. 444—445.

⁵ Киевская старина, 1906, № 3—4, с. 66; Акты Западной России, т. V, № 27, с. 86.

⁶ Киевская старина, 1888, № 7, сс. 20—21, 74.

⁷ Архив Министерства иностранных дел, Дела польские 1652 г., столб. I, арк. 29—30, 168.

року отаман Т. Комар і сотник Т. Корсунець Полтавського полку Груні Черкаської говорять про „великого Богдана Хмельницького гетмана войска запорожского“¹.

22 січня 1653 року Хмельницький підписується в універсалі Лубенському Мгарському монастиреві як „Богдан Хмельницький, гетман, з войском Запорожским“².

Те саме бачимо і в ряді документів 1653 року. Не згадує польського короля Хмельницький, і так само звертаються до нього російські урядові особи, в тому числі сам цар і патріарх Нікон³.

Щождо державного ладу, то вища влада на Україні була в період 1648—1654 років зосереджена в руках ради і гетьмана; ближчими помічниками гетьмана була генеральна старшина: генеральні обозний, судді, писар, осавули. Функції цих урядовців не були чітко визначені, крім хіба писаря, який відав гетьманською канцелярією, насамперед зносинами з урядами інших країн. Щождо інших генеральних урядів, то, оскільки протягом майже всього періоду 1648—1654 років точилась війна, функції цих урядів були зв'язані переважно з військовими і дипломатичними справами.

Більше даних є про адміністративний устрій України, а саме про поділ її в 1648—1654 роках на полки.

V. Поділ України на полки в часи визвольної війни 1648—1654 років. Після розгрому військом Богдана Хмельницького польської армії під Корсунем, „народ посполитий на Україне, послышавши о знесенню войск коронних и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толкто тие, которие козаками бывали, але кто и негди козацтва не знал“; далі „козацтво по розных городах розишовшися, полковников, сотников себе понастановлявши“, почало боротьбу проти шляхти та її прибічників і прислужників, — записує в своєму літопису сучасник подій — Самовидець-Ракушка⁴.

Чи в перші часи визвольної війни полки були тільки військовими одиницями, чи й одиницями територіально-адміністративними — трудно сказати. Виходячи ж з того, що пізніше полки були одиницями військово-адміністративно-територіальними, треба з певністю вважати, що так було й на початку визвольної війни.

Говорячи про число полків, можна встановити, що в 1648 році під час походу Богдана Хмельницького під Львів в українському війську було тридцять п'ять полков-

¹ Акты Московского государства, т. II, № 467, с. 289.

² Акты Западной России, т. V, № 32, с. 89.

³ Напр., Акты Южной и Западной России, т. VIII, дод. № 38, сс. 367, 369; № 39, с. 372; т. X, № 3, сс. 69—70, 94; Памятники Киевской комиссии, т. III, 3, № 14, сс. 183, 184.

⁴ Летопись Самовидца, с. 12.

ників¹; крім того, Ніжинський полк на чолі з полковником П. Шумейком облягав Кодацьку фортецю. Тут же бачимо й полковника Я. Волошенка, — це свідчить про те, що був ще й тридцять сьомий полк.

Треба вважати, що на початку 1649 року на Україні було тридцять полків, бо в списку соболів, даних Г. Унковському для роздачі на Україні, читаємо, що для роздачі полковникам йому дано тридцять пар соболів². Про число полків російський уряд повинен був знати тоді від попереднього посольства Василя Міхайлова. Під час війни 1649 року в поході Хмельницького під Збараж у його війську було двадцять два полковники³. Це були полки переяславський, ніжинський, чернігівський, прилуцький, іченський, лубенський, ірклівський, миргородський, полтавський, зінківський, чигиринський, черкаський, корсунський, канівський, лисянський, білоцерківський, паволоцький, уманський, кальницький, могилівський, животовський, про які говорить Самовидець-Ракушка⁴, обминаючи полк брацлавський, що був на передових позиціях. Крім цих полків, на литовському фронті були полки: київський, овруцький, чорнобильський і полк Г. Голоти. Згадка Коховського про смерть під Збаражем гадяцького полковника Бурляя дає привід вважати, що був і полк гадяцький.

Після Зборовського трактату 1649 року був, як відомо, складений сороктисячний козацький реєстр. В ньому полки вже виступають як одиниці військово-адміністративно-територіальні. В ньому ми бачимо такі полки: чигиринський, черкаський, канівський, корсунський, білоцерківський, уманський, брацлавський, кальницький, київський, переяславський, кропивенський, миргородський, полтавський, прилуцький, ніжинський, чернігівський⁵.

Таке число полків (16) існувало дуже короткий час. Уже в 1650 році є звістки про двадцять полків на Україні, при чому даних цих є чимало⁶. Так само й щодо 1651 року джерельні матеріали дають відомості про двадцять полків; таке ж число полків бачимо до 1654 року⁷. Дані про приведення люду України до присяги російському царю

¹ Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 28, с. 97.

² Акты Южной и Западной России, т. III, № 253, с. 318.

³ Архив Министерства юстиции, Белгородский стол, столб. № 297, арк. 331, — свідчення Лукаша-лікаря, який був в українському війську під час цієї облоги Збаража.

⁴ Летопись Самовидца, с. 19.

⁵ Реєстр всего войска запорожского после Зборовского договора, Москва 1875.

⁶ Michałow., № 181, с. 548; пор. Ojcz spominki, t. II, с. 7; Архив Юго-Западной России; ч. III, т. IV, № 200, с. 496; Акты Южной и Западной России, т. VIII, дод. № 33, с. 326.

⁷ Starożytności, t. I, с. 323; Акты Южной и Западной России, т. III, № 320, с. 456; т. X, № 3, с. 19; № 4, с. 141.

вказують, що на Україні існувало сімнадцять полків як військово-адміністративно-територіальних одиниць і три полки військових¹.

Тому треба визнати, що вже з 1650 року на Україні було сімнадцять полків — одиниць військово-адміністративно-територіальних і три полки — лише як військові одиниці.

Перелік цих полків знаходимо в звідомленні А. Матвеева й І. Фоміна 1653 року, а саме: чигиринський, черкаський, канівський, корсунський, білоцерківський, уманський, брацлавський, кальницький, київський, переяславський, кропивенський, прилуцький, миргородський, полтавський, чернігівський, ніжинський, паволоцький². Отже, тут до полків, які існували за реєстрами 1649 року, долучається ще полк паволоцький. Ці ж полки ми бачимо і в списку, поданому в березні 1654 року в Москві послами Богдана Хмельницького — С. Богдановичем-Зарудним і П. Тетерею³. В списку українських міст і містечок від 1654 року, знайденому в архіві „Оружейной палати“, бачимо ті ж сімнадцять полків, тільки замість кальницького тут вказаний полк вінницький⁴. Це пояснюється тим, що цей полк виступає під різними назвами — то як полк вінницький, то як кальницький (це відзначалось і в історичній літературі)⁵.

Щождо того, яку місцевість займала територія якого полку, то відповідь на це дають як реєстри 1649 року, так і список, виданий С. Белокуровим.

В реєстрах 1649 року належну до певного полку місцевість можна встановити частково за переліком сотень цього полку⁶.

¹ Акты Южной и Западной России, т. X, № 4, сс. 239—251; № 5 сс. 293—294, 306.

² Архив Министерства юстиции, Безгласные столбцы, столб. № 74, ч. I, арк. 123—124.

³ Акты Южной и Западной России, т. X, № 8, с. 486.

⁴ Виданий С. Белокуровим в „Чтениях в Обществе истории и древностей российских“, 1905, кн. II, отд. IV, сс. 28—31. С. Белокуров вважає, що цей список складений в 1654—1656 роках, бо в ньому Богун згадується як вінницький полковник (посилання на „Акты Южной и Западной России“, т. X, с. 570, 578) з квітня 1654 року, і не пізніше 1656 року, бо в цьому списку згадується як полковник І. Золотаренко, який помер в 1656 році. Ми вважаємо, що цей список складений на початку 1654 року, бо вже в лютому 1654 року, замість Є. Пінка, вказаного в списку Белокурова, як київський полковник виступає Павло Яненко-Хмельницький (Акты Южной и Западной России, т. X, № 7, с. 385). Тимш Носач, поданий у списку Белокурова як брацлавський полковник, був восени 1655 року генеральним обозним (Жерела до історії України-Русі, т. VI, сс. 130, 146; Supplementum ad historica Russiae monumenta, сс. 197, 307), Богун же згадується як вінницький полковник і в 1653 році (Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 277, с. 778).

⁵ М. Максимович, Собрание сочинений, т. I, сс. 701—702.

⁶ Повністю цього встановити не можна, бо ряд сотень називались за ім'ям або прізвищем сотників, без докладнішого означення місцевості.

Полки мали такі сотні:

Чигиринський: чигиринську, крилівську, воронівську, бужинську, боровицьку, медведівську, жаботинську, смілянську, оловятинську, баклиську, орлівську, вереміївську, жовнинську, максимівську, кременчуцьку, потоцьку, омеліницьку, голтвинську, Остапівську.

Черкаський: черкаську, мошенську, золотоніську, домонтівську, піщанську, богушківську; крім того, дванадцять сотень цього полку називалися за іменами або прізвищами своїх сотників: Шубцева, Петрашкова, Драгилева, Мошенцова, Маркова, Лазарева, Саварського, Вовченкова, Кулаковського, Островського, Микитина, Савина.

Канівський: канівську, межиріцьку, терехтемирівську, ржищівську, стаяцьку, михайлівську, маслівську; в цьому полку також було дев'ять сотень іменних: Стародубова, Волинцева, Кулагіна, Богданенкова, Гунина, Росченкова, Климова, Євхимова, Андрієва.

Корсунський: корсунську, імгліївську, корчовську, лисянську, ольшанську й ситницьку, а також чотирнадцять іменних: Горкушина, Веруненкова, Демкова, Івахниченкова, Марка Бажежаненка, Тулюпенкова, Куришкова, Гарасиненкова, Максима Городійського, Ясутина, Демкова, Гавриленкова, Костенкова.

Білоцерківський: білоцерківську; інших сотень тут не подається, зате вказані місця й містечка, що входили до нього, а саме, Чорний Камень, Германівка, Кам'яний Брід, Фастів, Толоховець, Боярка, Антонів, Торчиця, П'ятигір'я, Сквиря, Дідівщина, Карабчеїв, Паволоч, Ходорків, Івничани, Гришів, Водотія, Вилля, Брусилів, Рожів, Войташівка, Коростишів.

Уманський: уманську, маньківську, івангородську, бузівську, дабанську, бершадську, кутобіївську, цибулівську, іванську, бучанську, романівську, кислянську, соболівську і ладжинську.

Брацлавський: брацлавську, райгородську (в ній вказані місця й містечка Городниця, Бортники, Вишковець, Салинці, Мачоха, Ястребинці), тульчинську (в ній вказані — Білоусівка, Журавлівка, Кришинці, Кобелівка), клібанську, краснянську (в ній — Іванівці, Черемушни, Рогозне, Соколівка, Звонихи, Тиврів, Клещів, Соколинці, Юрківці, Сельниця, Турківці, Білоусівка, Михайлівка, Ворошилівка), браїловську, вільшанську, вербську, горянкоцьку (в ній — Куснонки), тимонівську (в ній — Тимонівка, Ілляшівка, Марківка, Савинці, Китайгород, Корниче), олександрівську (в ній Жабокрики, Крикливське), яланцьку, ямпольську, шаргородську (в ній — Шаргород), мурахівську (в ній — Пенківці, Конисчерин), станиславську (в ній — Садківка), м'ятківську (в ній — Попківці, Шпековка, Рахнівка, Стіна, Канків), лучицьку,

багланівську (в ній — Берківка, Токарнівка, Бородавка), чечельницьку (в ній — Каташин), комаргородську, черновецьку.

Кальницький: кальницьку, животовську, борщагівську, четіївську, погребиську, липовецьку, балабанівську, іллінську, кунянську, рахнівську, дашівську, терлицьку, жорницьку, оментинську, бабинську, прилуцьку, вінницьку, немирівську, вороновицьку; крім того, вказано в цьому полку Содоровку.

Київський: київську, васильківську, білгородську, ходосівську, трипільську, мотовилівську, ворсівську, овруцьку, обухівську, преварську, гостомську, броварську, ясногородську, макарівську. Крім того, іменні сотні: Білецького, Нагорного, Предримирського.

Переяславський: переяславську, яготинську, гельмязівську, березанську, биківську, воронківську, баришпільську, баришівську, басанську, гоголівську, казанську, остерську, заворицьку і муравську. Іменні сотні: Романенкова, Коваленка, Чикменева, Сидоровича, Бабича; вказано ще в цьому полку й м. Богдановці.

Кропивенський: кропивенську, демську, три сотні іркліївські, оржицьку, яблонівську, дві пирятинських, дві чернушинських, городійську, журавську і куринську.

Миргородський: миргородську, краснопольську, уцтвицьку, комишанську, хорольську, лубенську (міська), лубенську (сільська), роменську, константинівську, лохвицьку, сінчанську, панківську, глинську; іменні сотні: Гладченка, Андросова, Поповського.

Полтавський: три полтавських, зінківську, кобеляцьку, опошнінську, богацьку, дві борківських, кузиминську, ковалівську, балаклійську, лукомську, веприцьку, гадяцьку, книшівську, подільську (Гадяцького повіту), рашівську, мотенську.

Прилуцький: три прилуцьких, дві варвинських, сріблянську, дівицьку, галицьку, переволочанську, дві іченських, городенську, іваницьку, монастирську, корибутівську, краснянську, горлюнську, гуровську, крапивенську; іменна сотня одна — Шкуратівка; крім того, в цьому полку вказано й м. Липовчане.

Ніжинський: шість ніжинських, дівицьку, березівську; сотні носовська і кобижська подані разом; з іменних сотень одна — Кобилецького.

Чернігівський: чернігівську, борзенську, бахмацьку, батуринську, конотопську, сосницьку, івангородську. Вказані ще в цьому полку також окремо — „Борзенці“ й „Загоровці“.

Список, виданий Белокуровим, називає такі міста й місечка по полках.

Полк Київський: міста Київ, Чорнобиль, Димер, Вишгород, Гостомель, Макарів, Білогородка, Мотовилівка, Ва-

сильків, Трипілля, Обухів, Остер, Карпилівка, Козелець, Бобровиця, Горностайпіль; містечка Преварка, Бородянка, Ходосівка, Лесники, Бровари, Рожівка, Заборичі, Нова Козар, Семиполки.

Переяславський: міста Переяслав, Гоголів, Баришівка, Басань, Гелмязів; „городки“ Воронків, Березань, Яготин, Баришполь, Кругполе, Биків.

Чигиринський: міста Чигирин, Суботів, Медведівка, Каменка, Жаботин, Сміла, Орловець; „городища“ Єремівка, Жолнин, Чигирин, Діброва, Бужин, Воронівка, Крилов, Кременчук, Поток, Голтва, Остап'я; „городки“ Константи́нівка, Баклій, Омельник, Максимівка, Манжелійка, Пиво; містечка — Власівка, Кишинське, Федорівка.

Брацлавський: міста Брацлав, Тульчин, Тимонівка, Боданівка, Ободівка, Сомівка, Тростянець, Клебане, Демківка, Олександрівка, М'ясківка, Вербка, Сарапанівка, Тарканівка, Хрестища, Чечельник, Рашків, Буша, Камениця, Доместрошкова; містечка Василевське, Мачехине, Михалівка, Войтівки, Вешківське, Бортники, Журавлівське, Кириносівка, Войтівське, Вишківське, Щирівське, Копіївка, Жабокрич, Кошаринці, Нове, Білоусівка, Горячківське, Вільшенка, Куниче, Соколівка, Срадцівське, Коташико, Нове, Каменка Дністрова, Серчинське, Яруга, Косниці, Чернівці, Драниці, Шпикове, Вербицьков, Хрустове, Триклівське, Піщане, Кобиля.

Паволоцький: міста Володарка, Торчища, П'ятигори, Лобачів, Тетнів, Борщагівка, Онтонів, Погребища, Паволоч, Ружин, Кошів, Джунків; містечка Стрижівка, Сквиря.

Кропивянський: міста Кропивна, Ірклій, Оржиця, Яблонів, Піратин, Журавка, Куринка, Городище, Чернухи.

Черкаський: міста Черкаси, Мошни, містечка Домонтове, Золотоноша, Піщане.

Полтавський: міста Полтава, Лукомль, Багачки, Балаклійки, Кобеляки, Старі Санджари, Опушлінське, Черкаська Грунь, Гадяч, Веприк, Рашівка, Лютенка, Зіньків; „міста“ Більське, Котельва, Куземине, Бурки, Подільське; містечко Ковалівка.

Корсунський: міста Корсунь, Стеблів, Богуслав, Синиця, Медвин, Лисянка, Воденики, Звенигородка, Калніболото, Гуляйполе, Капустина Долина, Тарасівка, Ольшана, В'язовок, Старий Мглів, Деренковець, Сахнівка.

Уманський: міста Умань, Осівка, Бершів, Верхівка, Лоджин, Соболівка, Кублич, Вербич, Манківка, Буки, Іванка, Бабани, Базувка, Цемерманівка; містечка Кириївка, Манчюлка, Мшарівка, Демівка, Пенківка, Бандурівка, Іванкове, Манківка, Устя, Стражгородок, Степанівка, Псарівка, Оре́дівка, Єгубець, Сушківка, Хрестиполе, Конева.

Білоцерківський: міста Біла Церква, Ставища, Насташка, Синявка, Лесевичі, Ковшевата, Боярка, Кам'яний Брід,

Олховець, Шавулиха, Чорний Кам'янець, Ракитне, Ольшанка, Германівка, Фастів, Бишів, Триліси, Дідівщина, Рожів.

Чернігівський: міста Чернігів, Седнів, Слабин.

Прилуцький: міста Прилуки, Варва; містечка Галиця, Манастирище, Ічня, Іваниці, Переволочна, Серебрене, Красне, Голюнци, Корибутів.

Миргородський: міста Миргород, Лубни, Хорол, Жигимонтове, Краснополе, Камишня, Сенча, Лохвиця, Глинськ, Ромни; містечка Єрески, Баранівки, Піски, Константиново, Сміла, Хомутець.

Ніжинський: міста Ніжин, Кобижча, Казари, Носівка, Мрин, Дівиця Салтикова, Березова, Івангородок, Сиволоч, Борзна, Бахмач, Конотоп, Батурин, Сосниця, Мена, Глухів, Новгород-Сіверськ, Стародуб, Почеп; містечка Дівиця Володькова, Ольшівка, Оленівки, Нові Млини, Рожествене, Кролевець, Погар, Топольське, Поногорське, Дрокове, Мглин.

Канівський: міста Канів, Ржищів, Стайки, Межирічє, Михайлівка, Бунів, Кононч.

Вінницький: міста Вінниця, Рахни, Дашів, Кальник, Линці, Жерновица, Немиров, Комарів, Куна, Зетківці, Острожок, Соколів; містечка Пісочин, Войтівці, Потюш, Савостянівка, Стерлиця, Левуха, Дошка, Городок, Прилуки, Липовець, Чезів, Чернявка, Чагуй, Бабин, Урать.

Щодо полкової і сотенної старшини, про ці посади і їх функції можна лише відзначити, що вищою владою в полку був полковник, а в сотні — сотник.

14. ОЦІНКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО І ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ

Оцінка Богдана Хмельницького в історичній літературі. Питання про оцінку Богдана Хмельницького, цього найвидатнішого діяча історії України XVII століття, ставимо не тільки ми. Питання це давнє. Воно виникло з самого початку визвольної війни, набуло певного значення ще за життя Хмельницького. Відповідь на нього намагались дати ще сучасники подій, літописці, історики, політичні діячі та ін.

Визвольна війна українського народу проти гніту польської шляхти з самого початку привернула увагу не тільки тих країн, які були безпосередньо втягнені в неї, а й інших.

Ідучи назустріч інтересові, викликаному в Західній Європі боротьбою українського народу проти шляхетської Польщі, Г. Боплан видає у Франції в 1650 році свій знаменитий твір „Description d'Ukraine“, що витримав на протязі XVII—XVIII століть ряд видань і був перекладений на інші мови, як от латинську, німецьку, англійську.

В 1663 році в Парижі виходить праця П. Шевальє — „Histoire de la guerre des Cosaques contra Pologne“, яка в 1668 році була перевидана, а в 1672 вийшла в перекладі на англійську мову в Лондоні.

В 1671 році в Венеції вийшла праця А. Віміні „Historia delle guerre civile di Polonia“.

Г. ле Тен у своїй праці „Relation historique de Pologne“, виданій під псевдонімом „Hauteville“, що вийшла в світ у 1683 році, а потім була перевидана в 1687 і 1697 роках, а також перекладена тоді ж, у кінці XVII століття, на англійську і німецьку мови, цілий розділ присвячує Україні і боротьбі українського народу проти Польщі.

Великий інтерес викликала визвольна боротьба українського народу й на Сході. В відомому творі Павла Алеппського „Путешествие антиохийського патріарха Макария в Россию в половине XVII века“ автор, син зазначеного патріарха, дуже багато місця віддає Україні і її боротьбі проти Польщі а також особі Богдана Хмельницького.

Багато віддають уваги цій боротьбі в другій половині XVII століття і польські шляхетські історики. Досить назвати такі твори, як С. Твардовського „Wojna Domowa...“ (перше видання 1661 р., друге 1681 р.), В. Коховського „Annalium Poloniae... Climacter“, I (1683 р.), Л. Рудавського „Historiarum Poloniae...“ (вийшла друком лише в 1755 р.)

В другій половині XVII століття історія боротьби українського народу проти Польщі була й темою дисертацій у Західній Європі, наприклад: а) М. Voxhornus — Zuerins, De cosacorun origine, Leiden 1649; б) Aaron Briverintzius, Dissertatio juridico-politica de cosacis, Lesnae 1653, в) М. Godofredus Weissus, De cosacis dissertatio historica, Lipsiae 1684.

На Україні ця війна викликала появу цілого ряду творів, відомих під назвою „Козацькі літописи“. З них на першому місці стоїть літопис Самовидця (Романа Ракушки-Романовського), твір, який автор почав складати приблизно в 1676—1677 році. Далі йдуть твори Григорія Грабянки — „Действия презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана Запорожского, с поляки“... (1710) і Самійла Величка — „Сказание о войне козацкой з поляками чрез Зеновия Богдана Хмелницкого, Гетмана войск Запорожских в осми летех точившейся“ ... Твір свій Величко почав у 1720 році.

В усіх цих творах особа Богдана Хмельницького і його діяльність тісно зв'язані з визвольною боротьбою українського народу.

Оцінюють діяльність Хмельницького ці твори неоднаково. Ті автори, що були ідеологами польської шляхти, намагаються очернити і визвольну війну українського народу, і особу Богдана, алеж між рядків усе таки мусять

визнати високі військові здібності останнього. Це стосується насамперед праць польських. Щодо інших згаданих творів, то в них в основному дається висока оцінка Хмельницького і, звичайно, високо оцінюється героїзм, виявлений у цій війні українським народом.

В XVIII, XIX і XX століттях вивчення періоду 1648—1654 років і особи Хмельницького поживляється.

Польська буржуазно-поміщицька націоналістична історіографія оцінює Хмельницького, як і всю визвольну війну негативно, не шкодуючи різних наклепів. Як звичайне явище, в цій історіографії Хмельницькому закидається пияцтво, жорстокість; особисті здібності його принижуються. Найяскравіше це виявлено в праці Ф. Равіти-Гавронського Bohdan Chmelnicki (т. I—II, Lwów 1906, 1909), за яку автор навіть одержав премію Краківської Академії Наук, дарма що, як відзначалось свого часу, цій праці не бракувало й самого звичайного плагіату. Коли в 1910 році більш об'єктивний з цих польських істориків Л. Кубаля, характеризуючи Богдана Хмельницького, хоч і зазначив, що останній був історичним ворогом Польщі, якій він ще й тепер „загрожує з домовини“, але він віддав справедливість великим здібностям Богдана, — це був по суті єдиний голос у польській буржуазно-поміщицькій історіографії.

На позиціях польської буржуазно-поміщицької націоналістичної історіографії стояли П. Буцинський (праця „О Богдане Хмельницком“, Харків 1882) і П. Куліш. Обидва вони ганьбили Хмельницького і його діяльність, при чому Куліш одночасно ганьбив і український народ, від чого утримався Буцинський.

Російські великодержавницькі історики здебільшого оцінюють Хмельницького позитивно, але замовчують момент, що Україна була приєднана до Росії царської, тобто не з'ясовують класового характеру царського уряду — диктатури поміщиків-кріпосників.

М. Покровський і його „школа“ всю визвольну боротьбу українського народу проти шляхетської Польщі зводили до „козацької революції“, до „буржуазної революції“, до „революції торгового капіталізму“ і Хмельницького оцінювали негативно. Національно-релігійний гніт українського народу з боку польської шляхти, боротьбу українського народу проти цього гніту Покровський і його „школа“ замовчували, так само, як замовчували вони й прагнення українського народу до об'єднання з народом російським.

В українській буржуазно-поміщицькій націоналістичній історіографії в оцінці Богдана Хмельницького існують два основні напрямки. Один з них, найяскравішим представ-

ником якого є В. Липинський, ідеалізує Хмельницького як надкласового українського діяча, що утворив надкласову українську державу.

Другий напрямок репрезентують ворог народу Яворський і його послідовники.

З 1921 року Яворський і його послідовники, до Хвилі та його холоїв включно, розпочали свою ганебну працю, всяко паплюжачи Богдана Хмельницького. В цій підлій своїй роботі мерзенні наймити імперіалістів, щоб зганьбити героїчне минуле нашого великого народу, вдалися, звичайно, до „лівої“ псевдомарксистської фрази. „Історики“ ці, дворушницьки вихваляючи діяльність селянства в часи визвольної війни, намагались усіма силами принизити особу і роль Богдана Хмельницького в цій боротьбі, відірвати Богдана від загальнонародного руху. Свій арсенал ці „історики“ поповнювали твердженнями Буцинського, Куліша, Покровського, польських буржуазно-поміщицьких націоналістичних істориків. Основним же методом їх була безсоромна фальсифікація історії. Богдан Хмельницький виступає у них лише як зрадник свого народу, який і перемоги над польськими військами здобував проти своєї волі. Хмельницькому протиставлявся М. Кривоніс, як селянський проводир, тобто бралися необгрунтовані твердження М. Грушевського. Національно-релігійний гніт польської шляхти над українським народом ці підлі наймити, повторюючи зади польської націоналістичної історіографії, змазували.

Середнє місце між цими двома напрямками займає М. Грушевський. М. Грушевський, найкрупніший з представників української буржуазно-націоналістичної історіографії, учень В. Антоновича, в своїх працях, підсумовуючи так би мовити все, що дала буржуазна історіографія в оцінці Хмельницького, спочатку високо ставив останнього як людину, що боролася за ідеали безкласового українського суспільства (пам'ятаймо, що українська буржуазна історіографія здебільшого стоїть на засадах антимарксистської теорії безкласовості українського історичного процесу). В IX ж томі „Історії України-Русі“ (Київ 1926, 1931) (розд. XIII), відзначаючи здібності Хмельницького, Грушевський все таки робить негативний для останнього висновок, засуджує Богдана за те, що той не збудував надкласової самостійної української держави, приєднав Україну до Росії.

За М. Грушевським, Богдан Хмельницький в визвольній війні відірваний від українського народу, він — людина, що завжди вагається, не має певної політичної лінії, підпадає різним впливам, не розуміє політичної ситуації, тримається угодовської політики щодо шляхетської Польщі, егоїст, який над усе ставить збереження своєї влади.

Є серед українських буржуазно-націоналістичних істориків течія, яка особливо тісно була зв'язана з польським імперіалізмом. Ця течія, щоб догодити своєму хазяїнові (відома біблійна істина — „знає віл того, що купив його, і осел — ясла свого хазяїна“), паплюжить Хмельницького і його діяльність у визвольній боротьбі українського народу проти шляхетської Польщі, вважаючи цю визвольну війну негативним в історії України явищем. Початок свій ця течія веде від С. Томашівського.

Характерним для української і польської буржуазно-поміщицької націоналістичної історіографії є повне замовчування, всупереч джерельним даним, факту прагнення українського народу до об'єднання з народом російським, а звідси — й невірне тлумачення ролі Богдана Хмельницького в здійсненні цього об'єднання.

Місце Богдана Хмельницького в історії. Як же ми повинні розцінювати особу Богдана Хмельницького і його діяльність у часи визвольної війни? Яке місце займає в історії України, в історії українського народу особа Богдана Хмельницького, цього, за висловом Тараса Шевченка, „геніального бунтовщика“?¹

Ми повинні в розв'язанні цього питання бути цілком об'єктивними, розглядати його *sine ira et studio*, не ідеалізуючи, але одночасно й не принижуючи Богдана Хмельницького.

Всі згадані напрямки історичної науки, всі ці буржуазно-поміщицькі історики розглядали і розцінювали Хмельницького суб'єктивно, замовчуючи одні факти, навмисне перекручуючи інші, які не відповідали їх світоглядів, — момент, який не повинен мати місця в справжній історичній науці і є абсолютно чужий справжній марксистській історії.

Оцінюючи роль Хмельницького, ми не повинні забувати того, що він був козацький старшина — феодал, тісно зв'язаний з шляхетським середовищем, що він провадив класову соціальну політику козацької старшини, що він не ставив завдання звільнити українське селянство від феодалної експлуатації. Не можна забувати, що Богдан поновлював, хоч і не в великій мірі, „послушенство“ селян на Україні державцям і монастирям, старшині, шляхті, жорстоко придушуючи всякі спроби протесту проти цього і взагалі проти своєї соціальної політики. Не повинні ми забувати й того, що в часи визвольної війни Хмельницький не раз з тих чи інших тактичних, дипломатичних мотивів, відповідно до своїх стосунків з шляхетською Польщею, проливав кров українського народу, караючи повстанців проти шляхти.

¹ Т. Шевченко, Журнал, запис від 22 вересня 1857 року.

Але не ці моменти визначають місце його в історії України. Ми повинні оцінювати роль Хмельницького в історії України з погляду основного питання, яке тоді стояло і розв'язувалось українським народом — звільнення спід гніту шляхетської Польщі і об'єднання з братнім російським народом, приєднання України до Росії — питання, які були для українського народу питаннями життя і смерті.

З цього погляду і треба підходити до оцінки Богдана Хмельницького і його місця в історії України. Найкращу і найоб'єктивнішу оцінку Хмельницькому дав сам великий український народ. Як же зберігся Богдан в його пам'яті? Народ поставив у провину Богданові захоплення татарами після Зборовської угоди 1649 року великого полону на Україні, на який мусив погодитись Хмельницький. Поставив він у провину Хмельницькому й те, що той у 1651 році не подав належної і своєчасної допомоги народному герою Д. Нечаяві; за пісню, Нечай тому й загинув у боротьбі з польським військом, що спіткнувся „на хміль, на хмелину“.

Але, і це основне, Богдан Хмельницький зберігся в народній пам'яті як проводир боротьби українського народу проти панування польської шляхти, що довів цю війну до переможного кінця, як представник кращої частини козацької старшини, тої частини, яка пішла з своїм народом у боротьбі проти польсько-шляхетського гніту, в боротьбі за об'єднання з братнім російським народом, як прогресивний діяч нашої історії.

Численні моменти свідчать про такий цілком об'єктивний і вірний присуд українського народу. Ще на перших кроках визвольної війни український народ пишається Богданом. Так, 25 травня 1648 року згаданий вище С. Кушевич у своєму листі пише, що на Україні Хмельницького називають „своїм визволителем“¹, титул, який залишився за Богданом і надалі.

Український народ склав дуже багато пісень і дум про визвольну боротьбу з шляхетською Польщею і про Богдана як її керівника.

В цих творах Богдан виступає як „батько“, що керує боротьбою проти польської шляхти і який вигнав її з України. В пісні з приводу цього співається:

Та немає лучче, та немає краще,
Як у нас на Україні.
Та немає ляха, та немає пана,
Немає унії.

Згадує народ у піснях Богдана як людину, що „Польщу засмутив“, а „Гетьманщину звеселив“. Співає він і про те,

¹ Michałow., № 16, с. 33; Pamiętniki o Konięcpolskich, с. 423.

що хоч Богдан Хмельницький і помер, але „слава його козацькая не вмере, не поляже“.

Пісні й думи про Хмельницького народ почав складати дуже давно. Помер Богдан Хмельницький 27 липня 1657 року, і дуже скоро після цього бачимо думи про його діла. Так, у 1660 році під час війни Польщі проти Росії і України, польський шпигун переодягся дейнеком, щоб краще провадити свою розвідницьку роботу, яку він вів головним чином серед дейнеків. Він ходив з кобзою і співав їм думи про Хмельницького¹. Дейнеки ж склалися головним чином з „винников, броварников, пастухов и наймитов людских“², тобто з найбідніших елементів села. Вони охоче слухали ці думи. Наведений приклад показує, як ставились навіть найбідніші селяни вже в 1660 році до пам'яті Хмельницького.

Багатий матеріал про те, як розцінював пізніше український народ визвольну війну, приєднання України до Росії і самого Богдана Хмельницького, дають нам дані так званого генерального слідства 1729—1730 років на Лівобережній Україні. Тут ми майже на кожному кроці зустрічаємо такі вирази старожилів, як: „по изгнании из Малой России ляхов“, „по вигнанню ляхов гетманом Богданом Хмельницким“, „по вибитию ляхов Хмельницким з Украины“, „як гетман Хмельницький з войском козацким вибился з под ига полского“, „як гетман Хмельницький з войском запорожским ляхов з Украины всех вибыл и оную зовсем от их очистив“, „по вибиттю з Украины ляхов“ і т. д. Маємо ми і такий яскравий спогад, як спогад про часи, коли, як казали ці ж старожили, „малороссияне з гетманом Богданом-Зеновиєм Хмельницким кровию своею освободили Малую Россию от ярма лядского и от державы польских королей, а пришли в подданство всероссийского монарха великого государя Алексея Михайловича“³.

В відомому листі запорізького кошового І. Гусака до гетьмана І. Мазепи, написаному в 1692 році⁴, часи Богдана Хмельницького згадуються як доба, коли на Україні підданство селян державцям не мало великих розмірів.

Коли за часів Катерини II російський царат наклав свою хижу руку на південь України, скасував Запорізьку Січ, в народі з'являється пісня, в якій разом з скаргами на своє становище, говориться:

¹ Potrzeba z Szeremetem i Ciężure, Kraków 1661, ss. 2—3.

² С. Величко, Сказание, I, с. 180.

³ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка, с. 6; Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка, сс. 46—47; Украинский архив, т. I, сс. 395, 396, 408, 467; А. Лазаревский, Малороссийские помещичьи крестьяне, с. 18—19.

⁴ С. Соловьев, История России, кн. III, с. 1115.

Да встань Зенче¹ з того света, просять тебе люде,
Упади царице в ноги, а ось по старому буде².

В 1872 році М. Костомаров під час перебування в Чигирині чув від одного селянина оповідання про Богдана Хмельницького як про ворога панів. Цей же селянин оповідав, що Хмельницький мав дуже гучний голос; він часто виходив на ганок свого дому і кричав козакам, які версти за три косили сіно за Тясьмином³.

І в XVIII столітті ім'я Хмельницького було для українського народу, що перебував під владою Польщі, символом боротьби проти польської шляхти, проти „іга лядського“.

Та постійна ненависть польської шляхти до Хмельницького, яку вона раз-у-раз виявляла, свідчить, яким ворогом уважала вона Богдана.

Пригадаймо діяльність Я. Смяровського в 1649 році, скеровану на організацію терористичного замаху на Богдана, або організацію такого ж замаху в 1652 році М. Каліновським. Пригадаймо висунення в протипагу Богдану Хмельницькому як гетьмана С. Забуського, вимоги видати Богдана під Берестечком, вимоги 1653 року до Хмельницького відмовитись від гетьманства та ін.

В 1789 р. польським житомирським судом був засуджений на дванадцять років ув'язнення в Кам'янецькій фортеці православний піп О. Андрієвський за те, що ганьбив унію, радив селянам не слухатись влади і читав літопис про повстання 1648 і наступних років⁴.

Ненависть польської шляхти до самого імени Богдана Хмельницького, постійний страх перед боротьбою українського народу проти неї найкраще свідчать про велику позитивну роль Богдана в історії нашого народу. Так, 7 жовтня 1660 року, коли Юрій Хмельницький прибув під Слободищем до табору польського війська, то, як записує сучасник-поляк, польські жовніри тримтіли при самій згадці про страшне для них прізвище Хмельницького. Незадовго до „Коліївщини“, 1768 року, уманський губернатор Р. Младанович, почувши, як надворні козаки співали думи про Хмельницького, заборонив співати їх⁵.

Незадовго до другого розділу Польщі (в 1793 році) польський шляхтич Ф. Макульський, який подорожував по Правобережній Україні, вказував, що одним із засобів запобігти повстанням українського народу проти польських

¹ Тобто Богдан-Зіновій Хмельницький.

² А. Ригельман, *Летописное повествование о Малой России*, ч. IV, с. 35.

³ Н. Костомаров, *Автобиография*, с. 402.

⁴ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. V, Киев 1902, № 349, сс. 695—700.

⁵ Уманская резня (Записки Вероники Кребс), Киев 1879, с. 17.

панів повинна бути заборона співати пісні про Богдана Хмельницького¹.

При кожному новому вибуху повстання українського народу проти шляхти перед нею ставало страшне для неї ім'я Богдана. Так, коли на початку XVIII століття назрівало повстання на Правобережжі, польський гетьман Ф. Потоцький у квітні 1701 року розсилав по сеймиках універсали, в яких писав, що С. Палій хоче йти по слідах Б. Хмельницького². В 1768 році, коли на Правобережній Україні вибухла „Коліївщина“, пануючі кола шляхетської Польщі, як видно з листа одного з сучасників П. Пруката, порівнювали її з подіями 1648—1654 років. Цей Прукат, на підставі звісток з України, говорить про ріст „пожежі, подібної Хмельниччині“³.

Спогади про страх, який збуджувало саме ім'я Хмельницького серед польської шляхти, збереглися в пам'яті українського народу. Так, Грабянка пізніше писав про події 1648 року після Пилявців, що „аще много Ляхов у Варшаве собрася, обаче все заячии уши имеяху, тако бо их страх от Хмелницкого обийде, яко едва суха древа треск услышат, то без души к Гданску бежаху и чрез сон не един рек: „ото Хмелницкий“⁴. Так само і на відомому портреті Богдана читаємо: „А Ляхом так страшно, что где либо повеют ветри, вси яко Хмелницкий идет разумеют“⁵.

Український народ знав, як польська шляхта ненавидить Хмельницького. На ґрунті цього виникла легенда, що пізніше, в 1664 році, в Суботові з наказу лютого ворога українського народу, польського полководця С. Чарнецького, трупи Богдана й Тимоша Хмельницьких були викинуті з домовини на ринок „на попелище“⁶.

На історичну арену боротьби проти польської шляхти Богдан Хмельницький виступив не недосвідченим юнаком. Це був уже сивоголовий „муж совета и разума“, який добре знав, чого він хоче і як цього досягти. Це була людина високих розумових здібностей, що визнавали навіть вороги-сучасники⁷. Як полководець він виявив себе добрим організатором, про що свідчить висока якість його війська. Був Хмельницький також і великим стратегом і тактиком. Він завжди провадив війну так, щоб основний

¹ F. Makulski, *Buntу Ukrainskie*, Warszawa 1790, с. 109.

² A. Ch. Zaluski, *Epistolarum historico-familiarium*, t. III, *Brunsbürgae* 1711, с. 126.

³ Київський архів давніх актів. Збірка по Коліївщині № 11.

⁴ *Летопись Г. Грабянки*, с. 59.

⁵ *Киевская старина*, 1882, № 1, с. 230.

⁶ *Черниговская летопись по новому списку*, *Киевская старина*, 1890, № 5, *Приложение*, с. 84.

⁷ Напр., *Dyaryus S. Cswięcima*, с. 212.

удар скерувати проти головних сил ворога і мати над останнім в момент головного бою перевагу; він умів для основного жертвувати другорядним. Всі його кампанії — яскравий приклад цього. Недарма ж сучасники порівнювали Хмельницького з Ганнібалом¹, знаменитим полководцем світової історії. Недарма ж 3 вересня 1649 року якийсь невідомий шляхтич у листі до вислицького каштеляна розглядає питання про становище, утворене для шляхти в наслідок Зборовської поразки; автор цього листа каже, що „в тому лише можемо мати надію, що не завжди такого Хмельницького козаки матимуть, а ми з часом вождя доброго зможемо мати“².

Як полководець Богдан був дуже обережний. Битву починав він лише тоді, коли був певний у перемозі. Ризикувати долею України він не любив. В боях, наприклад, під Пилявцями, він виявив і виняткову особисту хоробрість. Під Львовом в 1648 році він так близько їздив коло міських стін, що куля попала під ноги його коня; майже постійно видно було його значок і на „герцях“ під Збаражем в 1649 році. Дисципліна в війську Хмельницького була прекрасна. Сучасник С. Кушевич у листі від листопада 1648 року, відзначаючи цю дисципліну, додає: „Дай, боже, аби така дисципліна в нашому коронному війську була“³.

Крім справи військової, Хмельницький виявив себе і як організатор державно-адміністративного ладу. Організація прекрасної розвідки, якою керував безпосередньо сам гетьман, спираючись на своїх помічників у цій справі — Івана Кучевича-Миньковського і Лавріна Капусту, теж показує великі здібності Богдана. Все, що діялось у Варшаві, Венеції, Москві та інших центрах Європи, було відомо старому гетьманові через його розвідку. Всяку змову старшини проти гетьмана, всякі центри польського шпигунства на Україні розкривала своєчасно розвідка Богдана. Він знав через неї про кожний крок польського війська під час воєнних кампаній. Уміння добирати добрих помічників теж свідчить про неабиякі здібності Хмельницького.

Виявив себе Богдан Хмельницький також добрим дипломатом, одним з кращих в Європі того часу. Це доводять його стосунки з сусідніми країнами, уміння використовувати їх в інтересах України, не поступаючись при цьому основними її інтересами. А чого варта та дипломатична умілість, з якою Хмельницький зумів на протязі років протистояти натискові кримського хана в справі спільної війни проти Росії і утримати хана від цього.

¹ Епітафійон Хмельницькому—Teki Naruszewicza, t. 150, ss. 385—389.

² Архив Юго-Западной России, ч. III, т. IV, № 142, с. 327.

³ Жерела до історії України-Русі, т. IV, № 32, с. 127.

Сили волі і енергії в боротьбі проти шляхетської Польщі Богдан Хмельницький був невичерпною і незламною. Ніщо не могло примусити його занепасти духом. Ні в „лукомор'ї“ в кінці 1647—на початку 1648 року, ні прив'язаний до коня в полоні в хана в 1651 році, ні оточений в 1655 році під Дрижиполем польсько-татарською армією, ні оточений того ж року під Єзерною татарським військом — Хмельницький ніде не занепадав духом, не втрачав енергії, а шукав і знаходив вихід. А було це тому, що Богдан знав, що він не один, що він є вождь українського народу, який у боротьбі проти шляхетської Польщі піде до кінця.

Не зважаючи на набуті величезні скарби та інші багатства, жив Хмельницький надзвичайно просто. Це відзначають і сучасники-іноземці, наприклад А. Віміна або Павло Алеппський, які мали змогу переконались в цьому під час перебування на Україні¹. Дехто з старшини, як от жінка полковника Тиші в 1649 році навіть дорікала на таке просте життя гетьмана². Простий був гетьман і в поведженні з основною масою українського народу, вмів коли потрібно й тричі в землю поклонитися козакам.

Характеру був Богдан Хмельницький владного, заперечень і опозиції не терпів і нещадно душив їх. М. Гладкий, Л. Мозиря, А. Хмелецький та інші видатні старшини за опозицію гетьману заплатили головою. Близькими до дійсності будуть слова Антона Ждановича про поведження Богдана з козацькою старшиною: „Все де встрешно гетману говорить не смели, а кто б де и молвил, и тот бы жив не был“³.

Ніякого ігнорування своєю владою Хмельницький не дозволяв. Коли в 1653 році молдавський господар В. Лупул, сват Богдана, звернувся по допомогу до уманського полковника О. Глуха, гетьман заборонив посилати цю допомогу тому, що Лупул звернувся не до нього самого⁴. Як владно поведивсь Хмельницький з старшиною, видно і з того, що за життя Богдана навіть козацька старшина не знала „Статей“, складених у Москві П. Тетерею і С. Богдановичем-Зарудним⁵. Норову був Хмельницький гарячого: в випадках гніву булава його була не тільки ознакою влади, а й гуляла по тих особах, хто розгнівав його.

¹ А. Vimina, *Relazione dell'origine e dei costumi dei Cosacchi...*, сс. 17—18; Павел Алеппский, *Путешествие антиохийского патриарха Макария, Чтения в обществе истории и древностей российских*, 1857, кн. IV, сс. 33—35.

² Памятники Киевской комиссии, т. I, 3, № 66, с. 329.

³ Русская историческая библиотека, т. VIII, СПб 1884, с. 1264.

⁴ Архив Министерства юстиции, *Безгласные столбцы*, № 74, ч. I, арк. 120.

⁵ Акты Южной и Западной России, т. IV, № 9, с. 11; т. XI, дод. № 3, с. 799.

До слабих особистих сторін Богдана Хмельницького треба віднести його, так би мовити, непотизм — висування, незалежно від здібностей, своїх родичів. Так, він висуває свого зятя Данила Виговського, сина Тимоша, а незадовго до смерті добився й згоди старшини на обрання своїм наступником на гетьманство сина Юрія. На докір Хмельницькому треба поставити і прагнення замінити республіку козаків на Україні спадковим гетьманством, зробити гетьманом свого сина Юрія. До слабих сторін Хмельницького треба залічити і любов його до такої недостойної людини, як друга дружина (раніш Чаплицька), людини жадної, п'яниці, розпусної.

Сучасники — польська шляхта, а згодом польські націоналістично-буржуазні історики й публіцисти та їхні підголюди закидали Хмельницькому пияцтво. Але величність людини, її місце і роль в історичному процесі вимірюються і оцінюються не кількістю випитих нею хмільних напоїв, а її діяльністю і наслідками цієї діяльності, а Хмельницький свою лінію на визволення українського народу від гніту шляхетської Польщі вів чітко, не збочуючи з неї.

В боротьбі проти шляхетської Польщі Богдан Хмельницький виявив себе як непримиренний її ворог. Недарма ж він казав у лютому 1649 року представникам польського уряду: „Виб'ю з лядської неволі нарід руський“, і від цього завдання не відступав він до кінця. Це було лозунгом його життя, лозунгом всієї його діяльності. Ненависть Богдана до польської шляхти і єзуїтів, або, як він називав їх, „визувітів“ (від „wyzuwac“ — обдирати, тобто обдирал, грабіжників) залишалась непримиренною до самої його смерті. В своїй відомій байці¹, розказаній у 1655 році послам польського короля Любовіцькому й Грондському, Хмельницький ясно і чітко заявив, що примиритись український народ з польською шляхтою не зможе ніколи — слова, вірність яких доводить уся дальша історія нашого народу аж до самих останніх часів.

Спільників проти Польщі Богдан шукав скрізь. Він мав зносини навіть з своїм видатним сучасником — Олівером Кромвелем².

Ненависть Богдана до польської шляхти була відома сучасникам, наприклад, О. Кромвель називав гетьмана „гроза й викоренитель польського шляхетства“ („terror et expirator nobilitas Poloniae“)³. Якийсь сучасник — польський шляхтич, людина релігійна, в своїх віршах називає Богдана

¹ S. Grondski, Historia, ss. 239, 244—248.

² Pamiętniki Jana Stanisława Jabłonowskiego..., wyd. Bielowski, Lwów 1862, s. 81.

³ Киевская старина, 1882, № 1, с. 212.

Хмельницького бичем, посланим від бога, за розкоші і лінощі шляхти й шляхти-магнатів, за чинені ними проти селян утиски, насильства і побори ¹.

Слава Богдана Хмельницького як борця проти католицизму, була така велика на Сході, що в XVII столітті православні повісили портрет гетьмана в Іерусалимі, біля найбільшої святині православної церкви — так званого гроба господнього ². О. Кромвель називав Хмельницького викоренителем римського духівництва („exterminator sacerdotum Romanorum“) ³.

Для боротьби проти шляхетської Польщі Хмельницький не шкодував ні себе, ні свого життя. Не жалів він для цього і своїх близьких. Щоб Лупулові скарби не потрапили до рук ворогів і не послужили на шкоду визвольній боротьбі, Богдан в 1653 році посилає до Сочави свого сина Тимоша, маючи мало шансів на виграш, а більше на загибель сина, що й сталося. Коли в 1653 році Тиміш загинув у Молдавії, Богдан сумує, але одночасно й радіє, що син не попав живим у руки ворогам на їх утіху.

В боротьбі з Польщею Хмельницький вимагав від своїх підлеглих старшин напруження всіх сил. Коли ж хто не справлявся з цим, він усував їх з посад, не рахуючись з попередніми заслугами. Так, в 1654 році гетьман усунув з посади не тільки білоцерківського полковника С. Половця, а й відомого уманського полковника О. Глуха, які не досить енергійно боролися проти наступу польських військових частин на Україну ⁴.

Довгий життєвий шлях пройшов Богдан Хмельницький, поки став на рішучу непримиренну боротьбу з шляхетською Польщею. Були в нього і хитання, був і великий крен в бік шляхетської Польщі, особливо в тридцятих роках XVII століття.

Коли в повстаннях 1637—1638 років і взагалі до 1647 року він підтримував польську шляхту, то своєю дальшою діяльністю, своєю боротьбою проти цієї шляхти, звільненням України спід польсько-шляхетської влади і приєднанням її до Росії він виправив ці свої помилки, примусив забути їх.

Особливо велике місце в історії України і Росії займає Богдан Хмельницький тому, що він очолив приєднання

¹ Видано у І. Франка, Хмельниччина 1648—1649 років у сучасних віршах, Записки Наукового товариства ім. Шевченка, тт. XXIII—XXIV, дод. № 1, с. 57.

² Źródła do poselstwa Jana Gniewskiego do Turcyi w latach 1677—1678. Biblioteka Ordynacyj Krasinskiich, Muzeum Konstantego Swidzinskiego, тт. XX—XXII, Warszawa 1907, сс. 39, 141.

³ Киевская старина, 1882, № 1, с. 212.

⁴ Акты Южной и Западной России, т. X, № 15, с. 680.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві.

України до Росії. В цьому його велика заслуга перед українським і російським народами; за це він по праву займає перше місце серед діячів України XVII століття. Це приєднання урятувало Україну від поглинення панською Польщею й султанською Туреччиною і було в тодішніх конкретно-історичних умовах найменшим лихом для України.

На випадок поразки в війні в 1648, 1652 і 1653 роках Хмельницький єдиним виходом вважає переселення в межі Росії.

Ряд істориків, насамперед українські буржуазно-поміщицькі націоналістичні історики, кажуть, що Хмельницький дивився на приєднання України до Росії не як на сталий державний акт, а як на акт тимчасовий, що в кінці свого життя, приблизно з 1656 року, він ніби сам порушив його. Вони ґрунтуються при цьому на таких фактах, як зносини Хмельницького після 1654 року з Туреччиною, Кримом, на непорозуміннях, які іноді доходили й до незначних збройних сутичок між частинами Хмельницького і царськими в справі сфер впливу в Білорусії і в відвойованих від Польщі землях. Спираються вони й на те, що після Віленської комісії 1656 року, коли царський уряд уклав перемир'я з Польщею, Хмельницький веде війну проти Польщі разом з Семиградом і з Швецією, яка тоді воювала з Росією.

Дійсно, ці непорозуміння між Богданом Хмельницьким і царським урядом були; бувало, що й у присутності Богдана його деякі старшини говорили „развратно и шумно“ з царськими представниками, але все це не більше, як звичайні в феодальному суспільстві розходження між васалом і сюзереном: сюзерен хоче обмежити права васала; останній не тільки не хоче допустити цього, а навпаки, прагне розширити їх. Так було й між Богданом Хмельницьким і царським урядом, і нічого дивного, екстраординарного в цьому немає.

Щождо зносин Богдана з Туреччиною і Кримом, в яких гетьман замовчував або давав невірне освітлення приєднання України до Росії, то мета їх була нейтралізувати або притягти на свій бік Крим і Туреччину в боротьбі проти Польщі. Для цієї мети гетьман з дипломатичних міркувань відповідно тлумачив приєднання України до Росії. Основній меті діяльності Богдана Хмельницького — боротьбі проти шляхетської Польщі були підпорядковані і зв'язки його з Швецією й Семиградом. Віленська комісія царського уряду з Польщею, ігнорування на ній українських представників викликали, як відомо, в гетьмана напад дикого гніву й люті проти російського уряду¹. Він боявся,

¹ Акты Южной и Западной России, т. III, № 369, сс. 555—556.

щоб царський уряд через ефемерну надію, що після смерті польського короля Яна-Казіміра королем буде обраний цар Олексій або його син, не повернув України Польщі, чого так прагнули досягти польські представники на Віленській комісії. Тому завданням Хмельницького було розгромити вщент Польщу і цим поставити царський уряд перед здійсненим фактом. Звідси й зв'язки Хмельницького з Ракочі і Швецією, звідси й спільна війна з ними проти Польщі.

Що Богдан Хмельницький не ставив завдання розриву з Росією, а прагнув зміцнити приєднання України до Росії, це, крім всієї його попередньої діяльності в цьому напрямку, особливо яскраво показують його останні акти, які він робить уже на смертному ложі в 1657 році. Хмельницький добре розумів і знав, яке значення мала релігія в ті часи. Тому він і прагнув авторитетом релігії зміцнити зв'язок України з Росією, зміцнити приєднання України до неї.

В 1657 році Хмельницький досяг того, що старшина погодилась на обрання гетьманом після смерті Богдана його сина Юрія, якому й було передано номінально гетьманство. На початку 1657 року, десь у квітні, помер київський митрополит С. Косов. Отже перед Україною стояло питання про нового гетьмана і нового митрополита. В кінці квітня 1657 року Богдан Хмельницький посилає до Москви посла Ф. Коробку, який передав від імени гетьмана і війська („все от мала и до велика“) прохання, щоб Нікон, патріарх московський, прибув на Україну і благословив у Києві митрополита на митрополію, а Юрія Хмельницького — на гетьманство¹. Факт, як бачимо, дуже знаменний.

Що Богдан Хмельницький не прагнув розриву з Росією, а вважав себе підданим царя, свідчить і те, що він підписувався як гетьман „царского величества“, „царської милости“ не тільки в 1654—1656 роках, а й у 1657, вже під час згаданої війни разом з Швецією і Семиградом проти Польщі. З таких документів можна назвати не тільки універсал від 21 липня 1657 року в справі маєтків Мгарського монастиря² (останній з відомих універсалів Богдана, бо помер Хмельницький 27 липня 1657 року), а й відому грамоту гетьмана шляхті Пінського повіту від 28 червня того ж 1657 року, де Хмельницький підписується як гетьман з іменем російського царя³.

¹ Архив Министерства юстиции. Малороссийский приказ, столб. № 21, арк. 17.—На це прохання вперше вказав В. Ейнгорн (В. Эйнгорн, Очерки по истории Малороссии XVII в. I. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича, Москва 1899, с. 100).

² Акты Западной России, т. V, № 49, сс. 99—100.

³ Памятники Киевской комиссии, т. III, 3, № 43, сс. 245—249.

Це й свідчить, що не дипломатією були, а цілком відповідали дійсності слова Хмельницького, сказані 5 червня 1657 року царському послові Ф. Бутурліну, що „царского де величества я верной подданой и николи от царского величества высокие руки отлучен не буду“¹.

Тепер ми можемо поставити питання, чи був Богдан Хмельницький великою людиною нашої історії. Ми знаємо, що „марксизм вовсе не отрицает роли выдающихся личностей или того, что люди делают историю... Но, конечно, люди делают историю не так, как им подсказывает какая-нибудь фантазия, не так, как им придет в голову. Каждое новое поколение встречается с определенными условиями, уже имевшимися в готовом виде в момент, когда это поколение народилось. И великие люди стоят чего-нибудь только постольку, поскольку они умеют правильно понять эти условия, понять, как их изменить“².

Підходячи до оцінки Богдана Хмельницького з погляду цього єдиного вірного марксо-ленінського критерію, ми можемо сказати, що Хмельницький був дійсно великою людиною. Український народ мав у ті часи або загинути, або визволитись від іга шляхетської Польщі. І Хмельницький зрозумів умови тодішнього життя України, зрозумів, що лише збройна боротьба може привести до звільнення її спід влади польської шляхти, і повів український народ на боротьбу проти неї. Мало того: він добре розумів, що власними силами український народ не зможе ні звільнитись від польської влади, ні закріпити цього звільнення. Він розумів, що єдиним вірним шляхом для України було приєднання до Росії, при чому цей шлях відповідав прагненню українського народу до об'єднання з великим російським народом. Тому Богдан сміло і рішуче став на цей шлях і ім'я його, великої людини нашої історії, нерозривно зв'язане з визвольною війною українського народу.

Українські націоналісти, які продавались і продаються імперіалістам різних країн, часто намагаються подати Богдана Хмельницького як свого героя.

Але попередниками і „героями“ всіх цих зрадників — винниченків, петлюр, скоропадських, донцових, левицьких та інших є А. Кисіль, Барабаш, Забуський, Ганджа, Криса та інші, які в часи визвольної боротьби українського народу 1648—1654 років зраджували свій народ, продавали його, були в таборі польської шляхти. А Богдан Хмельницький, який очолював український народ у його героїчній боротьбі проти польської шляхти, був, є і буде героєм українського народу.

¹ Акты Южной и Западной России, т. III, № 369, с. 571.

² И. Сталин, Беседа с немецким писателем Эмилем Людвигом, с. 4.

Принижувати роль Богдана Хмельницького в історії України, в боротьбі українського народу проти польської шляхти, ганьбити Богдана лише за те, що він був старшина-феодал і не знищив цілком феодальної експлуатації на Україні, не можна. Це дворушницька, „лівацька“, антимарксівська, ворожа установка. Оцінювати історичну особу треба лише виходячи з конкретних історичних умов часу. Тому ми повинні поставити Богдана Хмельницького поруч з такими героями нашого народу, як Олександр Невський, Мінін і Пожарський та інші, які боролись проти окупації нашої батьківщини всякими іноземними загарбниками.

Для нас Богдан Хмельницький є народний герой, що очолив боротьбу українського народу проти шляхетської Польщі, очолив приєднання України до Росії, об'єднання українського народу з великим братнім єдинокровним російським народом.

ХРОНОЛОГІЯ¹

1647 рік

Жовтень (приблизно) — Арешт з наказу О. Конєцпольського Богдана Хмельницького.

Кінець року — Втеча Богдана Хмельницького на Низ Дніпра.

1648 рік

Початок року — Голод у Криму.

25, 30 січня — Напад Богдана Хмельницького на Запорізьку Січ і вигнання звітлія урядового гарнізону.

Лютий, березень — Повстанські рухи на Подніпров'ї.

Лютий — Посольство Богдана Хмельницького до кримського хана Іслам-Гірея III. Союз Хмельницького з Кримом.

5 лютого — Рух польського коронного гетьмана М. Потоцького з Бара до Корсуня.

21 березня — Лист М. Потоцького королю про становище на Україні.

11 квітня — Початок походу війська Стефана Потоцького й Шемберга проти Богдана Хмельницького.

19 квітня — Початок битви війська Богдана Хмельницького з польською армією під Жовтими Водами.

24 квітня — Повстання реєстрових козаків біля Кам'яного Затону.

3 травня — Початок відступу війська М. Потоцького спід Чигирини.

6 травня — Розгром Богданом Хмельницьким польського війська під Жовтими Водами.

7—9 травня — Військо М. Потоцького під Черкасами.

10 травня — Прихід війська М. Потоцького під Корсунь.

10 травня — Смерть польського короля Владіслава IV.

14—15 травня — Розграбування і спалення польським військом Корсуня.

16 травня — Розгром Богданом Хмельницьким польської армії під Корсунем.

Друга половина травня — Початок розвитку повстань на Наддніпров'ї.

19 травня — Повстання селян у Левухах і Городку на Брацлавщині.

21 травня — Прибуття війська Богдана Хмельницького під Білу Церкву.

29 травня — Напад повстанців на маєток Височанських у Борині в Галичині.

30 травня — Універсал ради, скликаної примасом польського королівства, гнізнецьким архієпископом Матвієм Лубенським, про призначення керівниками польського війська для боротьби проти Богдана Хмельницького: Д. Заславського, М. Остророга і О. Конєцпольського.

Кінець травня — початок червня (приблизно) — Повстанські рухи в районі Белза.

¹ Всі дати подаємо за старим стилем.

- 31 травня — Взяття повстанцями Немирова.
 1 червня — Початок повстання проти бояр у Московській державі.
 Початок червня — М. Кривоніс з'являється на чолі повстанських загонів на Брацлавщині.
 Початок червня — Заняття військом Богдана Хмельницького Києва.
 Початок червня — Повстання охоплює Стародубщину.
 Червень — Взяття повстанцями Ладижина, Бершаді, Брацлава, Вінниці, Красного.
 2 червня — Лист Богдана Хмельницького польському королю.
 3 червня — Лист Богдана Хмельницького спід Білої Церкви до Алама Киселя.
 3 червня — Прибуття до Богдана Хмельницького посланця від А. Киселя — Петронія Ласка.
 8 червня — Богдан Хмельницький у Черкасах.
 8 червня — Лист Богдана Хмельницького до російського царя Олексія Михайловича.
 11—12 червня — Взяття повстанцями Тульчина (Нестервара).
 13 червня — Захоплення повстанцями Новгород-Сіверська.
 Червень — Розвиток повстанських рухів на Переяславщині, Ніжинщині, Лубенщині.
 Червень (приблизно середина) — Захоплення повстанцями Чернігова Ніжина, Борзни.
 17 червня — Універсал Богдана Хмельницького про покарання повстанців, що погромили Густинський монастир.
 19 червня — Рада в Чигирині.
 20 червня — Лист Богдана Хмельницького до хотмиського воєводи С. Болховського з закликом до спільних дій проти Польщі.
 Кінець червня — Взяття повстанцями Гомеля.
 Червень—липень — Відомості про донських козаків у відділах повстанців.
 Початок липня — Богдан Хмельницький починає мобілізацію свого війська для походу проти Польщі.
 2 липня — Універсал Богдана Хмельницького про ствердження маєтків Густинському монастиреві і неприйм до війська „підданих“ монастиря.
 1 половина липня — Шлюб Богдана Хмельницького з Чаплицькою.
 11 липня — Богдан Хмельницький на Росаві.
 12 липня — Взяття повстанцями Полонного.
 13 липня — Об'єднання під Росоловцями польського війська С. Осинського, Є. Вишневецького і київського воєводи Я. Тишкевича.
 16, 18 липня — Бої М. Кривоноса з польським військом на чолі з Є. Вишневецьким під Константиновим.
 17 липня — Універсал Богдана Хмельницького про заборону козакам нападати на маєтки литовської шляхти.
 Середина липня — Взяття повстанцями Чуднова, Чарторії, Бердичева, Райгорода, Заславля, Межиріча, Острога.
 20-ті числа липня — Взяття М. Кривоносом Межибожа.
 20 липня — Богдан Хмельницький у Паволочі.
 Липень — Магомет IV стає султаном Туреччини.
 25 липня — Взяття Бара військом Кривоноса.
 29 липня — Лист Богдана Хмельницького з Константинова до хотмиського воєводи С. Болховського з закликом до спільних дій проти Польщі.
 Кінець липня — Захоплення повстанцями замку в Чернігові.
 Кінець липня — Богдан Хмельницький на Гончаристі.
 Кінець липня — Вирушення польських комісарів на чолі з А. Киселем для переговорів з Богданом Хмельницьким.
 12 серпня — Напад повстанців на Луцьк.
 20-ті числа серпня — Розрив Богданом Хмельницьким переговорів з польським урядом.
 Серпень — Взяття повстанцями Дубна, Олики, Клевани.

21 серпня — Напад селян на села Сем'яновець і Медухи, на маєток П. Студенецького в Медусі (в Галичині).
Кінець серпня — Повстання в місцевості біля Сокаля.
Кінець серпня — **початок вересня** — Повстання на Західній Волині, Поділлі і на Галицькому кордоні (райони Гусятин, Тереховля, Сатанова).
6—7 вересня — Взяття польською армією Константинова.
8 вересня — Початок боїв під Пилявцями.
Середина вересня (приблизно) — Взяття повстанцями Сатанова.
13 вересня — Розгром польської армії під Пилявцями.
Половина вересня — Повстанські відділи в районі Пінська; захоплення ними міста.
Вересень, жовтень, грудень — Повстання в районі Луцька.
Середина вересня (приблизно) — Повстанські відділи біля Тереховля (в Галичині і коло Кам'янець-Подільська).
14—15 вересня — Взяття Богданом Хмельницьким Староконстантинова.
16 вересня — Військова рада в Богдана Хмельницького в Староконстантинові.
16 вересня — Здача Кодака відділам Богдана Хмельницького.
17 вересня — Початок походу війська Богдана Хмельницького спід Староконстантинова на Львів.
Кінець вересня—жовтень — Розпал повстання в Галичині.
22 вересня — Повстання в містечку Хоросткові і Янові (Галичина).
22 вересня — Повстання в Тереховлі. Захоплення міста і замку повсталими міщанами.
22 вересня — Захоплення повстанцями Липська (Галичина).
25 вересня — Втеча Є. Вишневецького і М. Остророга з Львова.
Кінець вересня — Рухи селян у Сяночській землі.
26 вересня — Виступ православних міщан проти католиків у Рогатині.
26 вересня—16 жовтня — Облога військом Богдана Хмельницького Львова.
Жовтень — Повстання проти шляхти в околицях Варшави.
Жовтень — Вестфальська угода (кінець Тридцятилітньої війни).
Жовтень — Взяття повстанцями Кременця.
8 жовтня — Взяття повстанцями Обертинського замку (в Галичині).
26 жовтня—10 листопада — Елекційний сейм у Польщі.
27 жовтня—14 листопада — Облога Богданом Хмельницьким Замостя.
Кінець жовтня — Повстання селян у районі Галича.
Початок листопада — Придушення литовським військом повстання в Пінську.
5 листопада — Лист Богдана Хмельницького спід Замостя до Яна-Казіміра.
7 листопада — Обрання Яна-Казіміра польським королем.
9 листопада — Приїзд до Богдана Хмельницького під Замостя посла від Яна-Казіміра, Якуба Смяровського.
14 листопада — Вирушення Богдана Хмельницького спід Замостя до Києва.
Друга половина листопада — Взяття козаками на чолі з Капустою Городка (в Галичині).
21 листопада — Грамота Яна-Казіміра до Богдана Хмельницького і війська запорізького з повідомленням про виридження до Хмельницького посла С. Олдаковського.
Початок грудня — Повернення шляхти в Галичину і боротьба людної проти неї.
Кінець року — Смерть Максима Кривоноса.
1—3 грудня — Погром польської шляхти в Києві.
23 грудня — Урочистий в'їзд Богдана Хмельницького в Київ.
28 грудня — Універсал Богдана Хмельницького з Києва Києво-Печерському монастиреві на послушення селян.
29 грудня — Універсал Богдана Хмельницького С. Снетинському.

1649 рік

- Початок року** — Селянські рухи в Галичині.
- Січень—лютий** — Вирядження Богданом Хмельницьким до Москви Силуяна Мужилівського.
- Січень (початок)** — Початок наступу війська Я. Радзівілла на повстанців у Білорусії.
- 31 січня** — Захоплення Мозиря військом Я. Радзівілла.
- Лютий (перша половина)** — Захоплення польськими відділами Бара.
- 10—16 лютого** — Переговори комісарів польського уряду з Богданом Хмельницьким у Переяславі.
- 12 лютого** — Взяття військом Я. Радзівілла Бобруйська.
- Лютий (друга половина)** — Відвоювання козаками Бара в поляків.
- 18 лютого** — Призначення польським королем Яном-Казіміром А. Фірлея головнокомандуючим війська, що має воювати проти козаків на Волині й на Поділлі.
- Весна** — Богдан Хмельницький шле посланців до донських козаків по допомогу проти Польщі.
- 17 квітня** — Прийом Богданом Хмельницьким у Чигирині царського посла Г. Унковського.
- 20-ті числа травня** — Наступ польських відділів на волинсько-подільському кордоні.
- 31 травня** — Вирушення Богдана Хмельницького з Чигирини в похід.
- Початок червня** — Об'єднання війська Богдана Хмельницького з військом кримського хана.
- 5 червня** — Прийом царем Олексієм у Москві посла від Богдана Хмельницького, чигиринського полковника Федора Вешняка.
- 10-ті числа червня** — Розгром Д. Нечаєм польських відділів під Межибожем.
- 13 червня** — Вирушення польського короля Яна-Казіміра в похід.
- 13 червня** — Відпущення царем Олексієм з Москви посла Богдана Хмельницького — Федора Вешняка.
- 22 червня** — Розгром селянами с. Моцошина (біля Жовкви) відділу польського війська.
- 29 червня** — Початок облоги Збаражя військами Богдана Хмельницького і кримського хана.
- 21 липня** — Поразка українського війська на чолі з київським полковником Кричевським під Лоевим.
- 28 липня** — Універсал польського короля Яна-Казіміра під Топоровим про позбавлення Хмельницького гетьманства і про призначення гетьманом С. Забуського.
- 5—6 серпня** — Битва під Зборовом.
- 5 серпня** — Лист польського короля Яна-Казіміра до кримського хана Іслам-Гірея з пропозицією угоди.
- 5 серпня** — Лист польського короля Яна-Казіміра до Богдана Хмельницького з закликом припинити бій і дійти угоди.
- 8 серпня** — Видання польським королем Яном-Казіміром „Декларації ласки...“ (Зборовські пакти).
- 10 серпня** — Богдан Хмельницький у польського короля Яна-Казіміра.
- 10 серпня** — Вирушення Богдана Хмельницького з військом спід Зборова під Збараж.
- 15 серпня** — Вирушення Богдана Хмельницького спід Збаражя на Чигирин.
- 9 вересня** — Богдан Хмельницький у Чигирині.
- 9 вересня** — Богдан Хмельницький у Чигирині приймає посланців від пугачівських воевод.
- 29 вересня** — Лист Богдана Хмельницького з Чигирини до вольновського воеводи Ф. Арсенєва.
- 1 жовтня** — Ухвали шляхти Брацлавського воеводства на сеймику в Володимирі про заходи, яких повинен ужити польський уряд для майбутньої війни з Україною.

- 3 жовтня — Вирядження царем Олексієм до Богдана Хмельницького послів Григорія Неронова і Григорія Богданова.
- 4 жовтня — Виступ селян у с. Дідошицях (біля Стрия, Галичина) проти пана.
- 8 жовтня — Універсал Богдана Хмельницького прилуцькому полковникові про приборкання непослушних Густинському монастиреві малітвських селян і козаків.
- 1 листопада — Рада в Богдана Хмельницького в Корсуні.
- Осінь 1649 р.—весна 1650 р. Складання реєстру на Україні.
- 22—27 листопада — Прийом Богданом Хмельницьким у Чигирині царських послів Г. Неронова і Г. Богданова.
- 1 грудня — Вирядження Богданом Хмельницьким до короля посольства на чолі з Максимом Нестеренком у справі ствердження Зборівського трактату.
- Кінець 1649—початок 1650 р. — Повстання селян на чолі з Д. Нечаєм на Брацлавщині.

1650 рік

- 9 січня — Універсал Яна-Казіміра про залишення селян на Україні в підданстві панам.
- 23 лютого — Приїзд Богдана Хмельницького до Києва для зустрічі з А. Киселем.
- 28 лютого — Заявлення реєстру в Київських гродських книгах.
- Лютий—березень — Повстання в Пскові і Новгороді.
- Березень (приблизно) — Повстання на Запоріжжі на чолі з Худолієм проти Богдана Хмельницького.
- Березень — Повернення з кримського полону М. Потоцького.
- 6 березня — Виступ киян проти А. Киселя.
- 15 березня — Лист М. Потоцького королю про становище на Україні і про плани Польщі щодо останньої.
- Квітень — Рухи проти шляхти на Прилуччині.
- 22—29 квітня — Зносини послів Богдана Хмельницького (на чолі з С. Богдановичем-Зарудним) у Варшаві з царським посольством (на чолі з Пушкіним).
- Травень — Рухи проти шляхти на Чернігівщині (Любеччина).
- 24 травня—3 червня — Перебування в Богдана Хмельницького посла венеціанського уряду — А. Віміні.
- Липень — Призначення коронним гетьманом М. Потоцьким на 5 серпня огляду польського війська під Сатановим.
- Липень — Вирядження Богданом Хмельницьким на допомогу кримському ханові проти черкесів шести тисяч війська на чолі з Тимошем Хмельницьким і генеральним осавулом Демком Лисовцем.
- Перша половина липня — Богдан Хмельницький у Полтаві.
- 9 липня — Приїзд до Чигирини турецького посла Осман-аги.
- 20 липня — Прийом Богданом Хмельницьким у Чигирині посла турецького султана Осман-аги і посла кримського хана.
- 20 липня — Вирядження Богданом Хмельницьким з Чигирини до турецького султана посланців — полковника Київського Антона Ждановича і Павла Яненка-Хмельницького.
- 22 липня — Прийом Богданом Хмельницьким у Чигирині польського посольства.
- 29—30 липня — Богдан Хмельницький в Ірклєві. Зустріч його з Адамом Киселем.
- 30 липня — Смерть польського коронного канцлера Ю. Оссолінського.
- Кінець липня — початок серпня — Рух проти шляхти на Ніжинщині.
- Серпень — Повстання селян і козаків на Україні проти польської шляхти і урядовців.
- 16 серпня — Вирядження царем В. Унковського до Богдана Хмельницького.
- Кінець серпня—вересень — Похід Богдана Хмельницького на Молдавію.

- 20 серпня — Універсал Богдана Хмельницького з Ямполя про „послушенство“ селян на Київщині панам.
- 28 серпня — Універсал Богдана Хмельницького з Ямполя про „послушенство“ селян панам.
- 17 вересня — Богдан Хмельницький приймає в Ямполі царських послів П. Протасєва і Г. Богданова.
- 23, 27 вересня — Богдан Хмельницький у Брацлаві і в Севастіянівці (під Кальником) приймає царських послів П. Протасєва і Г. Богданова.
- 28 вересня — Польський король Ян-Казімір оповідає папському нунцієві про план Польщі воювати з Україною.
- 11 жовтня — Повернення Богдана Хмельницького з походу в Молдавію до Чигирина.
- 12, 15, 20 жовтня — Прийом Богданом Хмельницьким у Чигирині царського посла В. Унковського.
- 13 жовтня — Прийом Богданом Хмельницьким у Чигирині послів від Є. Вишневецького та інших польських панів.
- Кінець жовтня — початок листопада (приблизно) — Нарада Богдана Хмельницького і вищої старшини в справі відносин до Польщі.
- 6 листопада — Прибуття до Чигирина турецького посла Осман-агі.
- 8—9 листопада — Прийом Богданом Хмельницьким у Чигирині митрополитів назаретського й коринфського і Арсенія Суханова.
- 25 листопада—14 грудня — Сейм у Варшаві.
- 26 грудня — Видання польським королем віц на посполите рушення.
- Кінець грудня 1650 р. — початок січня 1651 р. — Вирядження Богданом Хмельницьким до царя посольства на чолі з М. Сулічицем.

1651 рік

- Перша половина січня — Наказ польського короля Яна-Казіміра коронному і польному гетьманам почати наступ на Україну.
- 11 січня — Універсал Богдана Хмельницького з Чигирина Києво-Братському монастиреві на маетки.
- Кінець січня — Вирядження царським урядом до Богдана Хмельницького посла Л. Лопухіна.
- 6 лютого — Вирушення Богдана Хмельницького з Чигирина в похід.
- 8 лютого — Об'єднання польських військових відділів М. Каліновського, С. Ляницкоронського і початок наступу їх проти брацлавського полковника Д. Нечая.
- 9—11 лютого — Поразка в Красному відділів брацлавського полковника Д. Нечая; загибель Нечая в бою.
- 19 лютого — початок березня — Ухвалення Земським собором у Москві прийняти Україну під царську владу.
- 24—25 лютого — Захоплення і зруйнування польським військом Ямполя.
- 28 лютого—11 березня — Напад польського війська на чолі з Каліновським на Вінницю; розгром поляків вінницьким полковником І. Богуном.
- Кінець лютого—початок березня — Грамота турецького султана Магомета IV Богданові Хмельницькому про прийняття Хмельницького в васальну залежність.
- Березень — Вирядження царським урядом до Богдана Хмельницького подячого В. Степанова.
- 11 березня — Лист Богдана Хмельницького з Білої Церкви до боярина Б. Морозова.
- 23 березня — Прийом Богданом Хмельницьким у Животіві турецького посла.
- 3 квітня — Вирушення польського короля Яна-Казіміра в похід проти України.
- 27 квітня — Відступ війська Каліновського спід Кам'яця на Волинь.
- 29 квітня—2 травня — Напад козацького війська на чолі з Д. Лисовцем на Кам'янець-Подільськ.

Початок травня — Бій козацького війська з військом Калинівського під Купчинцями.
Травень — Повстання проти шляхти в місцевості біля Турова.
9 травня — Універсал Богдана Хмельницького спід Зборова полковникові миргородському карати „своєвольників“, що чинять кривди Мгарському монастиреві.
10 травня — Одержання Богданом Хмельницьким звістки про скарання Тимошем Хмельницьким гетьманової жінки.
12 травня — Об'єднання війська короля Яна-Казіміра з відділами Калинівського під Сокалем.
13 травня — Напад міщан і селян с. Колкова (на Волині, біля Овруча) на відділ шляхетського війська, що йшов під Берестечко.
Середина травня — Вирядження Богданом Хмельницьким до Москви Іллі Мануйловича і В. Данилова.
16 травня — Універсал Богдана Хмельницького спід Зборова Максимівському монастиреві на маєтки.
Кінець травня — Скликання Богданом Хмельницьким у своєму війську чорної ради.
Червень — Повстання селян під керівництвом Костки Наперського.
4—7 червня — Напад війська М. Небаби на Гомель.
5 червня — Перехід козацького відділу на чолі з Тарасенком російського кордону (з дозволу царського уряду) і вирушення на Рославль.
6 червня — Захоплення козаками на чолі з Тарасенком Рославля.
12 червня — Розгром селянами сіл Великого і Малого Студня (на Волині, біля Луцька), маєтку О. Лещинського в с. Заріччі.
18—20 червня — Битва під Берестечком.
21—30 червня — Облога польським військом козацького табору під Берестечком.
26 червня — Поразка війська Небаби військом Радзівілла під Ріпками.
29 червня — Невдача війська Радзівілла під Черніговом.
4 липня — Шляхетське посполите рушення спід Берестечка розходитьсь по домах.
7 липня — Універсал Богдана Хмельницького спід Білої Церкви про збір війська для боротьби проти Польщі.
7 липня — Польський король Ян-Казімір залишає армію і рушає до Варшави.
Середина липня (приблизно) — Перебування Богдана Хмельницького в Корсуні і одруження його з Ганною Золотаренковою.
13—18 липня — Прийом Богданом Хмельницьким у Корсуні царського посла Г. Богданова.
21 липня — Посли Богдана Хмельницького в Криму у хана.
25 липня — Захоплення Києва литовським військом на чолі з Радзівіллом.
Серпень — Вирядження Богданом Хмельницьким до Москви послів С. Савича, Л. Мозирі, І. Золотаренка.
Серпень — Двірська змова в Туреччині.
6—7 серпня — Пожежа в Києві.
10 серпня — Смерть Є. Вишневецького в Павлоччі.
14 серпня — Взяття і зруйнування польським військом Триліс.
15 серпня — Захоплення поляками Фастова.
25—26 серпня — Бої козацьких відділів з литовськими під Києвом.
3 вересня — Об'єднання польського і литовського війська під Германівкою.
8 вересня — Прибуття Богдана Хмельницького під Білу Церкву.
12 вересня — Наступ польської і литовської армії на Білу Церкву.
13—15 вересня — Бої під Білою Церквою.
18 вересня — Білоцерківська угода.
19 вересня — Польське й литовське військо вирушає спід Білої Церкви.
21 вересня — Військо Богдана Хмельницького починає розходитись спід Білої Церкви по домах.
Жовтень — Забиття селянами урядовця А. Киселя в Кобижчі (біля Ніжина).

- Жовтень (приблизно)** — Повстання проти польської шляхти на Наддністрів'ї і Задніпров'ї (на Чернігівщині).
- Жовтень (приблизно)** — Морова пошесть у Криму.
- Жовтень (приблизно)** — Морова пошесть на Правобережжі, в районі Бара.
- Листопад—грудень** — Рухи проти Богдана Хмельницького на Україні.
- 10 листопада** — Смерть польського коронного гетьмана М. Потоцького.
- Листопад** — Повернення польських панів і урядовців на Сіверщину.
- 30 листопада** — Універсал Богдана Хмельницького з Чигирина про послухенство селян м. Вереміївки Київському пустинському Миколаївському монастиреві.
- Грудень** — Забиття повстанцями білоцерківського полковника М. Громки.

1652 рік

- 1652** — Морова пошесть на Україні і в Польщі.
- 5 січня** — Прийом Богданом Хмельницьким царського посла П. Зеркальникова.
- 9 січня** — Вирядження Богданом Хмельницьким Івана Іскри до Москви.
- 17 січня** — Передача Богданом Хмельницьким А. Киселеві нового реєстру.
- 19 січня** — Вирядження Богданом Хмельницьким посольства на сейм до Варшави.
- 28 січня** — Універсал Богдана Хмельницького з Чигирина до С. Пободайла про виселення останнього з козаками з Чернігівщини на Київщину, а селянам відбувати послухенство панам.
- Початок року** — Рух польського війська на Лівобережну Україну.
- Лютий** — Поява переселенців з України під Путивлем.
- Лютий—березень** — Ріст переселення людності з України в Росію.
- Лютий** — Польський сейм не затвердив Білоцерківської угоди.
- Лютий** — Повстання проти польських жовнірів на Прилуччині; нищення жовнірами сіл.
- Середина лютого** — Відомості А. Киселя, що вся шляхта впроваджена на Україні в свої маєтки.
- Березень** — Перебування в Москві посла Богдана Хмельницького — Івана Іскри.
- 9 березня** — Прибуття до Путивля представників від групи переселенців з Чернігівщини на чолі з С. Курбацьким.
- 21 березня** — Прибуття до Путивля представників переселенців (на чолі з полковником І. Дзиковським) з Чернігівщини.
- Квітень** — Комісія Богдана Хмельницького і польських комісарів у Корсуні. Розстріл М. Гладкого та інших опозиційних до Хмельницького старшин.
- Квітень** — Наказ польського польного гетьмана М. Каліновського польському війську на Лівобережжі прибути до головного польського війська на Правобережжя.
- 2 квітня** — Розгром селянами Кам'янки і Малої Деражні, маєтку пана П. Мельновського в с. Токареві (на Волині, біля Луцька).
- 20-ті числа квітня — початок травня** — Старшинська рада в Богдана Хмельницького в Чигирині.
- Травень** — Вирушення польського війська з Лівобережжя на Правобережжя.
- Середина травня** — Мобілізація Богданом Хмельницьким війська для війни з Польщею.
- 17 травня** — Лист Богдана Хмельницького до околичного Ф. Хілкова з проханням клопотатись перед царем про допомогу проти наступу поляків.
- Кінець травня** — Початок повстання проти польської шляхти на Лівобережжі і Правобережжі.

- 22—23 травня — Розгром Богданом Хмельницьким польського війська під Батогом.
- 29 травня—13 червня — Облога військом Богдана Хмельницького Кам'янця.
- Червень — Вирядження царем до Богдана Хмельницького В. Унковського й Ардаб'єва.
- 1 червня — Оголошення польським урядом посполитого рушення проти України.
- Літо — Заснування переселенцями з Лівобережної України м. Острогоська на Слобідській Україні.
- Липень — Нікон стає патріархом в Російській державі.
- 13 липня — 8 серпня — Сейм у Польщі.
- 18 серпня — Універсал Богдана Хмельницького київському Золотоверхо-михайлівському монастиреві на маєтки.
- 21 серпня — Шлюб Тимоша Хмельницького з Домною-Розандою Лупу-лівною в Яссах.
- Вересень — Перебування в Богдана Хмельницького в Чигирині польських послів Зацвіліховського й Чорного.
- 24 вересня — Лист Богдана Хмельницького до путивльського воеводи Ф. Хілкова.
- 12 листопада — Лист Богдана Хмельницького царю Олексію про посольство до Москви С. Богдановича-Зарудного.
- Середина листопада — Старшинська рада Богдана Хмельницького в Чигирині.
- 26 листопада — Універсал польського короля Яна-Казіміра про мобілізацію польського війська.
- Грудень — січень 1653 р. — Переговори посла Богдана Хмельницького С. Богдановича-Зарудного в Москві.

1653 рік

- 6 січня — Рада старшини в Богдана Хмельницького в справі приєднання України до Росії.
- 21 лютого — Ухвала собору в Москві про прийняття України під владу Росії.
- Березень — Напад С. Чарнецького на Правобережжя і розгром його І. Богуном під Манастирищем.
- Початок березня — Вирядження царем Олексієм до Богдана Хмельницького стольника Я. Ліхарєва і подячого І. Фоміна.
- 2 березня — Прибуття до Царгорода посольства від Богдана Хмельницького.
- 5 березня — Універсал Богдана Хмельницького з Чигирина лубенському Мгарському монастиреві на сіножаті.
- 23 березня—14 травня — Посольство від Богдана Хмельницького до царя Кіндрата Бурлія й Силуяна Мужилівського.
- 31 березня — Втеча Василя Лупула, молдавського господаря, з Ясс.
- Квітень — Вирядження Богданом Хмельницьким до султана товмача Єська з проханням наказати ханові допомогти гетьманові в війні з Польщею.
- 4 квітня — Проголошення в Яссах Стефана Георгіци господарем Молдавії.
- 13 квітня — Виступ Богдана Хмельницького в похід з Чигирина.
- Квітень—липень — Турецьке посольство до Богдана Хмельницького.
- 20—21 квітня — Розгром Тимошем Хмельницьким С. Георгіци під Яссами.
- 22 квітня — Вїзд Тимоша Хмельницького в Ясси.
- 30 квітня — Вирядження царським урядом посольства в Польщу на чолі з Рєпніним.
- 1 травня — Вирушення Тимоша Хмельницького з Ясс у похід на Валахію.
- 4 травня — Розпорядження російського уряду про скликання земського собору в Москві.

- 12 травня — Перемога відділів Тимоша Хмельницького над волохами під Фокшанами.
- 17 травня — Поразка Тимоша Хмельницького під Торговищем.
- 25 травня — Земський собор у Москві.
- Кінець травня — Вирядження царським урядом до Богдана Хмельницького посольства в складі А. Матвеева й І. Фоміна.
- Червень — Вирядження Богданом Хмельницьким до польського уряду посла А. Ждановича.
- 3–5 червня — Богдан Хмельницький у Барі.
- 12 червня — Посольство Богдана Хмельницького в Царгороді.
- 20-ті числа червня — Виступ козацького війська проти Богдана Хмельницького й вищої старшини.
- 22 червня — Грамота царя Олексія Богдану Хмельницькому з повідомленням, що цар приймає Україну під свою владу.
- 22 червня — Вирядження царем Олексієм до Богдана Хмельницького посла Ладиженського з повідомленням, що цар приймає Україну під свою владу.
- Червень — Донські козаки посилають на допомогу Богдану Хмельницькому відділ козаків на чолі з отаманом І. Медведевим і осавулом І. Донецьким.
- 28 червня — Огляд царем Олексієм війська і промова його про необхідність бути готовим до війни.
- 1 липня — Повернення Богдана Хмельницького з походу до Чигирина.
- Початок липня — Оголошення польським королем посполитого рушення проти України.
- Початок липня — Затримання польським урядом А. Ждановича.
- 4 липня — Прийом Богданом Хмельницьким у Чигирині царських послів А. Матвеева й І. Фоміна.
- 6 липня — Розгром війська В. Лупула С. Георгіцею й волохами.
- 6 липня — Тиміш Хмельницький у Чигирині.
- 10 липня — Прийом Богданом Хмельницьким царського посла Ладиженського.
- 20 липня — Прибуття посольства Репніна до Львова.
- Серпень — Вирядження царським урядом поддячого І. Фоміна до Богдана Хмельницького.
- 3 серпня — Вирушення Тимоша Хмельницького в похід на Молдавію.
- 6 серпня — Закінчення переговорів посольства Репніна з представниками польського уряду.
- 9 серпня — Вирядження Хмельницьким до царя з Чигирина послів Герасима Яцковича й Павла Абрамовича.
- 10 серпня — Тиміш Хмельницький під Сочавою.
- 11 серпня—30 вересня — Облога Сочави.
- 12 серпня — Вирушення польського короля Яна-Казіміра спід Глинян у похід на Україну.
- 12 серпня — Лист Богдана Хмельницького з Суботова до патріарха Нікона.
- 17—18 серпня — Прийом Богданом Хмельницьким у Суботові царського посла І. Фоміна.
- 19 серпня — Вирушення Богдана Хмельницького з Суботова в похід проти польської армії.
- 26 серпня—9 вересня — Посли Б. Хмельницького Г. Яцкович і П. Абрамович у Москві.
- Вересень — Морова пошесть у Гадячі і його околицях.
- 2 вересня — Смертельне поранення Тимоша Хмельницького.
- 6 вересня — Вирядження царем Олексієм до Богдана Хмельницького Родіона Стрешнева і Мартеміяна Бредіхіна.
- Вересень (приблизно середина) — Вирядження Богданом Хмельницьким до Москви Лавріна Капусти.
- Друга половина вересня — Прибуття польського короля Яна-Казіміра з військом під Кам'янець-Подільськ.

- Кінець вересня (приблизно)** — Розташування польського війська під Жванцем.
- 1 жовтня** — Ухвала земського собору в Москві про приєднання України до Росії.
- Жовтень (приблизно перша половина)** — Оголошення Богданом Хмельницьким мобілізації війська.
- 9 жовтня** — Виїзд з Москви на Україну царської місії на чолі з В. Бутурліним.
- 10 жовтня (приблизно)** — Одержання Богданом Хмельницьким звістки про смерть його сина Тимоша в Сочаві.
- 23 жовтня** — Оголошення царем Олексієм Михайловичем в Успенському соборі ухвали про війну з Польщею.
- Листопад (приблизно)** — Змова проти Богдана Хмельницького старшини Миколи Федоровича. Страта Федоровича.
- 1 листопада** — Прибуття посольства В. Бутурліна до Путивля.
- 5 листопада (приблизно)** — Вирядження польським королем Яном-Казіміром посла Млоцького до царя.
- 10 листопада** — Богдан Хмельницький вирушає спід Бара до Кам'яця.
- 16 листопада** — Початок переговорів кримського хана з польським королем під Жванцем.
- 24 листопада** — Розгром татарами під Жванцем польського відділу полковника Клодзінського.
- 28 листопада** — Лист польського короля Яна-Казіміра спід Жванця до кримського хана про замирення.
- 5 грудня** — Закінчення переговорів і укладення угоди між Польщею і Кримом під Жванцем.
- Грудень** — Розгром в Вінницькому полку татарських відділів, що грабували людність на Україні.
- Грудень** — Захоплення татарами з дозволу польського короля великого ясиру на Волині.
- 20 грудня** — Виїзд В. Бутурліна з Путивля на Україну.
- 20 грудня** — Універсал Богдана Хмельницького з Корсуня київському Межигірському монастиреві на с. Чернин.
- 22 грудня** — Привезення до Чигирини тіла Тимоша Хмельницького.
- 24 грудня** — Повернення Богдана Хмельницького з походу до Чигирини.
- 26, 29 грудня** — Прийом Богданом Хмельницьким у Чигирині царських послів Стрешнева і Бредіхіна.
- 31 грудня** — Прибуття Бутурліна до Переяслава.
- 31 грудня** — Вирядження царем Олексієм з Москви польського посла А. Млоцького з фактичним оголошенням війни Польщі.

1654 рік

- 6 січня** — Приїзд Богдана Хмельницького до Переяслава.
- 7 січня** — Зустріч Богдана Хмельницького з В. Бутурліним.
- 8 січня** — Переяславська рада. Приєднання України до Росії.

З М І С Т

Передмова 3

I. УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

1. Наростання загальнонародної боротьби проти гніту шляхетської Польщі. Наступ польської шляхти на селян, козаків, козацьку старшину, міста. Українська шляхта, духівництво. Національно-релігійний гніт шляхетської Польщі на Україні. Утиски з боку жовнірів. Сваюля магнатів. Рухи проти шляхетської Польщі перед 1648 роком і наростання визвольної війни на Україні 11

II. ПОВАЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ (ВІЙНА 1648—1649 РОКІВ)

2. Повстання на початку 1648 року. Богдан Хмельницький. Початок повстання. Союз Богдана Хмельницького з кримським ханом Іслам-Гіреєм III. Повстанські рухи „на волості“ 32
3. Розгром польських військ в 1648 році. Битви під Жовтими Водами і Корсунем. Прагнення українського народу до об'єднання з російським і перші зносини Богдана Хмельницького з Росією. Зносини Богдана Хмельницького з польським урядом. Розвиток повстання після Корсунської битви. Наступ Єремії Вишневецького на Правобережну Україну. Бої частин Максима Кривоноса проти шляхетського війська. Розгром польської армії під Пилявцями. Похід війська Богдана Хмельницького під Львів. Повстання в Галичині. Повстання проти шляхти в Білорусії і Польщі. Облога військом Богдана Хмельницького Замостя. Богдан Хмельницький у Києві 44
4. Зносини Богдана Хмельницького з російським урядом. Посольство Силуяна Мужилівського і Федора Вешняка до Москви. Наступ литовського війська на повстанців. Переговори представників польського уряду з Богданом Хмельницьким в Переяславі. 100
5. Війна 1649 року і Зборовська угода. Загальнонародне піднесення на Україні на боротьбу з шляхетською Польщею. Военні дії влітку 1649 року. Битва під Зборовом і Зборовський трактат. 112

III. НАСТУП ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩИ НА УКРАЇНУ (1650—1652 РОКИ)

6. Україна в 1650 році. Проведення в життя Зборовської угоди. Повстання проти польської шляхти в першій половині 1650 року. Богдан Хмельницький і султанська Туреччина. Похід війська Богдана Хмельницького на Молдавію. Повстання проти шляхти в другій половині 1650 року. Підготовка шляхетською Польщею нападу на Україну. 128
7. Війна 1651 року. Напад польського війська на Україну і перші бої. Битва під Берестечком. Наступ шляхетського війська на Україну і Білоцерківський трактат 149

8. Повстання проти польської шляхти і знищення польської влади на Наддніпров'ї (кінець 1651—перша половина 1652 року). Україна після Білоцерківського трактату. Українсько-російські відносини. Розгром військом Богдана Хмельницького польської армії під Батогом 167

IV. ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ (1654 РІК)

9. Зносини Богдана Хмельницького з російським урядом у справі приєднання України до Росії (кінець 1652—1653 рік). Военні дії після битви під Батогом. Війна 1653 року 177
10. Зв'язки українського народу з російським і його прагнення до об'єднання з ним в другій половині XVI—першій половині XVII століття (1569—1648 роки) Переселення люду з України в Росію. Українці на російській службі. Зв'язки запорізьких козаків з козаками донськими. Прагнення українського народу до об'єднання з народом російським 189
11. Приєднання України до Росії. Рада в Переяславі 8 січня 1654 року. 200

V. НАСЛІДКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ГНІТУ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩИ

12. Наслідки ліквідації польської влади на Україні. Значення приєднання України до Росії для дальшої історії Росії і України. Приєднання України до Росії—найменше зло. 212
13. Політично-адміністративний устрій України в 1648—1654 роках. Питання про українську державу 1648—1654 років. Поділ України на полки в часи визвольної війни 1648—1654 років. 227
14. Оцінка Богдана Хмельницького і його діяльності. Оцінка Богдана Хмельницького в історичній літературі. Місце Богдана Хмельницького в історії 238
- Хронологія 256

Бібліотека
 Центрального ДСМ,
 Інституту
 ім. Т. Г. Шевченка

Літредактор Л. Д. Збрага
 Коректор Б. Г. Біганівська
 Випусковий В. Ц. Каганов

Уповнов. Головл. № 5444. Зам. № 1213. Вид. № 892. Тир. 4000+70. Ф. пап. 90×62 см.
 Вага 37,9 кг. Пап. арк. 8³/₈. Друк. зн. в 1 пап. арк. 88 т. Здано до друкарні
 29.IX 1939 р. Підписано до друку 7.XII 1939 р.

к.б. 5/к
З. 111/1 к.б.

НА ЧИ ПЕРЕДАТИ
Академії Наук УРСР
Спеціальному Клерку
Академії Наук УРСР
с. 1) : : : :

ДЛЯ ВИДАНЬ
Центральна книгарня Академії Наук
Київ, вул. Шевченка, 123 і в інших книг
списку культуросу і Книгознавства

Літографія Академії Наук УРСР - Київ